

Levél a hitveshez

A mélyben réma, hallgató világba,
üvölt a csend piteben s felállók,
de nem felállhat senki a társ,
a látóvilág a hitvesből.

A tizenkét legszebb magyar vers

5.

Levél a hitveshez

K É T V E R S

LEVÉL A HITVESHEZ

Programvezető és sorozatszerkesztő:

Fűzfa Balázs

Levél a hitveshez

Az Abdán és Pannonhalmán, 2009. szeptember 25–27-én
rendezett *Levél a hitveshez*-konferencia szerkesztett
és bővített anyaga

Alkotó szerkesztő:

Fűzfő Balázs

SAVARIA UNIVERSITY PRESS
Szombathely – 2010

A konferencia megrendezésének
és e könyv kiadásának kiemelt támogatói:

PETŐFI IRODALMI MÚZEUM

További támogatóink:

A NYUGAT-MAGYARORSZÁGI EGYETEM SAVARIA
EGYETEMI KÖZPONTJA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARÁNAK
TUDOMÁNYOS BIZOTTSÁGA

A BABES–BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
SZATMÁRNÉMETI KIHELYEZETT TAGOZATA

SAVARIA UNIVERSITY PRESS ALAPÍTVÁNY
SZATMÁRNÉMETI PRO MAGISZTER TÁRSASÁG

Külön köszönjük

Ásványi Ilona, Fazekas Bence, Fűzfa Ottó, Horváth István,
Jáni Annamária, Jordán Tamás, Nyitrai Kata, Polgár Tibor,
Sipos Tamásné, Somogyi György, Szabó Zsolt és
Vilceskné Czene Ottília nélkülözhetetlen segítségét!

© Fűzfa Balázs szerkesztő és a szerzők, 2010

*Könyvünket tisztelettel ajánljuk a hitvesnek,
a 97 esztendő's Gyarmati Fanninak*

*

*Radnóti Miklós és felesége egy 1937-es álarcosbálon
(a Liliom c. Molnár Ferenc-darab főszereplőinek öltözve)*

Radnóti Miklós

LEVÉL A HITVESHEZ

A mélyben néma, hallgató világok,
üvölt a csönd fülemben s felkiáltok,
de nem felelhet senki rá a távol,
a háborúba ájult Szerbiából
s te messze vagy. Hangod befonja álmom,
s szivemben nappal újra megtalálom, –
hát hallgatók, míg zsong körém felállván
sok hűvös érintésü büszke páfrány.

Mikor láthatlak újra, nem tudom már,
ki biztos voltál, súlyos, mint a zsoltár,
s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék,
s kihez vakon, némán is eltalálnék,
most bujdokolsz a tájban és szememre
belülről lebbensz, így vetít az elme;
valóság voltál, álom lettél újra,
kamaszkorom kútjába visszahullva

féltékenyen vallatlak, hogy szeretsz-e?
s hogy ifjuságom csúcán, majdan, egyszer,
a hitvesem leszel, – remélem újra
s az éber lét útjára visszahullva
tudom, hogy az vagy. Hitvesem s barátom, –
csak messze vagy! Túl három vad határon.
S már őszül is. Az ősz is ittfelejt még?
A csókjainkról élesebb az emlék;

csodákban hittem s napjuk elfeledtem,
bombázórajok húznak el felettem;
szemed kékjét csodáltam épp az égen,
de elborult s a bombák fönt a gépben
zuhanni vágytak. Ellenükre élek, –
s fogoly vagyok. Mindent, amit remélek
fölmértem s mégis eltalálok hozzád;
megjártam érted én a lélek hosszát,

s országok útjait; bíbor parázson,
ha kell, zuhanó lángok közt varázslom
majd át magam, de mégis visszatérek;
ha kell, szívós leszek, mint fán a kéreg,
s a folytonos veszélyben, bajban élő
vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám:
a 2 x 2 józansága hull rám.

*Lager Heidenau, Žagubica fölött a hegyekben,
1944. augusztus–szeptember*

A vers szövegét az alábbi kiadás alapján közöljük: *Radnóti Miklós művei*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1982, 220–221 (Nagy klasszikusok). Az egyes tanulmányok eltérő szövegváltozatait nem korrigáltuk. *(A szerk.)*

Út

Vilcsek Béla

RADNÓTI-LEGENDÁRIUM

Abdai feljegyzések (2009. szeptember 25–27.)

Kezdjük személyes hangon. Radnóti Miklóshoz illő módon.

A költő születésének 90. évfordulója tájkán – a mostani centenáriumi évet nagyjából egy évtizeddel megelőzően – felkérést kaptam Radnóti életrajzának megírására. Ekkorra már egyértelművé vált, hogy a szakma régi adósságát törleszthetné e könyv megjelentetésével, hisz Radnóti életének eseményeiről addig jóformán csak kortársi visszaemlékezésekből értesülhettünk. Am az emlékezések igazságtartalma, pontossága – szubjektivitásuk, túlzottan elfogult vagy elfogódott jellegük (no, és a megtörténések óta eltelt idő) megszépítő vagy megtévesztő távolsága miatt – sok esetben megkérdőjelezhető volt. Időnként az a benyomásunk támadhatott, hogy a beszámolók inkább az emlékező érdemeiről szólnak, a költő életében játszott állítólagos kiemelkedő szerepéről – mint magáról az érintettéről. De az irodalomtörténeti szakma is általában csak a költői munkásság egy-egy szeletének vizsgálatára szorítkozott, s az egyes pályaszakaszokkal vagy művekkel kapcsolatosan leginkább valamely önkényesen kiragadott életesemény meghatározó voltát helyezte figyelve középpontjába. Az első, teljesnek mondható pályakép megrajzolására Pomogáts Béla kismonográfiájának megjelenéséig kellett várni (*Radnóti Miklós*, Gondolat Kiadó, Nagy Magyar Írók sorozat, Bp., 1977).

Egy Radnóti-életrajz háttere

A Radnóti-szakirodalom sanyarú állapotát látva – s a magam felelősségét átérezve, de lehetőség szerint nem eltúlozva – nagy lelkesedéssel láttam munkához. Az anyaggyűjtés után mély levegőt vettem, s telefonon megkerestem a költő özvegyét, hogy tájékoztassam az örömhírről, egy Radnótiról (és persze róla) szóló átfogó biográfia előkészületeiről. Legnagyobb meglepetésemre az ő

azonnali reakciója egyértelműen elutasító volt. Az özvegy megítélése szerint Radnótiról nem életrajzokat vagy irodalomtörténeti tanulmányokat kellene készíteni és közölni, hanem a költő műveit kellene minél inkább és minél teljesebben hozzáférhetővé tenni. Az volt a nagyon határozott álláspontja, hogy a diákok ne a szakmunkákat, hanem mindenekelőtt a költő verseit olvassák. Csaknem negyedszázados oktatói munkám tapasztalatával próbáltam érvelni amellett, hogy a diákoknak ma már alapos segítségre van szükségük a versek befogadásához, hisz kevés az ismeretük arról a korról, a költő életéről és a művek megszületésének körülményeiről. Az özvegy hajthatatlan maradt, álláspontjából nem engedett. Egy irodalomtörténeti dolgozat megírásához nem szükséges ugyan az örökös hozzájárulása, de nem a legideálisabb és leginspirálóbb, ha az érzelmi terheltségnek ilyen légkörében kell végeznie kutatói és alkotói munkáját.

A könyv mindenesetre elkészült (*Radnóti Miklós, Élet–Kép* sorozat, Elektra Kiadóház, Bp., 2000). Egy újabb mély levegővételt követően elsőként természetesen a leginkább érintettnek küldtem el azt, s szorongva vártam véleményét. Néhány hét múlva levelet hozott a postás. A borítékon feladóként, írógéppel írva, ez állt: Radnóti Miklósné, Pozsonyi ut 1., 1137. (Köztudomású, hogy az özvegy a költő halála óta ugyanabban a lakásban lakik, ahol férjével a házasságukat követő, sajnos nagyon rövid időszakot együtt töltötték, s amelyet minden erejével igyekszik azóta is eredeti állapotában megőrizni.) A borítékban a szentendrei Kovács Margit Gyűjtemény egyik kiemelkedő darabjának, a *Halászasszonyok* című kompozíciónak a fényképét ábrázoló képeslap lapult. (Szintén ismeretes, hogy a Radnóti-házaspár milyen nagy rajongója és gyűjtője volt a keramikusművész alkotásainak. A Pozsonyi úton egy házban is laktak. Radnóti 1943 telén, egy légiriadó alkalmával éppen Kovács Margitnak és édesanyjának olvasta fel először talán legismertebb, *Nem tudhatom...* című versét a ház pincéjében.) A képeslap hátoldalán az alábbi, ugyancsak géppel írott szöveg volt olvasható:

2000. VI. 6.

Kedves Vilcsek Béla,

köszönöm könyvét. Minthogy félvak vagyok, felolvasásra szoritkozva, még csak a 61. oldalnál tartok. Eddig jó és hasznos, gondos kutatást mutat. Nem akartam a befejezésig várni, szíves üdvözzel

Radnóti Miklósné

A levélben olvasottak és az előzmények után különösen megtisztelő volt, hogy az aláírás fekete tintával, szép folyamatos betűkkel, kézzel írva szerepelt. Ezzel azonban e nagyon személyes és felemelő történet még nem ért véget. Rövidesen ugyanarról a címről újabb borítékot kézbesített a posta. Ezúttal levél volt benne, írógéppel írva és lila tintájú, saját kezű aláírással. A levél szövege az alábbi volt (a személyes adatokat három pont jelzi):

2000. június 26.

Kedves Vilcsek Béla,

könyvét végigolvastam. Szerkezetét, vagyis a kötetek sorrendjére fűzött emlékező és kritikai írások együttesét jónak tartom. Sok gondos kutatási munkát tükröz a könyv. Soproni János, régi barátunk szeretné megkapni könyvét, de hiába kereste a boltokban. Kérem, küldjön egy példányt címére: [...]. Egyébként elvárta volna, hogy közlési szándékáról értesíti.

Amennyiben mondandója volna számomra, keddtől péntekig az esti /9-10 h/ időben megtalál. Telefonom: [...], más időben: [...].

Szíves üdvözzel:

Radnóti Miklósné

Soproni János az igényelt könyvet természetesen, annak rendje és módja szerint, azonnal megkapta, s egy baráti hangulatú telefonbeszélgetés során köszönettel nyugtázta. Az a tény pedig, hogy a megjelenés után néhány héttel már hiába kereste a kötetet a könyvesboltokban, annak a bizonyítéka, hogy a kiadásnak szerencsére kézzelfogható, a könyvforgalmazásban is tetten érhető eredménye volt. Az olvasók a könyvet egyértelműen örömmel fogadták. A Radnóti-életrajz születésének, megjelenésének és utóéletének alakulástörténete pedig a szerzőt – kutatói és személyes értelemben – élete egyik legnagyobb elismeréséhez juttatta.

A Radnóti-év eseménysorozata

A Radnóti-év, vagyis a költő születésének centenáriumi éve alakját és életművét újra a figyelem középpontjába helyezte. Az eseménysort – ha nem is közvetlenül – a róla szóló első, szaktudományos igényű megírt nagymonográfia megjelenése vezette be. Ferencz Győző korszakos jelentőségű munkája a szakma több évtizedes adósságát törlesztette (*Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris Kiadó, Osiris Monográfiák sorozat, Bp., 2005). A Radnóti-év rendezvényeinek sora 2009. április 21-én, a Petőfi Irodalmi Múzeumban nyílt átfogó kiállítással vette kezdetét. *Az égre írj, ha minden összetört – 100 éve született Radnóti Miklós* című tárlatot Lator László költő nyitotta meg, köszöntőt mondott Harsányi László, a Nemzeti Kulturális Alap elnöke, közreműködött Vallai Péter színművész és Farkas Gábor zongoraművész. Mottóul a költő József Attila hátrahagyott verseihez írott jegyzetének egy mondata szolgált: „A gazdag után vagyon marad, a költő után versek és töredékek.” A kiállítás a fennmaradt fényképekre, kéziratokra, művészi kivonatú könyvekre, korhangulatot idéző filmekre koncentrált, de a falakon a barátok, kortársak – többek között Dési Huber István, Ámos Imre, Háy Károly László, Beck Judit, Koffán Károly – festményei, grafikái is láthatóak voltak. A múzeum padlóján újságkivágások, plakátok idézték meg a költő életének, halálának korszakát. A 2010. január 5-ig

látható tárlatot Varga Katalin rendezte, látványtervét Koczka István és Juhász Tibor készítette.

Radnóti születésnapján, május 5-én délelőtt a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság – együttműködve a Magyar Írószövetséggel és a Petőfi Irodalmi Múzeummal – megemlékezést tartott a Fiumei úti temetőben, a költő sírjánál. Köszöntőt mondott a három rendező szervezet, illetve intézmény vezetője, Boross Péter, Vasy Géza és E. Csorba Csilla, közreműködött Bálint András színművész. A megemlékezést követően a jelenlévők elhelyezték a síron a kegyelet virágait. Ezen a délutánon mutatták be a Magyar Írószövetség székházában Tóth József *Radnóti Miklós. 100 vers 100 kép* című fotóalbumát, melyet Szakolczay Lajos irodalom- és művészetkritikus méltatott, közreműködött Kelemen István színművész és Fekete-Bernáth Orsolya hegedűművész. Ugyanaznap este a PIM-ben *Virrasztást* rendeztek a centenáriumi tiszteletére, amelynek keretében Tarján Tamás irodalomtörténész beszélgetett Szabó T. Anna és Schein Gábor költőkkel Radnóti Miklós költészetének utóéletéről. Ez a nap volt a József Attila Művészeti Centrum Alapítvány által a képző- és fotóművészek, költők és zeneszerzők részére az *Írok, mit is tehetnék* címmel meghirdetett nyilvános pályázat beküldési határideje is, melynek díjait november 26-án, a pályaművekből rendezett kiállítás megnyitóján adták át a József Attila Klubban.

Május 25-én *PIM Esti Extra* címmel hosszú nyitva tartást rendeztek a Petőfi Irodalmi Múzeum Radnóti-kiállításán, ahol *Látod-e, esteledik... – Radnóti Miklós munkaszolgálat* címmel Csapody Tamás jogász-szociológus, vetítéssel egybekötött előadása hangzott el, Mazányi Judit művészettörténész pedig tárlatvezetést tartott, valamint – *Oly korban éltem* címmel – a Pesti Magyar Színiakadémia növendékei Radnóti-verseket szavaltak, s – *Az én Radnótim* cím jegyében – a látogatók is felolvashatták kedvenc Radnóti-versüket. De országszerte egymást érték a megemlékezések, műsoros estek, tudományos ülésszakok. Minden magára valamit is adó irodalmi orgánus kötelességének érezte, hogy – akár önálló tematikus számmal vagy sorozattal – megemlékezék a költőről.

Augusztus 14-én *Radnóti szubjektív – a költészet civil estéje* címmel rendhagyó megemlékezést tartottak a Páva utcai Holocaust Emlékközpontban, ahol közéleti személyiségek mondták el legkedvesebb Radnóti-versüket és ahhoz kapcsolódó élményüket. Az esten szerepelt: Ákos énekes, Bagdy Emőke pszichológus, Berg Judit meseíró, Bódis Kriszta író, rendező, Domján László orvos, agykontrolltató, Dopeman rapper, D. Tóth Kriszta újságíró, Fabiny Tamás evangélikus püspök, Falus András tudományos kutató, Gönczöl Katalin egyetemi tanár, Hajnal Anna vajdasági egyetemista, Harcsa Veronika énekesnő, Hámori Veronika pedagógus, Jelenits István piarista szerzetes, Kolláth György alkotmányjogász, Mányi István építész, Nagy Tímea olimpikon, Pálinkás József atomfizikus, MTA elnök, Sarkady Ildikó médiajogi szakértő, Simonyi András diplomata, Szakcsi Lakatos Béla zongoraművész, Szarka Tamás énekes, Thernesz Éva óvónő, Varga Dániel vízilabda-olimpikon, Váradi Júlia újságíró, Vitray Tamás újságíró. A versek között Szakcsi Lakatos Béla zongorázott, s az estről televíziós felvétel is készült. Házigazdák voltak: Harsányi László, az NKA Bizottságának elnöke és Mélykúti Iлона szerkesztő.

A Radnóti-rendezvénysorozat egyik fontos eseménye volt az Abdán, szeptember 25–26–27-én tartott konferencia *A 12 legszébb magyar vers*-projekt részeként. Az eseményen több száz középiskolás diák, Jordán Tamás irányításával, együtt szavalta el a *Levél a hitveshez* című verset. Erre az alkalomra jelent meg a korábban említett Radnóti-életrajz javított, bővített kiadása is (V. B., *Radnóti Miklós*, Szombathely, Savaria University Press, 2009).

Radnóti-legendák I–IV.

A Radnóti-év gazdag eseménysorozata és annak hozadéka reményt ad arra, hogy végre nem csak a költő valamely életeseményének, pályaszakaszának részleges felmutatására kerül sor, így az utókor is meg tud tán felelni annak a követelménynek, amelyre Radnóti egész munkássága máig ható példát mutat – s ami nem más, mint élet és mű, mű és alkotás, élet és halál természetes,

szerves egysége. Ehhez azonban végképp le kell számolni a költő személyét és pályáját évtizedeken át övező mítoszokkal és legendákkal, melyek közül álljon itt a köztudatban talán leginkább elterjedt négy téveszme vagy félreértés ismertetése (és egyúttal konkrét tényekre alapozott cáfolata), nem titkoltan azzal a bátor-talan tisztázási szándékkal, hogy talán ez is hozzájárul egy igazabb és hitelesebb Radnóti-kép kialakításához, a költő életének és verseinek jobb megismeréséhez.

A megszületés legendája (legenda I.)

Kevesen tudják, de Radnóti Miklóst eredetileg nem Radnóti Miklósnak hívták. Nagyapja, Glatter Jónás, a Marosvásárhely melletti Radnóton volt kocsmáros, kereskedő édesapja, Glatter Jakab is Radnóton született. Itt ismerte meg, majd vette feleségül munkaadója lányát, a majdani költő édesanyját, Grosz Ilonát. Radnóti első írásait vagy Glatter Miklósként, vagy kettős vezetéknévvel: Radnóti Glatter Miklósként jegyezte, s a korabeli kritikák is ilyen neveken emlegették. Az ősei szülőhelyét idéző vezetéknév kizárólagos használata mellett húszéves korában döntött, a névváltoztatást hivatalosan azonban csak doktori szigorlata idején, öt esztendővel később kérvényezte. Noha a név védettségére való hivatkozással csupán a Radnóczi névmagyarosítást engedélyezték neki, írói névként továbbra is a Radnótit tartotta meg. Neve azóta is Radnóti Miklósként él az irodalmi köztudatban, mely azonban valójában írói álnév.

Radnóti Miklós születése édesanyja és ikertestvére halálával járt együtt – ez köztudott. Sokan e tényből azt a következtetést vonják le, hogy a gyermekkori trauma egész életét és költészetét meghatározta. Ezzel szemben az igazság az, hogy anyai nagybátyja, Grosz Dezső textil-nagykereskedő a tragikus esemény bekövetkezése után azonnal gondozásába vette, s gondoskodott a fiú neveltetéséről, tanítatásáról. Igaz ugyan, hogy – mintegy utódjául – textilkereskedőnek szánta, de hamar kiderült számára, hogy a fiút a humán pálya jobban vonzza. A költő születésének tragikus eseményei hiányként, traumaként és témaként valójában életének tragikusra fordulásakor, a világháború közeledtekor, a harmincas

évek második felétől kerülnek költészete középpontjába. 1937 májusában például – *Huszonnyolc év* címmel – magát gyilkosnak bélyegezve, anyját véres áldozatként lefestve, verses formában idézi fel a tragikus eseményeket:

Erőszakos, rút kisdéd voltam én,
ikret szülő anyácska, – gyilkosod!
öcsémet halva szülted-é,
vagy élt öt percet, nem tudom,
de ott a vér és jajgatás között
úgy emeltek föl a fény felé,
akár egy győztes, kis vadállatot
ki megmutatta már, hogy mennyit ér:
mögötte két halott.

[...]

Anyácska, véres áldozat,
a férfikorba nőttem én,
erősen tűz a nap, vakít,
lepke kezeddal ints felém,
hogy jól van így, hogy te tudod,
s hogy nem hiába élek én.

Az 1940 elején készített önéletrajzi vázlatában élete meghatározó momentumaiként szól az őt születésétől kísérő tragikus eseményekről – testvére, anyja, majd tizenkét éves korában apja elvesztéséről:

Iker vagyok, öcsém és édesanyám meghaltak születésemkor. Anyámat az ikerszülés ölte meg, nem bírta a szíve, öcsém gyöngye volt, elszívtam tán tőle az életerőt. Tizenkét éves voltam, meghalt az apám is. Az anyámat nem ismerem, az apámra valójában alig emlékszem, néhány éves, de összefüggéstelen képet, emléket becézek róla magamban[...]

Az anya alakja közvetlenül és intenzíven a háborúba sodródás és a háború kitörésének időszakában jelenik meg újra meghatározó

módon életében és költészetében. A háborús híreket szinte az idegösszeroppanásig intenzíven éli meg, erről 1939. augusztus végi és szeptember eleji naplófeljegyzései pontosan tanúskodnak. Az újságolvasástól émelyeg a gyomra, utána betegnek, fáradtnak érzi magát. Félóránként hányinger fogja el („Megfeküdte a gyomromat a világ...” – írja például szeptember 3-án). Hajnalig nem tud elaludni, hánykolódik. Egyszer arra riad fel, hogy halott kezét fog, hirtelen és véletlenül, később kiderül, hogy egyszerűen csak a saját karján feküdt.

„1939. november 5.

Egész éjjel álmatlanul dobálom magam. Két napja semmi sem sikerül, mélységes undorom van magamtól, a világtól, mindentől!”

Ebben a rémisztő lelki és fizikai állapotban merül fel anyjának és ikertestvérének emléke, a külvilágban zajló tragédiát személyes tragédiaként megélve.

„1940. április 3.

Reggel. Teleki Pál meghalt. Most! Hogyan? Jaj Magyarhon. 1/4 8... Émelygek. Most lettem készen. Mihez kezdjek? Anyába volna visszamenni jó! De anya meghalt.”

„1940. május 5.

Harminckét éves vagyok. Arany, a megfontoltan érkező, túl volt a Toldin már és Goethe (a lírai darabokról nem is szólva) a Wertheren – ilyen idősen... Harminckét éves vagyok, harminckét éve halott az anyám. Érdemes volt? Már négy évvel többet éltem, mint ő. De hát akartam én?!”

Az élményt azután prózai formában tudja csak feldolgozni. Hosszú elbeszélésben, bravúros időjátékkal, születésének és gyermekkorának nyomasztó emlékeit és jelenbeli félelmeit vetíti egymásra (*Ikreik háva. Napló a gyerekekről*, 1940).

A hazaszeretet legendája (legenda II.)

Legyen bármily kiábrándító, Radnóti Miklós nem a hazaszeretet költője. Előszeretettel emlegetik vele kapcsolatosan, hogy azért nagy költő, mert szerette a hazáját, s alapvetően erről szól egész költészete. Ez sem igaz, legalábbis csak részben az. Először is: melyik az a valamire való (magyar) költő, aki ne szeretne volna vagy ne szeretné a hazáját? Másodszor: melyik az a vers, amelyik pusztán a témaválasztás miatt azonnal remekművé válik? Harmadszor: Radnóti a magyarság, a magyar nyelv sorsának alakulását mindig aggodalommal kísérte, ennek többször tanújelét adta, de ez inkább emberi és nem költői vagy művészi érdem, noha a kettő – az ő esetében különösen – nem választható el egymástól. Egyébként: hogyan is szerethette volna azt a rendszert, a hazának azt az adott berendezkedését, amely lépten-nyomon lehetetlenné tette életét és művészi alkotómunkáját? Első kötetét elkobozták; bíróság elé állították; tanári katedrára nem engedték; sárga csillag viselésére akarták kényszeríteni; s háromszor is behívták munkaszolgálatra.

Az első munkaszolgálatos behívóparancs éppen az *Ikerk hava* megírásának évében, 1940-ben érkezik – szeptember 6-án kell bevonulnia. Mindössze a Károli-féle Bibliát, a Magyar Könyvtár hat részből álló Arany János-sorozatát, valamint egy kis, pepita borítású jegyzetfüzetet visz magával a bizonytalan kimenetű útra. S ugyanezeket az „útítársakat” választja második bevonulása-kor, 1941. július 1-jén is.

A nemzet egyik legtehetségesebb, sokra hivatott alkotója elme-gyógyintézeti keretek között sánylik, idegösszeomlás kerülgeti, embertelen munkát végeztetnek vele és társaival, lehetetlen körülmények között: postai telefonpóznákat ásnak el, drótot húznak ki, az állomáson rakodómunkát végeznek, vagonokat tolatnak. Napi tíz-tizenöt kilométeres gyalogmenetben jutnak el a mindenkori munkahelyükre. Szálláshelyükön a rekkenő hőségben céltalan fűtépdesésre és motozásra kényszerítik őket, mosdási lehetőséget és ivóvizet nem biztosítanak nekik. Később egy cukorgyárban, fejtörést és hányingert okozó füstben és szénigazban, égő szén és cukorrépat lapátolnak, vagont rakodnak, ötvenkilós

kristálycukros zsákokat cipelnek naphosszat. Állandóan emelik a normájukat, megszüntetik a vasárnapi pihenőnapjukat is, s közben ukrajnai büntetőtáborral riogatják őket. Tisztálkodásra nincs mód, ujjnyi vastagon ül rajtuk a szénpor, a korom. Éjszaka fáz-nak – fűteni, ruhát szárítani sincs módjuk a nagy hidegben, alud-ni meg már az ólmos fáradtságtól nem tudnak. Ilyen körülmé-nyek között nem lehet hazaszeretetről énekelni.

Ezért is meglepő mindenki számára – s Radnóti igazi emberi és költői nagyságát bizonyítja –, ami 1943 legvégén és 1944 leg-elején történik. 1943 májusában megérkezik a határozat: felmen-tést kap a munkaszolgálat alól. S ez év szilveszterén olvassa fel nyilvánosan először barátainak a szó szoros értelmében talán egyetlen hazafias versnek nevezhető költeményét, a *Nem tudha-tom...*-ot, amely végül 1944. január 17-i dátummal jelenik majd meg. A baráti összejövetelen a társaság egy része mulatozik, má-sik része egy csendes szobában vitázik a következő hónapok esé-lyeiről. Radnóti egy ideig hallgatagon üldögél a szoba sarkában, majd előveszi frissen elkészült versét.

„– Azt hiszem – idézi a költő szavait Ortutay Gyula, 1968-as visszaemlékezésében –, már kész ez a vers, épp a napokban szüle-tett. Elhallgattunk. Miklós jól tudott verset mondani, a versmon-dást tanítani is szerette. S ahogy sorjáztak a mondatok, ahogy egy-másba fonódtak a szeretet és fájdalom képei, úgy hallgattunk el. S aztán egyszerre éles vita, valaki csúfondárosan felkiáltott:

– Nicsak, ez »hazaffyas« vers! Mit akarsz ezzel, Miklós!

Magam az utolsó sorral elégedetlenkedtem, az akkor nem is volt végleges. Az asszonyokat szíven ütötte a vers tisztán csillanó fájdalma és szinte szerelmes vágyakozása a haza után, amely pe-dig munkatáborokba, szögesdrótok mögé küldte eddig is, kenye-ret nem akart adni néki, sem munkát, az a hivatalos haza, amely a magyarságból is ki akarta tagadni. E felé a haza felé fordul ez a vers oly vágyakozással, az eleve megbocsátás gesztusával, magá-hoz ölelvén szinte az egész bűnös és áldozattá váló emberiséget. A versnek ez a hatalmas hulláma mindnyájunkat megérintett, s mégis keserű vitába bonyolódtunk: kell-e ilyen hazafias vers, nem

megalkuvás ez? Van-e még hazánk? S így folyt a vita, végeláthatatlan. Miklós hallgatott, tán kissé fanyarul mosolygott is.”

Mindenesetre Radnóti, a szilveszter éji felolvasás fogadtatásának vagy eleve meglévő benső hiányérzetének hatására, néhány nappal később a költeményhez hozzáilleszt még egy, tipográfiai-lag is jól elkülönülő sort:

„Nagy szárnyadat borítsd ránk virrasztó éji felleg.”

Valami hatásos zárlaton az eredeti változatban is gondolkodhatt, hiszen a 7//6-os osztású alexandrint az utolsó három sorban már ott is „váratlanul” 7//7-es, a sorközépi metszetenél és a sorvégen is csonkalábat tartalmazó sortípusra változtatta. Szándékát azonban a vers végső formájával, az utolsó, különálló sor vershez illesztésével éri el. Ettől az egyetlen sortól az önmagában is magasztos hangvételű költemény himnikus távlatot nyer. A *Nem tudhatom...* ebben a véglegesített formájában egyenesen Kölcsey *Hymnus*ának isteni fohászat idézi, s válik a haza megmeneküléséért mondott fohásszá. Talán nem túlzás azt mondani, hogy ezzel megszületik a magyarság új himnusza.

A halálraítéltség legendája (legenda III.)

Hajlamosak vagyunk Radnóti Miklós alakjára kizárólag a tragikus mártírköltő palástját ráteríteni. Sajnálkozunk sorsának tragikus alakulástörténetén, s közben elfeledkezünk arról a tényről, amelyet egyébként minden kortársi visszaemlékezés megerősít, hogy a költő valójában imádta az életet, a vidámságot, a játékosságot a mindennapokban és a költészetben. Elég belelapozni abba a fényképalbumba, amely a róla készült valamennyi fotót tartalmazza s amelyet születésének 90. évfordulójára adtak ki (*Radnóti Miklós – Fényképek*, összeállította Bókay László, Osiris Kiadó, Bp., 1999). Ezeken a képeken Radnóti rendszeresen viccelődik, mulat, grimaszokat vág, jóízűeket ásít vagy szunyókál. Éli és élvezi az életet. Feleségével hétvégeken rendszeresen kirándulnak, a nyarat visegrádi evezéssel, a telet mátrai síeléssel töltik. A legnagyobb rettenet közepette is szinte nyelvet ölt a halálnak. Rájön

arra például, hogy a „mint a halál” kifejezés choriambusi lejtést rejt magában, hát ír egy verset ilyen ritmusban (*Mint a halál*, 1940. febr. 27.). Naplójában hosszan értekezik arról, hogy a legszebb magyar szó a „halál”, a két lágy „l” hangzó vagy az arányosan elhelyezkedő magánhangzók miatt. Megtetszik neki a 3//2-es tagolódású (gagliarda) ritmus, hát ír ebben egy *Bájolót* (1942. febr. 1.):

Rebbenő szemmel
ülök a fényben,
rózsafa ugrik
át a sövényen,
ugrik a fény is,
gyűlik a felleg,
surran a villám
s már feleselget...

Az „a halál” kifejezést ismételve ráérez az anapesztikus lüktetés dallamára („dobogására”), s már el is készül az *Egyszer csak* című vers (1942. április 20.):

Egyszer csak egy éjszaka mozdul a fal,
beleharsog a szívbe a csönd s a jaj kirepül.
Megsajdul a borda, mögötte a bajra szokott
dobogás is elül.
Némán emelkedik a test, csak a fal kiabál.
S tudja a szív, a kéz, meg a száj, hogy ez itt a ha-
lál, a halál...

A nagyváradai csapatkórházban *Virágéneket* ír (1942. augusztus 25.), bő egy évvel később *Virág* címmel, képversben szólítja meg a kedvesét (1943. december 7.). Költő mi mást is tehetne a rettenet kellős közepén? A magyar szerelmi költészet legkiemelkedőbb darabját, a *Levél a hitveshez* című verset a heidenauai láger szögesdrótjai közé zárva írja (1944. augusztus–szeptember), természetesen klasszikus műformát, az episztola műfaját választva és a következetesen megvalósított hatodfeles jambusi mértéket követve. Igaza van Ferencz Győzőnek akkor, amikor összefoglalóan megállapítja, hogy „[a] *Levél a hitveshez* élesen veti fel a

kettősségnek a problémáját, amely a *Bori notesz* valamennyi versét feszíti. A szöveg és a szöveg sorsának, a költészetnek és a versbe oltott életrajzi körülményeknek a kettőssége mind a tíz vers értelmezését befolyásolja (visszamenőleg pedig Radnóti egész költészetét). Itt azonban a vers és az íráskörülmény tematikai feszültségbe kerül. A szerelmétől elszakított költő vallomása a versbeli jelen helyzetének ábrázolásától a múlt felidézésén át a jövő akarásáig ível.” Jól mutatja ezt a kettősséget, vágy és valóság, múlt és jelen, idill és tragikum, a rettenet kaotikusságának és a költészet formafigyelmének kettősségét a vers kulcsversszaka s benne a költői, és emberi léthelyzet könyörtelen, és megmásíthatatlan rögzítése:

csodákban hittem s napjuk elfeledtem,
bombázórajok húznak el felettem;
szemed kékjét csodáltam épp az égen,
de elborult s a bombák fönt a gépben
zuhanni vágytak. Ellenükre élek, –
s fogoly vagyok. Mindent, amit remélek
fölmértem s mégis eltalálok hozzád;
megjártam érted én a lélek hosszát, –

Egyik leghíresebb versét, az *Erőltetett menet* címűt kötött alexandrinban írja, szintén már a bori munkatáborban, halála előtt alig két hónappal (1944. szept. 15.), észrevétlenül szinte képverssé formálva a sorok elrendezését. A természetesen pontosan a metszet helyén – az úgynevezett niebelungizált alexandrin hetedik szótagjánál, a negyedfeles jambus után – alkalmazott több betűnyi szóközök egyrészt a láb megroggyanását jelzik szemléletesen, egymás után sorakozva pedig szinte megjelenítik a menet kanyargós útvonalát:

Bolond, ki földre rogyván fölkél és újra lépked,
s vándorló fájdalomként mozdít bokát és térdet,
de mégis útnak indul, mint akit szárny emel,
s hiába hívja árok, maradni úgyse mer,
s ha kérdezed, miért nem? még visszaszól talán,
hogyan várja őt az asszony s egy bölcsőbb, szép halál.

A magyar költészet történetében élet és halál, élet és életmű egységének kérdése meglehetősen gyakorisággal vetődik fel. Nálunk a vers megformálása és megformáltsága, sajnos, önmagában meglevő esztétikai értékein túl, nem egy esetben akár az örület elhatalmasodásának, az „erőltetett menet” kiszolgáltatottságának vagy a teljes fizikai leépültség állapotának elviseléséhez is segítséget nyújt. Ezen a tájon a forma fegyelmének áhítása és vállalása az életben maradást, az utolsó életesélyt, a végső kapaszkodót is jelentheti. „Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe beléfogóznom” – állítja József Attila. „Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?” – kérdi fájdalmasan Radnóti. „[s]zólhassak s mint rossz gégémről telik [...] vagy míg az égi és ninivei hatalmak engedik, hogy beszéljek s meg ne haljak” – fohászkodik Jónás-Babits. Ilyenkor a „ki-be ugrál a két szemem” élményét csakis a dantei tercínában, a lélek védekezését a vergiliusi eclogaformában s a magára maradt „különös hírmondó” keserű vallomását csakis hexameteres mértéksejtelmekben lehet elmondani, mert az úgy és legalább elmondható. Ilyenkor minden más külső körülmény – gyűlölet, káosz, erőszak – esetlegesnek és tünetinek látszik; minden új távlatot nyer, minden a „2 x 2 józanságával”, a türelmes humánus, a bölcs sztoicizmus nézőpontjából szemlélhető. A hang elfogultságoktól és elfogódottságtól mentes, a forma zárt és mégis áttetsző lehet. A kivételes lelkiállapot tragikus harmóniát teremt, az alkotás és a mű egyszerre gyógyír, menedék és „fegyver”: az élet, a világ fegyvelmezetlenségével és rendezetlenségével szembeszegezett formafegyelem és művészi rend.

A halál legendája (legenda IV.)

A legelterjedtebb mítosz vagy legenda Radnótival kapcsolatosan az, hogy halálát, úgymond, a gaz németek okozták. A tények azonban ez esetben is mást bizonyítanak. A német katonák valóban sok kegyetlenséget követtek el ellene, de halálát magyar keretlegények okozták, akik az „erőltetett menet” hátrahagyott, magatehetetlen tagjait – köztük Radnótit –, a kórházak túlszűfolttsága miatt nem tudták elhelyezni, így a legdurvább, legaljasabb módon

szabadultak meg tőlük. A szó legszorosabb értelmében megásattak velük saját sírjukat, golyót eresztettek a fejükbe, végül a sírgödörbe lökték őket. Az már a sors kegyetlen ironiája, amolyan igazi magyar(os) „legendárium” – mint azt Csapody Miklós jogász-szociológus 2007-ben közölt, nagy feltűnést keltő tényfeltáró cikkében és azóta több írásában, több lap hasábjain meggyőzően bizonyította –, hogy a gyilkosok és az áldozatok holtteste a mai napig ugyanabban az úgynevezett Nemzeti Pantheonban nyugszik Budapesten, a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában. S hosszú ideig még nevük is egymás mellett szerepelt ugyanazon a márvány emléktáblán. (Lásd többek között: Csapody Miklós: *Felmagasztosult keretlegények*, Népszabadság, Hétvége melléklet, 2007. november 24.; Uő.: *A 298-as parcella 10 botránya*, Élet és Irodalom, 2009. május 22.) A gyilkos(ok) személyétől és a gyilkosság körülményeitől függetlenül azt kell mondani mégis, hogy Radnóti Miklós halálának bekövetkezése szükségszerű volt. Igaz ez akkor is, ha a költő meghátrálásának, megalkuvásának árán vagy az események kedvezőbb alakulása esetén akár tucatnyi alkalom kínálkozott halálának elkerülésére. Radnóti azonban nem kerülte, mert nem kerülhette el a halálát. Ennek ő maga volt legbiztosabban a tudatában. S e biztos tudat birtokában írta az utolsó pillanatig költeményeit. (A legszemléletesebb példa rá az úgynevezett *Bori notesz* tartalma és története. A *Levél a hitveshez* című versét például ma nem ismerhetnénk, ha a költő annak egy másolati példányát nem adja át megőrzésre egy barátjának a bori munkatáborból való elinduláskor, hiszen az az exhumáláskor előkerült noteszből már olvashatatlanul megrongálódott állapotban került elő.) Radnóti Miklós élete és költészete így és ebben a formában alkot teljes és szerves egységet.

1944. május 18-án érkezik meg a nevére szóló harmadik s egyben utolsó behívóparancs. Május 19-én a németek megszállják Magyarországot, ezen a napon születik (később *Töredék* címmel jegyzett) verse, amelyben a kor elaljasulásának változatait veszi számba leltárszerűen, s mely az utolsó otthon írott verse.

Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg balhitekben hitt s tajtékzott téveteget,
befonták életét vad kényszerképzetek.

Barátai, ismerősei még ezen az utolsó napon is unszolják, hogy ne vonuljon be. Felajánlják, hogy szereznek neki hamis papírokat és búvóhelyet, de ő hajthatatlan. Azt mondja, őt egy dolog bántja, az, hogy esetleg ez lesz az utolsó verse. S hogy az egészben a magyarság sorsa fáj neki a legjobban. „Egy puskalövés nélkül! Mi lesz ebből az országból?” – írja ekkor Naplójába. 1944. május 20-án vonul be a váci kiegészítő parancsnokságra, ahol a véletlennek és a segítőkészységnek köszönhetően felcsillan a menekülés halvány esélye. Egy jó szándékú katonaorvos Vas Istvánt örülnék nyilvánítja, mert ismeri a nevét a Nyugatból, így a költő egyik legjobb barátja elkerüli a bevagonírozást. Az orvosnak megemlíti Radnóti nevét is, s ő megígéri, ha Radnóti ott van még, akkor őt is kihozza. Ám amikor rátalálnak a költő nyomára, épp akkor zárják be annak a vagonnak az ajtaját, amelyikben ő tartózkodik – s amelyiket Borba irányítanak.

A bori táborban a német hadvezetés a sziklás hegyoldalban egy szárnyvonalat akar kiépíteni, hogy a kitermelt rezet németországi üzemekbe szállíthassa. Az elképzelés és így a munkavégzés is – a front közelsége miatt – értelmetlen, a körülmények embertelenek. A munkaszolgálatosokat reggel héttől este hatig tartó, mindössze egy óra ebédidővel megszakított, kemény fizikai munkára, földmozgatásra és erdőirtásra kötelezik. Egyetlen örömről, hogy szombatonként egy-másfél órával tovább éghetik azt a pár kis villanylámpát, amelyet használhatnak. Egyszer egész kulturális műsort állítanak össze egymás számára. A műsor első szereplője Lorsi Miklós, a Liliom vendéglő egykori hegedűse, aki még erre az útra is magával hozza hegedűjét, s akinek haláláról a *Razglednicák* (4) emlékezik meg. Másodiknak jelentkezik Radnóti, aki elszavalja a *Nem tudhatom...*-ot. Utána mások is szerepelnek, de végül újra a költőt kérik, hogy szavaljon még, s hogy még egyszer mondja el a hazaszeretetről szóló versét, mert az, elmondásuk

szerint, a szívükhöz szól, s a legjobban fejezi ki az érzéseiket. (A hazaszeretet „legendáriuma” így válik teljessé. Az 1943 szilveszterén először felolvasott „hazaffyas” versnek, a tények azt mutatják, leginkább ezért kellett megszületnie. A költő – mint oly sok mindenben – ebben is előre megérezte az események alakulását s abban személyes és költői felelősségét.)

A szovjet csapatok közeledése, a légítámadások és a szerb partizánok egyre gyakoribb rajtaütései miatt a német hadvezetés 1944. augusztus végén úgy dönt, felszámolja a bori munkatáborokat, s az ott dolgozókat németországi telephelyek felé irányítja. Abbaahagyják a munkát, s augusztus 29-én valamennyi munkaszolgálatost a központi lágerbe vezénylik. Radnóti a zűrzavar és bizonytalanság közepette is ír. Augusztus 30-án írja meg a *Razglednicák* első darabját. E lírai képeslapok egyfelől a térbeli közeledés versei abban az értelemben, hogy a hazához, az otthonhoz való földrajzi közeledés hétköznapi eseménytörténetéről és kínjairól szólnak. Másfelől a *Razglednicák* a távolodás verseinek is tekinthetők abban az értelemben – éppen a kínok elviseléséről vagy megsejtéséről való tudósítás miatt –, hogy bennük az alaphang az életből vagy az élettől való kényszerű, szükségszerű távolodás és végső eltávozás.

A költő igyekszik verseit biztonságba helyezni. Kéziratainak egy-egy másolati példányát, mint szó volt róla, átadja egyik bajtársának, Szalai Sándornak arra az esetre, ha, úgymond, neki valami baja történne. Arra kéri őt, szabadulása esetén gondoskodjon a versek megjelentetéséről. (Így is történik. Az *À la recherche...* és – *Alvó tábor* címmel – a *Hetedik ecloga* 1944. október 30-án – tehát még a költő életében – megjelenik a temesvári Déli Hírlapban, majd néhány hónappal később az egri Nemzedékben. Ezt követően különféle lapokban sorra napvilágot látnak a *Bori notesz* többi versei is, időrendben: a *Nyolcadik ecloga*, a *Gyökér*, a *Razglednicák*. Érdekes módon az egyedüli kivétel a *Levél a hitveshez*, melynek megismerésére a gyűjteményes kötet, a *Tajtékos* éig 1946-os megjelenéséig kell várni.)

Szeptember közepén a táborparancsnokság úgy tervezi, hogy az összesen hatezer főből álló fogolymenetet két lépcsőbe osztva

indítja útnak Belgrádon keresztül a magyar határszél irányába. Az első lépcsőbe a régebb óta Borban tartózkodók, a másodikba a később érkezettek kerülnek. A költőnek látszólag szerencséje van. Egy jóindulatú keretlegénynek és egy barakkbizalminak köszönhetően sikerül az elsőként, a szeptember 17-én útra kelők közé bekerülnie. Utóbb kiderül: a látszólagos szerencse valójában végzetes szerencsétlenség. A hátramaradottakat egy partizáncsapat néhány nap múlva kiszabadítja, mígnem az elől lévőkre – a szeptember 15-én írott versben foglaltaknak megfelelően – az *Erőltetett menet* vár.

A heidenaii láger felé indulnak, naponta harminc kilométert megtéve, géppisztollyal és ostorral felfegyverzett lovas Volks-SS különítményt rendelnek melléjük. Elegendő indok a menetoszlopból való kilépés vagy az időleges lemaradás, hogy géppisztolysorozatot zúdítsanak rájuk. A teljesen kimerült emberek próbálnak maradék terheiktől is megszabadulni. Elhajítják használati tárgyaikat, pokrócaikat, hogy képesek legyenek tartani az embertelen tempót. Naponta egyszer kapnak enni, akkor is jobbára káposztát. A keretlegények válogatás nélkül ütlegetik, kínozzák őket. A költő az átélt szenvedések és borzalmak nyomán beszédre már képtelen, mozdulni alig tud. November 7-én a csapat váratlanul pihenőnapot kap. Mielőtt továbbindulnának Hegyeshalomra, a felvezetők megpróbálják rendezni a sorokat. A magatehetetlenül legyengült és nagyon beteg embereket, köztük Radnótit is, szekerekre rakják, és a győrszentmártoni téglagyárnál hátrahagyják.

Így érkezik el a végső nap, melynek tragikus történéseiről leg-részletesebben Kőszegi Ábel számol be (*Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Mikrokozmosz füzetek, Budapest, 1972): „1944. november 8. Szerda. A két szekér Győrben marad le a menettől. A kocsisok a kórház elé hajtanak. Itt kell leadniuk a betegeket. A kórház feltehetőleg túlzsúfolt, nem veszik át őket. Egy iskolában berendezett szükségkórházhoz küldik a két kocsit. Az altiszt hosszasan időz benn, a kocsisok a lovakat féltik a hidegtől, pokrócot terítenek rájuk. Itt sem veszik át őket. A Győr melletti Abdábál megállnak. A katonák

tanakodnak, majd egyikük átmegy szerszámokat kérni az ország-
út túloldalán álló csárdába. A kocsisok kifogják a lovakat, és a
gátőrház mellett lehajtják az ártérre legelni. Néhány munkaszol-
gálatost leparancsolnak a kocsiról, és ásót, kapát nyomnak a ke-
zükhöz. Gödröt kell ásniuk a csalitos szélén. Délután négy óra kö-
rül készül el a széles, de nem mély gödör. A magatehetetleneket
társaik támogatják le a töltés oldalán. Az első lövésekre a foglyok
nem fordulnak el. Nézik, amint két társuk arccal bukik a gödör-
be. A következők parancs nélkül állnak a sír szélére. Az altiszt és
egy katona egész közlőrl lövi tarkón az embereket. A leggyen-
gőbbek képtelenek megállni a gödör szélén. Ezeket belelökik, és
úgy lőnek rájuk. Huszonegy ember. Az utolsónak kell rájuk húzni
a földet. Úgy érzi, megmenekült. Amikor fegyvert fognak rá, kö-
nyörögni kezd, majd futni próbál. Őt a két katona földeli el. A
katonák lekaparják a sarat a szerszámokról. Vállukra veszik, és
indulnak. Az altiszt int a két kocsisnak, hogy jöjjenek utánuk a
csárdába. Ott isznak, s megköszönik a szerszámokat.”

1946 nyarán kerül sor az abdai tömegsír föltárására. A június
23-i kihantoláskor – egyes szemtanúk elbeszélése szerint – az
egyik osztlásban lévő holttest viharkabátjának zsebében kis jegy-
zetfüzetre lelnek, benne ceruzával írott, ötnyelvű megjegyzés:
„Ez a jegyzőkönyvecske Radnóti Miklós magyar költő verseit tar-
talmazza. Kéri a megtalálót, hogy juttassa el Magyarországra,
Ortutay Gyula dr. egyetemi magántanár címére: Budapest, VII.
Horánszky u. 1. I.” A pepita színű notesz megrongálódott lapja-
in, csodával határos módon, tisztán olvashatók a hátrahagyott
művek között nem szereplő versek, a *Razglednici* és a *Gyökér*
című vers. Az előbbiekben a költő pontosan megjósolja hamaro-
san bekövetkező halálának körülményeit, az utóbbiban – szívszorí-
tó módon – még saját sírfeliratát is elkészíti:

[...] Gyökér vagyok magam is most,
férgék között élek én,
ott készül e költemény.

Virág voltam, gyökér lettem,
súlyos, sötét föld felettem,

sorsom elvégeztetett,
fűrészsír fejem felett.

(Lager Heidenau, Žagubica fölött a hegyekben,
1944. augusztus 8.)

A halottakat Győrbe szállítják, s a győrszigeti temetőben, 1946. június 25-én elhantolják. Augusztus 1-jén az Új Élet című hetilap, *Jelentkezzenek az Abdán meggyilkolt munkaszolgálatosok hozzátartozói!* címmel felhívást tesz közzé. Augusztus 12-én, az újbóli exhumálást követően, Radnóti Miklósné, Baróti Dezső, Ortutay Gyula és Tolnai Gábor azonosítják, majd Pestre szállíttatják a költő holttestét. Radnóti Miklóst 1946. augusztus 14-én, a Kerepesi úti temetőben helyezik örök nyugalomra. Hátrahagyott verseit még ebben az évben posztumusz kötetben, *Tajtékos ég* címmel adják ki. Élete és életműve azóta is nemzedékek sora számára jelent egyformán mértékadó példát.

*

Radnóti Miklós a következőket mondja az 1940-ben, József Attila emlékére rendezett költői esten:

„A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen egész lesz s a kompozíció, melyet élteben szinte testével takart, a test sírbahulltával válik láthatóvá, fényleni és nőni kezd. [...] A tiszta és mindig világosságot áhító lelken törvényszerűen teljesedett be a sors. Megalázó szegénységben élt, folytonos és egyre szaporodó politikai csalódások között. Ilyen természetes halált csak egy költő halt még a magyar irodalomban, Petőfi Sándor, a magyar szabadságharc költője a segesvári csatatéren. Nem bírta volna elviselni azt, ami következett. Attila sem. Azt csodálnám, ha élni tudott volna, s ezt csodálom néhányunknál is, akik még élünk.”

Négy éve sincs már hátra ekkor, hogy saját költői munkássága is hirtelen „egésszé” váljék, s a költőelődökéhez hasonlatos „természetes” halála bekövetkezzék.

Nyilasy Balázs

A PASZTORÁL, AZ IDILL ÉS A LEVÉL A HITVESHEZ

Arany János, az anyagi világ gazdagságának őre a *Toldit*, tudjuk, hősidilli képek sorának nevezte, de a szó szoros értelmében vett pásztoral, a theokritoszi, vergiliusi eklogák nyomán járó újkori pásztorköltéménnyel nemigen rokonszenvezett. *Zrínyi és Tasso* című tanulmányában a pásztorenek műfaját egyenesen az affektáció, keresettség, természetietlen műviség bűnében marasztalta el. „Amaz eszményi, vagy inkább *természetlen* pásztorvilág befolyása látszik itten a költőre, mellyel oly örömezt játszott a közelebb múlt századok képzelete: csinált, mesterkelt pásztorelet ez, álarcos Corydonjai, phillisei seregével. [...] Ellenben Zrínyi – noha más költeményeiben ő is hódol a közdivatnak s pásztori vers álarcában zengi szerelmét –, a török ifjú énekében oly, minden affectatiótól mentes idylli rajzzal kedveskedik, s oly határozott keleti színnel vonja be azt, minőt hasztalan keresnénk nyugat minden »pásztorosdi« játékaiban” – korholja a szalontai mester a XVI. századi költőt, aki a *Megszabadított Jeruzsálem* Ermina-epizódjában, úgymond, rossz divatoknak hódolt, s dicséri a *Szízei veszedelem* egy jelenetét, Mehmet apródja énekét mint az alkotó erővel teli idill szépséges példáját.¹

Az ember eljátszik a gondolattal, az idillt és pásztoralt szétválasztó Arany vajon hogyan értékelte volna Radnóti Miklós párbeszédes, pásztoros első eclogáját s – mondjuk – Berda József kiránduló, kulináris, gombászó verseit? Az első netán a „természetlen pásztorvilág” megjelenítésének kudarcaként tartotta volna számon, míg az utóbbi szövegekben a tág körű, szabadon kezelhető (gombához, húsleveshez, megkönnyebbitő, jó anyagcseréhez és még ezer más dologhoz hozzátapasztatható), konvencionális must kerülő idill alkotó megvalósulását ünnepelte volna? Ha

---

¹ ARANY János, *Tanulmányok és kritikák*, szerk és vál. S. VARGA Pál, Debrecen, 1998, 144–145.

az Arany Jánoshoz kapcsolódó gondolatjáték komolytalan is, idill és pasztorál megkülönböztetése egyáltalán nem értelmetlen dolog,² s e megkülönböztetés logikáját már régen megalkották, részleteit kimunkálták. Virgil Nemianu, az idill nagy teoretikusa a múlt század utolsó harmadában a harmóniát, egyensúlyt teremtő, mikrokozmoszus, védett, lehatárolt világot alkotó idillt alapvető irodalmi modellként – a XVIII. és XIX. század egyik legfontosabb műformájaként – fogta fel, és határozottan elkülönítette a konkrét, zárt műfaji szabály- és toposzrendszer követő pasztoráltól. (*Micro-harmony The Growth and Uses of the Idyllic Model in Literature*, Peter Lang, Bern, Frankfurt am Main, Las Vegas, 1977.)

Persze, Arany kételyei ide vagy oda, a jó, emberérendű mikrokozmosz, a rendezett világ, a nyugalmas béke mindenkor kifejező elemeket igényel, s a pásztorvilág e tekintetben hatalmas erejű szimbólum. Nemcsak sir Philip Sidney és John Milton nyújtogatják kezüket a pasztorál felé, de William Shakespeare, a világirodalom talán legszabadabb szelleme is, elég ha csupán az *Ahogy tet-szik* Árkádia-világára utalunk.

S a pasztorál-idill vonatkozásrendszereit, tárgyi motívumait, szimbolikus erejét, tudjuk, a mi XX. századi költészetünk is nagymértékben felhasználja: Szabó Lőrinc, Dsida Jenő, Radnóti Miklós, Petri György, Oravecz Imre egyaránt fel-felevenítik a pásztor-szimbólum nagy tradícióját műveikben. Bár persze különbözőképpen, a deformálás, alkotó átformálás gesztusát más-más módon gyakorolva. Dsida például *Pásztori tájak remetéje* című ciklusában párbeszédes formát egyáltalán nem alkalmaz, a pásztor-környezet, pásztorélet rekvizitumaiból jószerivel csak a nyáj-őrzőket és a nyáját tartja meg, s a harmonikus konvenciókat átalakítja. A ciklus szuggesztív látványdarabjai nem harmóniát, hanem szorongást, csonkaságot, veszélyeztetettséget implikálnak. A pásztor Dsidánál „hétszer szomorú”, „[...] gondolatai szótlan térferegnek / s juhái szétzülltek mindörökre”. Az *Alkony* című

---

² Még akkor sem, ha e két fogalmat ma is igen gyakran összemossák. Példaként még az amúgy kitűnő, méltán híres, széles körben használt, sok kiadást megért Abrams-féle *A Glossary of Literary Terms* című irodalmi glosszáriumot, szótárt is idevonhatnám.

„életkép”-ben „Lassú, tisztafehér barmok nyomában / békén
füstöl a por. Pásztorleányka / – szégyenét rebegőn – a kútra haj-
lik. / Hús márványkapukon bozontos indák / kúsznak hallgata-
gon, sűrjen, sötéten / s porladó madarak hullnak belőlük. /
Foszlányokban, ijedten csüng a nyirkos / ég. – A halk remetén
éjbarna köntös. / Dudorász eszelősen és kihamvadt / gazbafult
utakon bolyong, barangol. / Ősbozótu helyet kutat magának /
elvérezni szelíd, kinyílt sebekkel.”

A pásztórál-motívumot lényegében már Dsida is a nagy, hu-
szadik századi, mítoszdekonstruáló mesterek módjára alkalmazza
a harmincas években. Az 1970 körül indult, végletesen
dezillúzionált hazai költősereglet azután még tovább kurtítja-
deformálja a pásztori allúziókat. Oravecz Imre, Petri György
James Joyce és T. S. Eliot nyomán járnak. Noha csak egy-egy pil-
lanatra idézik meg a pásztórált, groteszk ironiával mutatnak rá az
élet tartalmatlanságára, formátlanságára, kiüresedettségre. *A vé-
kony lánnyal* című Petri-vers erotikus álomfantáziájában a gyer-
mekalkatú partner hívja elő az ironikus, játékos ecloga-allúziókat.
„És mégis nem voltunk gyerekek / sem pásztori lények Nem
fűvön esett / könnyű szerelmünk A szobám volt az a hely / csak
szebb nagyobb és sokablakú / mind a folyóra melynek vize las-
san / színesült születő hajnali órán / és egymás karján nyugtatva
fejünk / cigarettáztunk bámultuk a mennyezetet [...]” – kerül
egymás mellé zárt, mesterséges városi tér, szobabelső és paszto-
rál-környezetvilág a Petri-költeményben. „Ilyentájt csúsztatják
küszöb alá / a hírlapot szakadnak fel dörögve / redőnyök robaj-
lanak át az / üres hűvösségen a teherautók / Süvítve nyílnak
gázcsapok vízcsapok [...] Szódáscsap felhörög a söntéspulton
[...]” – söpri el a nagyvárosi brutalitás kusza hangzavara az ironi-
kus álom-idill szcenikáját ugyanezen vers végén.

„A nyár elszállt. A hegyről leballag a pásztor és hazaindul. /
Sípja tele / nyállal, sárral” – használja fel Oravecz Imre a paszto-
rál-költők egyik kedves – Radnóti által is gyakran alkalmazott –
toposzát, s jeleníti meg a hegyről leballagó pásztor alakját a táv-
lattelansághoz kapcsolva a *Héj* egyik rezignált darabjában, az *Ősz*
című költeményben.

Radnóti Miklós versesköteteit lapozgatva az olvasó arányos, fokozatos fejlődést, bővülést, alkotó áthasonítást tapasztal. Az expresszionista szabadvers alakzati sablonjaiból kinövő költő fokról fokra hódítja meg a metrumok, ritmusok, rímek világát is. Először a ritmikailag visszafogott, tompított ölelkező rímmel kísérletezik (*Pontos vers az alkonyatról*), az erőteljesebb harmóniaélményt adó félrímes formát csak ezután veszi birtokba (*Istenbegyi kert*). Következő lépésként a nagyon rövid, intenzív ritmusú-metrumú vers formáját alakítja ki, míg végül a *Meredek út* élen álló *Huszonnyolc évben* a folytonosan váltakozó rím és ritmus szabadságát is megengedi – meg meri engedni – magának.

Az ecloga és az idill területén, úgy tűnik, ugyancsak a fokozatos előrelépés, alkotó hódítás fokozatait konstataálhatjuk a Radnóti-költészetben. Az 1938-ban született *Első ecloga* a pásztori rekvizitumokhoz még kissé görcsösen ragaszkodva itt-ott valóban közel kerül az Arany János által oly energikusan korholt „természetietlenség”-hez. A párbeszédes forma s az eclogai környezethez kapcsolódó (a vergiliusi eclogát felidéző) utalások ezúttal nem eredményeznek szerves formát. A versbeli pásztor nem békés nyájőrző, hanem a politika ügyeiben is tájékozott intellektüel, akit mindenekelőtt a költők és a költészet sorsa érdekel. Tudásvágya nem csak a spanyol polgárháború alakulására és Garcia Lorca sorsára terjed ki, de az 1937-ben meghalt nagy magyar költő ügyeiben is mélyen otthon van. „Nem menekült el a drága Attila se, csak *nemet* intett / folyton e rendre, de mondd, ki siratja, hogy így belepusztult?” – értelmezi, foglalja össze József Attila pályáját, sorsívét. A problematikusságot alighanem maga az alkotó is érzi, s az utolsó szakaszban a költői szólamba sebtiben belekever néhány, a pásztori, eclogai tudalmat erősítő rekvizitumot. A költő dialógusrészében egy villanásnyira felbukkan a farkas, a nyáj, és utalás-reminiszcencia érinti a kilencedik vergiliusi pásztorkölteményt. „Jó neked, itt nyugalom van, ritka a farkas is erre, / s gyakran el is feleded, hogy a nyáj, amit őrzöl, a másé, / mert hisz a gazda se jött ide hónapok óta utánad.”

A pásztorenek párbeszéd-konvenciójához, tudjuk, a *Második ecloga* is ragaszkodik – a megvalósulás ezúttal is felemás. A költő

ezúttal (az első budapesti légvédelmi elsötétítések idején) a „repülő”-t választja beszélgetőtársul, s ezzel egy drámai erejű szituációt és megjelenítésre-értelmezésre váró karaktert állít a középontba. A bombázógépben ülő, Európát pusztító pilóta szituált-sága ugyanis ab ovo drámai, s felléptetéséhez valamilyen értelmezési koncepcióra föltétlenül szükség lenne. De a versben csupán egymásnak ellentmondó bemutatkozó gesztusokat konstatalok. A költővel társalgó pilóta az első egységben professzionista katonaként mutatkozik be: helyzetértelmező aggályok nem nyomasztják, szituációját egyszerűen a „mieink” és az „ellenség” ketősségében, a veszély meghatározó feszültségében éli meg, s az általa bombázott terület lakóit nemes egyszerűséggel gyávának aposztrofálja. „Jó messzi jártunk éjjel, dühömben már nevettem, / méhrajként zümmögött a sok vadász felettem, / a védelem erős volt, hogy lődöztek barátom, / míg végül új rajunk feltűnt a láthatáron. / Kis hűja volt s leszednek s lenn összesöprögetnek, / de visszajöttem nézd! és holnap újra retteg / s pincébe bú előlem a gyáva Európa...” A repülő második megnyilatkozása, igaz, már nem e szenvtelen profizmus jegyében fogant, de a karakterkirajzoló, szituációértelmező önreflexiók ebben az utolsó szakaszban is kuszák, ellentmondásosak, zavarosak maradnak. A katona ugyan ezúttal kifejezi a szereppel kapcsolatos dilemmáját („emberként éltem én is, ki most csak pusztítok”), de a lamentáció teljességgel váratlan, előkészítetlen, sőt a „Ha fönny vagyok, lejön-nék! s lenn újra szállni vágyom” ellentmondásos közlésével egésztődik ki.

A párbeszéd konvenciója először a *Negyedik eclogában* kapcsolódik össze a vitathatatlan művészi hitellel. Az egyszerű, de meggyőző formakoncepció szerint a „hang” a vigasz, biztatás, tartás attitűdjét képviseli a csüggedő, szorongó, pusztulásra hajló költővel szemben. A harmadik, ötödik, hetedik ecloga azután már eltekint a dialógus toposzától, s a költő a pásztori rekvizitumoktól is egyre inkább elszakad. Az ecloga a béke- és harmóniavágy szabad, kötöttségektől mentes műformájává alakul. A *Hetedik eclogában* már föl sem merül e rekvizitumok szükségessége, az idill-akarást nem a külsőség, hanem az alkotó formakoncepció közvetíti: a táborlét

kíméletlen alantasságainak és a nemes, előkelő, lebegő-eufemizáló versmérték összefonása-összefonódása. „Rongyosan és kopaszon, horkolva repülnek a foglyok”; „Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva / úgy irom itt a homályban a verset, mint ahogy élek, / vaksin, hernyóként araszolgatván a papíron”; „Fekszem a deszkán, férgek közt fogoly állat, a bolhák / ostroma meg-megujúl, de a légsereg elnyugodott már.”

A Heidenau lágerben írott másik nagy Radnóti-vers, a *Levél a hitveshez* már sem címében, sem verstestében nem tartalmaz pasztorál-utalásokat, annál erősebb benne az idilliség: az egyensúlyra, kiküzdött nyugalomra, harmóniára törekvés. A harmóniát Radnótinak, annyi más művész társához hasonlóan a csodálatos asszony közvetíti. Az ő asszonya (sokan megírták már) nem Balassi, Ady femme fatale-ja, hanem a kölcsönösség élményét adó hitestárs. E nőalak szépség-emanációja is harmonikus, finom, gyengéd a Radnóti-versekben; rusztikus, tárgyias képzetek nemigen kapcsolódnak, hozzá. A Fannit körülvevő jelzők, cselekvés-attribútumok rendre átfinomítottak, poetizáltak, tán még azt is mondhatnám, hogy a régi, „finomkodó”, főlemelő, elszántan poetizáló költészetfelfogásra emlékeztetnek. Az asszonyt sugaras fények környékezik: fényes kontya csillan a lejtőn, a nap arany csíkot harap hajába, kis álmos szőke folt szől csipogva hajsátorában. (*Téli vasárnap; Változó táj; Együgyű dal a feleségről*). Kontúrjai, mozdulatai finomak, poétikusak: bordaíve szépséges, bokája finoman billen, a keze és pillája hosszú árnya „lebben”, keze elalvó nyírfaágként hull a párnára (*Rejtettelek; Tétova óda*). Testi jegyei, illatai, ízei, kipárolgása üdék, parfüm-szerűek, nemes zamatúak. Lehelete a bámuló férfi szemére fú, íze rejtelmes, haja illata mélységes rejtelmeket tartogat (*Ez volna hát, Hasonlatok*). A női varázs a tárgyakra is hat: az ajtó kaccan egyet, ha a hitves belép, a vén villanyzsínór a lány felé sodorja lomha testét.

E szublimáló poetizálás az 1944-es versben még tovább erősödik, a hitves szépségét itt már a lehető legáltalánosabb költői jelképek közvetítik két sorban: „s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék”; „szemed kékjét csodáltam épp az égen”. Egy sornyira tömörödik-zsugorodik a biztos kapcsolati kötőanyag –

„ki biztos voltál, súlyos, mint a zsoltár” –, deklaráltatik a más Radnóti-versekben oly sokoldalúan, szemléletesen megjelenített kölcsönösség, bizalom, ráhagyatkozás érzése. Átpoetizálja az egyensúly- és nyugalomvágy, az idill akarása a költeményben a környezetvilágot is. A Radnóti-tájköltészet egy vonulatára oly igen jellemző apró, konkrét képeket ezúttal hiába keresnénk, s a *Hetedik eclogában* föllelhető, groteszk-reális mindennapiságnak sincsen nyoma. A környezetet egyetlen, a jelzők és a cselekvésszó által is költőivé poetizált képzet jeleníti meg: „hát hallgatok, míg zsong körém felállván / sok hűvös érintésű büszke páfrány”. A *Levél a hitveshez* hiánytalan, hibátlan (visszafogó elemekkel egyáltalán nem mérsékelt) zeneiségéből is a harmónia akarása olvasható ki. A nyolcsoros strófák tagoltan, arányosan felépítettek, a hím- és nőrímek ritmusosan váltakoznak, a hatodfeles jambusok és spondeusok pedig oly együtemű rendszerességgel, oly kivétel nélküli egyöntetűséggel muzsikálnak, hogy az nemcsak Radnóti költészetében, de már-már a magyar poézisben is példátlan.

A *Levél a hitveshez* minden ízében az egyensúlyra, kiküzdött nyugalomra, rendezett harmóniára, idillre koncentrál. Ez a koncentráció, s vele a konkrét tárgyiasság „kipárologatása” a versből, egy, a megjelenítő konkrétságot erőteljesebben igénylő versízlés számára – s az enyém, bevallom, ilyen – talán lehet túlzó. De e szublimáló „környezeteltávolítás” teljességgel érthető. Sokan leírták már, milyen nagy emberi teljesítmény a Radnóti Miklós-i idillteremtés a foglytábor környezetvilágában. Az idillnek persze a teoretikus gondolkozás logikája szerint sohasem lehetne létjoga a valóságfétiszekkel szemben. E fétiszek, tudjuk, roppant erejűek, sokarcúak, és virulens képzetekben, szókapcsolat-mutációkban kelnek új meg új életre. Ilyen fétis a naturalizmus környezeti-genetikai vastörvénye, a marxizmus történelmi szükségszerűsége, de a valóságfétiszek nagy családjába tartozik a gondolkozási lehetőségeket megszabó, mindenható posztmodern kondíció is, a felettes énként koncipiált nyelv, a predetermináns nyelvi megelőzőttség, a lehetőség-megszabó, lehetőségtagadó hiány, elkülönbözés. A szelíd magyar költő heidenai idillje azonban, azt hiszem, mindeme fétiseket halomra dönti. Az emberi akarat

Radnótinál nem adja vissza a fogolytábor közvetítette szörnyszülött meghatározottságot, s bizony-bizony átvarázsolja magát az egyensúly, szeretet, béke, nyugalom és józanság világába.

Horváth István: Tópart februárban

Mozer Tamás

VERSEK A „SZIKLÁS HASADÉK”-BÓL

Radnóti és Bettelheim

Bruno Bettelheimet, Freud tanítványát az Ausztria megszállását követő napokban letartóztatták, s néhány hét múlva internálták. 1938 tavaszától körülbelül egy évet töltött Dachauban és Buchenwaldban, míg sikerült kiszabadulnia. Ekkor az Egyesült Államokba emigrált. Itt írta meg *Egyéni és tömegviselkedés szélsőséges helyzetekben* című tanulmányát.¹ Ebben a munkájában a koncentrációs táborokban végzett pszichológiai megfigyeléseit foglalta össze: részben az önmegértés, részben a figyelemfelhívás céljával. Gondolatmenetét először a *Bori notesz* verseihez illeszttem, azután néhány jelentős magyar verset próbálok a szélsőséges helyzetre adott válaszként értelmezni és összekapcsolni.

1.

Bettelheim szélsőséges helyzetnek azokat nevezi, amelyekre az én végletes kiszolgáltatottsága, fenyegetettsége jellemző. Ilyenkor a személyiség integritása közvetlen veszélybe kerül, az én minden tartalcáinak mozgósítására szükség van, és a legkülönfélébb emberek lelkében hasonló én-védő folyamatok indulnak be. „Szélsőséges helyzetben akkor találjuk magunkat – írja egy későbbi tanulmányában –, amikor példátlan hirtelenséggel olyan körülményrendszerbe kerülünk, ahol régi adaptív mechanizmusaink és értékeink nem alkalmazhatók többé, sőt, akad néhány, mely még veszélyeztetni is az életet, holott védeni volt hivatott. Ilyenkor egész védekező rendszerünket mintegy lehántják rólunk, és »sziklás szakadékban« találjuk magunkat, ahol az új helyzet által

---

¹ A tanulmány 1943-ban jelent meg. Magyarul: Bruno BETTELHEIM, *A négső határ*, ford. SZILASSY Zoltán, Bp., 1988, 39–82 (a külön nem jelölt idézetek innen valók).

követelt új magatartásmódokat, értékeket és életmódot a pusztá kezünkkel kell kikaparnunk.”²

A koncentrációs táborokban megfigyelt lelki jelenségekből most csak azokat emelem ki, amelyek jól kapcsolhatók Radnóti Miklós utolsó verseihez. Bettelheim leírja, hogy a rabok jelentős része csak későn, az első traumatikus szenvedések után értette meg, hogy egyáltalán milyen indokkal került ide. A bánásmódtól, a büntetés érthetetlenségétől vagy aránytalanságától megrendült önbecsülésük megőrzése, visszaszerzése lesz kimondva-kimondatlan lelki igényük. „A legtöbb – de alighanem az összes fogoly – a letartóztatás kezdeti sokkja ellen úgy védekezett, hogy megrendült önbecsülésének támaszt keresett, és ehhez megpróbálta saját erőit mozgósítani. Ez azoknak a csoportoknak sikerült, akiknek a múltjában megvolt az alap a veszélyeztetett én eme védőbástyájához.” A *Bori notesz* verseiben nem az exegi monumentum horatiusi büszkesége szól, de egy olyan ember nyugodt hangja, akinek van mire büszkének lennie. Szeretett felesége, barátai, környezete, mestersége, sőt dühe-mérge (*Nyolcadik ecloga*): dolga van a világon.

A rabok többségének személyiségében megjelent valamiféle megkettőződés: egy olyanná, aki megfigyel, s egy olyanná, akivel a dolgok történnek. Bettelheim ezúttal magáról írja, hogy „[r]ögtön a kezdet kezdetén meggyőzte magát, hogy ezek a szörnyű és megalázó élmények nem mint szubjektummal, hanem csak mint objektummal történnek vele. [...] Mintha csak figyelte volna a történeteket, amelyekhez neki magának csak halványan volt köze. Ez a távolságtartás furcsán keveredett azzal a meggyőződéssel, hogy »ez nem lehet igaz, ilyen dolgok nincsenek.«” Az én hasadásának ez a tapasztalata más-más mértékben és ideig szinte minden rab gondolkodásában megjelent. Ehhez kapcsolódott a valóságérzék relativizálódása: mintha itteni énjének nem volna köze az odakinti, a „valódi” világhoz, igazi énjéhez. Évek múltán ez megfordul aztán, s a tábori tűnik valódinak, és az ott-honi egyre távolibb, irreálisabb. Radnóti verseiben nincsen nyoma ennek a hasadtságnak: ezek a versek éppen a személyiség egy-

---

² *Uo.*, 16.

ségének erős állításai. Nem olvashatunk arról, hogy „ez nem én vagyok” vagy „ilyen dolgok nincsenek”. Az olyan sorokban, mint a „csak az ész, csak az ész, az tudja a drót feszülését” vagy „a 2 x 2 józansága hull rám”, most egy nagyon erős intellektus szellemi munkáját látom, mellyel a valóság feladásának szirénhangjaira mond nemet. Az *Erőltetett menet*-ben mégis, mintha volna nyoma a szemlélet megkettőződésének, de itt is inkább a realitás megítélésében: ami bolondságnak tűnik az elején, ahhoz még van miből hitet meríteni a végére.

„Ó hogya hinni tudnám: nem csak szívemben hordom / mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon; / ha volna még!” Bettelheim arról számol be, hogy a kezdeti sokkhatás után a foglyok legdédelgetettebb vágya a régi én megmentése, a régi élet folytatása volt. Legyen minden éppen úgy, mint régen volt! A legnyugtalanítóbb lehetőség pedig az volt, hogy a régi élet már nem folytatható, nem is csak azért, mert odakint megváltozott minden, hanem azért is, mert idebenn, a lélekben történik valami visszafordíthatatlan. „Ha a szerzőnek egyetlen mondatban kelle-ne összefoglalnia, hogy mi volt mindvégig a fő problémája a táborban töltött idő alatt, azt mondaná: egóját úgy kellett védelmeznie, hogy ha netán valami jó szerencse folytán kiszabadul, megközelítőleg ugyanaz a személy legyen, mint aki akkor volt, amikor a szabadságától megfosztották.” Ennek a vágynak a hangja nagyon erős Radnóti verseiben (az *Erőltetett menet*-en kívül leginkább a *Levél a hitveshez*-ben). A ’nem lehet folytatni’ tudomásulvétele az *À la recherche*.....-ben. A saját én megváltozásától való szorongással viszont nem találkozunk.

A lélek útjai az eltűnt idő nyomában: az emlékezés, ábrándozás, tervezgetés és ennek közösségi formái a rabok egyik kedvenc időtöltése volt. A felejtéstől való félelem pedig a legsúlyosabb szorongások egyike: elfelejtek mindent, elfelejtenek engem. A múltba tett kirándulások az öntudatlan álmokban is gyakoriak voltak, de nappal is remediumot nyújthattak. Erőt a régi én viszonylagos megőrzésére, esélyt a kinti világgal való kapcsolatra, egymás megismerésére. A *Hetedik ecloga* beszélője mások álmai fölött virraszt, a *Levél a hitveshez*-ben pedig a szerelem egy régi

korszakáról ír, fölidézi azt a bizonytalan, még a hódítás, a megszerzés vágyaival teli korszakot. Az *À la recherche*..... sem elégi-
kus ábrándozás a múltrol: a kedves emberek, az áthatolhatatlan
idő- és térbeli távolságok megidézése éppen a jelennel való
szembenézést szolgálják. (Ezt már a második versszak szókap-
csolásai mutatják: „éltek a holtak s otthon voltak a foglyok [...]”
verseket írtak a rég elesettek”).³

Végül azt olvassuk Bettelheimnél, hogy a bánásmód, a kiszol-
gáltatottság gyermeki viselkedésmintákat váltott ki a rabokból, az
idő múlásával erősödő mértékben. Ennek a regresszióknak okait
és megnyilvánulásait is megpróbálja megérteni.⁴ E lelki folyamat-
nak egyetlen nyomát találjuk csak Radnótinál, a *Levél a hitveshez*
című versben: „valóság voltál, álom lettél újra, / kamaszkorom
kútjába visszahullva / féltékenyen vallatlak, hogy szeretsz-e?” Ez
a kép a népmesék kútjait idézheti föl, amelynek mélyén egy másik
világ vár, próbatételekkel, de akár a jövődöbeli mátkával, akit
valahogy föl kell hozni a mélyből. Az *Öszörvetség* kútjait idézheti,
amely mellett találkoznak az emberek, és egymást is megtalálhat-
ják (ahogyan Jákób Ráchelt)⁵. Thomas Mann regényének, a *József
és testvéreinek* első mondatát idézheti. Tehát inkább egy gazdag
költői képet látunk benne, melyben a visszatérés a régi féltékeny-
ség és ostrom, a régi boldogság újraélését jelenti: hogy úgy lehes-
sen folytatni, ahogy volt. De mégis öntudatlan ez a visszatérés
(„visszahullva” és a végén újra: „s az éber lét útjára visszahullva”):

---

³ Az *À la recherche*...-t egy kép zárja, amely visszahozza a vers elején megidézett
vendégségeket. Az életvendégség asztalától már fölálltak, de az élők és emléke-
zők asztalánál még van helyük: „Ülnek az asztalnál, megbújnak a nők mosolyá-
ban / és beleisznak majd poharunkba...” (Ez a kép a *Bori notesz* megtalálását
követő években Vas István *Vides ut alta stet* című versében tér vissza. „Téged
vastagabb ködbe takar ma már / Minden új kikelet, – tölts hát, úgyse magad /
Iszol: kortyolnak egyet-egyet, |/Nézd, konyakos poharadból az árnyak.” A vers
1947 márciusában jelent meg.)

⁴ *I. m.*, 73–81.

⁵ Mózes I. 29. Ábrahám szolgálja is egy kútfőnél találkozik Rebekkával (Mózes I.
24.). Haag *Bibliai lexikonja* alapján a kút jelképezheti a szerelmest (*Énekek éneke*
4. 12–15.) és a feleséget is (*Példabeszédek* 5. 15–18.).

talán mégis van valami nyoma benne a gyermeki személyiség előbukkanásának, melyet Bettelheim leír.

A *Bori notesz* verseiben tehát megtalálhatjuk az önbecsülés helyreállítására tett erőfeszítést, a régi élet folytatása iránti vágyat, az emlékezést és valamelyest az álmodozást. Nem találjuk azonban a súlyosabb tüneteket: az én világtapasztalatának megkettőződését és a regressziót. A *Levél a hitveshez* első két sorából vagy a *Razglednicák* (3)-ból elemi és felkavaró megrendülés szól. Az a tünetegyüttes azonban, amely Bettelheim szerint szélsőséges helyzetekben a személyiség dezintegrációjával fenyeget, nincs meg ezekben a versekben. Ennek egyik oka az lehet, hogy Radnóti munkaszolgálatban volt, nem koncentrációs táborban. Két ilyen szolgálatról már hazatért. Másrészt bámulatosan erős hite a versírás varázshatalmában, ami neki egyszerűbben szólva hivatása volt. A *Bori notesz* versei is erősen stilizáltak: az okos, szép szó és a stilizáltság egységét mutatják. Azt hiszem, Radnóti „Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva” is tudta, hogy mit engedhet be a versébe, és mi az, amit nem.

2.

Szélsőséges helyzetre adott költői válaszként olvasom most Berzsenyi Dániel *Őszfátyrészem*, Petőfi Sándor *Pacsirtaszót hallok megint* és Kosztolányi Dezső *Szeptemberi áhítat* című versét. Mindhárom egy konkrét élethelyzettől való benső függetlenség megtalálásáról, megteremtéséről szól. Berzsenyi inkább létrehozza magában ezt a függetlenséget, míg Petőfi és Kosztolányi versében egy olyan kegyelmi állapot jelenik meg – március van, megszólal a pacsirta, szeptember van, ragyog az őszi nap –, amelyben átélhetővé válik az én minden élet- és boldogságvágya. „Mindent, amit remélek / fölmértem s mégis eltalálok hozzád;” – Radnóti versében varázslat és józanság alkot erős ötvözetet. Mintha ez a két képesség – az esélyek józan felmérése és a világ mágikus birtokbavétele – nem is volna olyan távol egymástól. Végül varázslat és józanság ellentmondásainak kiegyenlítődése a költészethez és nőiséghez kapcsolódik mind a négy versben.

Berzsenyi verse a megérkezés, az új élet fölmérésének, birtokbavételének képeivel indul. Minden részletében legerősebb a vágy arra, hogy az élet – akármilyen is – saját kezében legyen az embernek. A megszerzett benső függetlenség végletes földrajzi távolságokban és Camoena alakjában ölt testet. Ez a kis latin múzsa a költészet vigasztalását és öntudatát, de egyfajta biztonságot nyújtó nőiséget is jelent.

A *Pacsirtaszót ballok megint* enyhüléssel, óriási megkönnyebbüléssel indul. A bolondos kismadár éneke az önmagamhoz való visszatalálás reményét kelti föl: „Dalolj, dalolj, kedves madár, / Eszembe hozzák e dalok, / Hogy nem csak gyilkos eszköz, katoná, / Egyszersmind költő is vagyok.” A valódi énhez való visszatérés ezután a költészethez és szerelemhez kapcsolódik: „e két istennő” teszi lehetővé – és érdemessé. Emlékezet, remény és álmodás motívumai is ismerősek a *Levél a hitveshez*-ből: az én épségét, teljességét védik hatékonyan. (Ez a védettség rendül meg *Szőrnyű idő*...-ben, amely a *Razglednicák* párja lehetne.)

A *Szeptemberi áhítat*ban a költészet és a nőiség nem válik témává. A rímjászó részek, mint például az a szakasz, melynek utolsó két sora: „méztől dagadva megreped a szőlő / s a boldogságtól elnémul a szőlő”, az élet szépsége mellett a költészet és nyelv lehetőségeiről, varázslatáról szólnak. A vers mögötti szerelmi élményről pedig egyszerűen tudunk. Ebben a versben legerősebb a józanság és varázslat egysége, a reményen túli remény szilárdsága. Mintha a halál legyőzésének irracionalitása – hiszem, mert lehetetlen – minden józan 2x2-nél szilárdabb reménységgel tölthetne el. Az én tartalékjainak nagyszerű mozgósítása most ez a vers: mindaz, ami erőt adhat öntudatban, gyermekkorban, műveltségben, érzékenységben az embernek.

Mezősi Miklós

A RELEGATIÓTÓL A LÁGERIG: HAZA(T)ÉR-E A KÖLTŐ ÉS A LEVÉL?

Radnóti halálköltészetének „aranykori” olvasatához

Szilágyi János Györgynek

*Különös naivitás kell abhoz, hogy az ember a
művek restaurációjában binni tudjon.*

(Hamvas Béla)

Jelen írás egy nagyobb vállalkozás része: egy szenvedéstörténet-alapú irodalomtörténet egyik alfejezete. (Az esetleges félreértéseket kiküszöbölendő jelzem, hogy „irodalomtörténeten” itt nem valamely lineárisan elképzelt, kronológiai és/vagy pozitivista „fejlődéstörténeti folyamatot” értek, hanem az irodalmi jelenség – vagy, jaussi terminológiával, az „esztétikai tapasztalat” megtörténésének – tetten érését és elmondását.) A „vállalkozás” a száműzetés poézisének és mítoszának a feltérképezésére irányul Ovidiustól Mandelstamig és Szolzsenyicinig, valamint a följrajzolt térkép használatba vételére.

Bevetés helyett. Vázlatos „exiliográfia”

A világirodalom első nagy alvilágjárása Odüsszeusz nevéhez fűződik: az utazó hős az *Odüsszeia* IX. énekében látogatást tesz a holtak birodalmában. Odüsszeusz azért megy az alvilágba, hogy megtudja, mi vár rá majd otthon. Utána az alvilágjáró hősök sorában Vergilius hőse következik, Aeneas (*Aeneis*, VI. ének). Aeneas is azért száll le az Alvilágba, hogy megtudja, mi vár rá – új – „otthonában”, Itáliában. Az ő alvilági útjának azonban még egy további célja is van: az eposz olvasójának, a korabeli Rómának, „tükröt tartani” a hős halott apja jövődöléseiben, megmutatva az odáig – az Imperium Romanumig – vezető nagy utat, mely

vállalkozás hatalmas méreteit az expositio és a tárgymegjelölés mintegy „sóhajként” fölszakadó zárósora érzékelteti: „Tantae molis erat Romanam condere gentem.”¹ A középkor végének nagy alvilágjárója pedig az a Dante Alighieri, aki „személyes elbeszélésében”, az *Isteni színjáték*ban, „világutazásának” első részeként száll a Pokol mélyére. A *Divina Commedia* költő-utazójának megérkezés iránti vágya azonban már nem földi, hanem mindenekfölött kozmológiailag és kozmogóniailag motivált. Dante túlvilági utazásának személyes jellegét az a körülmény is aláhúzza, hogy a költő maga ereszkedik a mélybe, nem bízva másra a dolgot. (Hasonló fogással találkozunk Puskinnál, a *Borisz Godunov*ban: a költő a krónikás alakjának dekonstruálásával és egyidejű újraépítésével megtöri és felszámolja a szerzői és elbeszélői-történetírói pozíciók egységét. Krónikása mindentudását a költő magára ruházza, és ezzel a történet egyedül autentikus megírójává lesz.)²

Az irodalom történetében az első, politikai okokból száműzött író Publius Ovidius Naso volt, akit Augustus császár a Fekete-tenger partjára száműzött, azazhogy relegált. (Szoltsenyicint, Mandelstamot, Radnótit és sorstársaikat hurcolni, éheztetni, löni fogják majd.) A római elégiaköltőt sújtó császári büntetés korabeli hivatalos terminus technicusa a relegatio és nem az exsilium volt.³ A relegatiót inkább lehet „kitiltásnak” tekinteni, mint „száműzetés”-nek: a relegatus megtarthatta vagyonát és római polgárjogát, írásban érintkezhetett a hátramaradottakkal és – leg-

¹ VERGILIUS, *Aeneis* I. 33: „Haj, sok bú-baj után született meg a római nemzet” (*Vergilius összes művei*, ford. LAKATOS István, Bp., 1973, 118).

² Lásd MEZŐSI Miklós, *Zene, szó, dráma – színjátékok és szín(e)változások. A történelem szemantikája Puskin és Muszorgszkij művészi székepszisében*, Bp., 2006, 95–117.

³ Exsilium: „1) számkivetés, önkényes v. kényszerített tartózkodás a hazán kívül ...”, FINÁLY Henrik, *A latin nyelv szótára*, Budapest, 1884, reprint kiad., Bp., 1991, 753. – Relegatio: „elküldés, száműzés”; Relego: „1) elküld, eltávolít (rendesen olyant, kitől szabadulni kíván az ember) ... Innen A) ... büntetésből valakit valahonban kitilt, száműz. (bizonyos távolságra Rómától, kijelölt helyre egy ideig száműz; a relegatio a legszelídebb neme volt a száműzésnek, vesd ö. exsilium és deportatio)”, Uo., 1686–1687.

alábbis elvben – nem volt előtte elzárva a hazatérés esélye sem.⁴ Ovidius relegatíójának körülményei, indítékai máig tisztázatlanok – legalábbis a történeti filológia számára. A költő így jelöli meg száműzetése okát: „ami elveszejtett engem, két vád volt: egy dal és egy tévedés”.⁵ A „dal” (vers, „carmen”) valószínűleg az *Amores*, az *Ars amatoria* és a *Remedia amoris* kiadására utal, amire Kr. e. 2-ben került sor. Ebben az időben Augustus a császárság politikai intézményének kiteljesítésén munkálkodott.⁶ A császár környezetében kipattanó erkölcsbotrányok és „összeesküvés- gyanús események” hatására Rómában megváltozott az ovidiusi szerelmi költészet fogadtatásának addig igen kedvező közhangu- lat. Tíz évvel később a császári család körében újabb botrányok leleplezésére került sor, amelyekről talán Ovidiusnak is tudomása lehetett. A költőt még ebben az évben, tehát Kr. u. 8-ban relegálták Tomiba. Ovidius „igazi tévedése” a „dal” volt (azaz nem „carmen *et error*”, hanem carmen = error): ti. szerelmi elé- giái és közzétételük. „[Ovidius] legsúlyosabb tévedései közé tar- tozott, hogy azt hitte: az *Átváltozások* megmásítja Augustus véle- ményét költészetéről; ellenkezőleg, ebben lepleződött le tökéletes alkalmatlansága arra, hogy Augustus költője legyen.”⁷ „Ovidius utóéletének kétezer éves története igazolja, hogy *Augustusé* volt az igazi *error*.”⁸ „[...] ez a költő hitt az *Átváltozások* világának mara- dandóságában, és hirdetni merte, hogy maradandóbb lesz az Augustusénál. [...] ő és olvasói is Augustusra gondoltak, amikor

⁴ A gulag lágerlakója nem tarthatta meg (moszkvai, leningrádi stb.) „polgárjo- gát”. A sztálini gulag-terminológiában a „levelezéstől eltítva” kitétel többnyire arra utalt, hogy az illető foglyot kivégezték. A témában, beleértve a „hazatérés esélyeit”, a legautentikusabb kútfő Alekszandr SZOLZSENYICIN, *A Gulag- szigetvilág, 1918–1956. Szépirodalmi tanulmánykísérlet. Rövidített változat*, ford. SOPRONI András, Bp., 2009.

⁵ *Tristia* II 1, 207: „perdiderint cum me duo crimina, carmen et error.”

⁶ E törekvés jegyében íródik Augustus politikai számvetése és végrendelete, a *Res gestae Divi Augusti* [*Az isteni Augustus tettei*].

⁷ SZILÁGYI János György, *Az „Átváltozások” költője = OVIDIUS, Átváltozá- sok*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., 1982, 481 [*Utószó*].

⁸ UŐ, OVIDIUS, *Világirodalmi Lexikon*, IX. kötet, főszerk. KIRÁLY István, Bp., 1984, 836 (Sz. J. Gőy. kiemelése).

az epilógus jövendölését olvasták a műről, amely a tüzet és Jupiter haragját is túléli majd.”⁹ Dante az *Isteni színjáték*ban, a „Pokol tornácán” (*Pokol*, IV. ének) egy sokatmondó „irodalomtörténetírói gesztussal” Homérosz, Horatius és Lucanus mellé helyezi Ovidiust.¹⁰ Az Imperium Romanum a száműzés három fokozatát különböztette meg a súlyosság sorrendjében: relegatio, exsilium, deportatio. Ez a Julius Caesar *Veni, vidi, vici*-jéhez fogható asyn-deton a történelmi fejlődés nagy ívére mutat rá. Azaz – mintegy megszemélyesítve a történelmi folyamatot – Ovidius, Dante, Radnóti...

I.

Ha igaza van Albert Camus-nek abban, hogy „élni csak akkor érdemes, ha van valami, amiért meg lehet halni...”, akkor Radnóti Miklósnak a *Bori notesz*ként ismert „halálköltészete” e camus-i bon mot megtestesülése és megrendítő szépségű kibontása. Az alábbiakban e corpus egyik darabját, a *Levél a hitveshez* című költeményt egy olyan „nyelvemlékként”, olyan „irodalomtörténeti dokumentumként” fogom interpretálni, ami az elgondolható legnagyobb fokú hitelességgel „tudósít” Radnóti Miklós, a költő haláláról. Az alkalmazott idézőjelek felfüggesztik az elsődleges szemantikát, hiszen nyilván nem primér értelemben vett „nyelvemlékről”, „dokumentumról” vagy „tudósításról” van itt szó. Mégis, miképpen „tudósít” a költő haláláról ez a „dokumentum”, a *Levél a hitveshez*? Mivégre kell „felfüggeszteni” bizonyos megszokott, jól bejáratott jelentéseket? A „tudósítás” és „dokumentálás” aktusai természetesen nem mint a költői szövegből valamiképpen „kinyerhető”, „kiolvasható” eseményeket tárják fel vagy

⁹ UŐ, OVIDIUS, *Átváltozások*, Uo.

¹⁰ *Isteni színjáték. Pokol* IV 79–102, ford. BABITS Mihály = DANTE Összes művei, Bp., 1962, 565. Ovidius költői helyének kijelölésében ezen „irodalomtörténeti kánonképzési aktus” jelentőségére Szilágyi János György mutatott rá *Dulce malum* című, az Officina Kétnyelvű klasszikusok sorozatának IX. darabjához (P. Ovidi Nasonis *Amores*, Bp., 1943) írt bevezető tanulmányában. *Hiv. mű*, 5. – Itt szeretném megköszönni neki ezt a fontos és inspiráló észrevételt.

helyezik új megvilágításba. A *Levél a hitveshez* hermeneutikai-poétikai interpretációja egy univerzálisnak bizonyuló költői magatartás közelébe vihet bennünket, megmutatva, hogy a költő számára e magatartásnak nincs alternatívája. Secundum non datur.

Füst Milán írja a művészet gyakorlására alkalmas létformáról:

[...] inkább a nélkülözőknek, mint az eltelteknek és a jólakottaknak [ti. „nagyon való az írás művészete”], mint-hogy a vágy csakugyan jobb festő, mint az elteltség.¹¹

[...] nem kell ugyan éheztetni a művészeket, de teletölteni se kell őket – teszi még hozzá.

Dolgozatom tárgya a „Szép” létrehozhatósága mint költői problémafelvetés és e probléma megoldása Radnóti Miklós *Levél a hitveshez* című versében. Nem az a tét, természetesen, hogy „szép-e a vers”, hanem az, hogy maga a versszöveg mennyire képes beteljesíteni saját – „felütésként” exponált, poétikai – elvárásait, vállalásait. A költői szövegben ez a törekvés nem tematikusan, hanem az írói koncepció és gyakorlat szintjén, azaz a poétika, a „megcsináltság” síkján van jelen – a verseléstechnikától kezdve a szöveg vezetésének mikéntjétől a választandó beszédmódok, retorikai és poétikai eszközök alkalmazásáig.

A „Szép” fogalmi tisztázására irányuló platóni kísérlet¹² során Szókratész felidézi beszélgetését Diotimával a vágy, a szerelem és a nemzés/szülés kérdéséről. Diotima a „Vágy” (Erós) mibenlétére világít rá:

A szerelem: szülés és nemzés a test vagy a lélek szépségében, test és lélek szerint. [...] Nemzeni pedig nem lehet rútságban, csak szépségben. Nemzésen a férfi és a nő egymásra találását ér-

---

¹¹ FÜST Milán, *Látomás és indulat a művészetben*, Bp., 1980, 104 (*Első előadás*).

¹² PLATO, *Symposium*, ed. by Kenneth DOVER, Cambridge 1980 (a továbbiakba: *Symp*). (A magyar nyelvű idézeteket ebből a kiadásból vettem: *Platón összes művei kommentárokkal. A lakoma*, TELEGDI Zsigmond ford., jav. HORVÁTH Judit, Bp., 2005. Platont az ún. Stephanus-számokkal szokás idézni, Henricus Stephanus 1578-as párizsi editio princeps (= nyomtatott első kiadás) lapszámai alapján.

tem. Isteni dolog ez, s a halandó lényben ez a halhatatlan: a fogadás és a nemzés. Mindez azonban nem mehet végbe olyanban, ami nem illik hozzá, márpedig a rút semmiképpen sem illik össze az istenivel, a szép viszont összeillik. Így tehát a szépség a szülés és nemzés Moirája és Eileithüiája.¹³ [...] Ha a terhes lény a szépség közelébe jut, felvidul, előmlik benne az öröm, megterméke nyül és szül. Ha azonban a rúthoz közeledik, elkomorul, búsan begubózik, s nem tud szülni, hanem kínlódva hordja tovább terhét. [...] Innét az a mélységes megrendülés, amit a terhes s már vajúdó lény a szépség közelében érez: mert nagy fájdalomtól szabadulhat meg általa. Mert Erósz nem a szép szerelme, ahogy te gondolod, Szókratész.

– Hát akkor mi?

– A szépségben való nemzés és szülés vágya. [...] Mert a nemzés örök életű és halhatatlan a halandóban. S abból, amiben az előbb megállapodtunk, szükségképpen következik, hogy a jóval együtt a halhatatlanságra is vágyakozunk, ha egyszer a szerelem annak a vágya, hogy a jó örökre a miénk legyen. Ebből a tanításból szükségképpen következik, hogy Erósz a halhatatlanság vágya is.¹⁴

Ezt követi „a szépség dicsérete”:

[...] miután sorjában helyesen szemügyre vett mindent, ami szép, már a szerelmi tudomány végcélja felé haladva hirtelen valami csodálatos természetű szépséget pillant meg [...], amiért minden eddigi fáradozás történt; [ez] először is örökkévaló, s nem keletkező, se nem pusztuló, nem növekvő és nem fogyatkozó [...], hanem önmaga által egyféle és örök, s minden más szépség csupán ennek a része [...]. Mert ez a helyes út a szerelem ismeretéhez [...]: elindulni az itteni szépségektől s annak a végső szépségnek a kedvéért egyre magasabbra emelkedve, mint egy lépcső

---

¹³ Eileithüia a születésnél segédkező istennő. A Moira, azaz a Sors-istennő is jelen van a születésnél. – Steiger Kornél jegyzete. *I. m.*, 74 (103. sz. jegyzet).

¹⁴ *Uo.*, 73–75 (206b–207a).

fokán, egy szép testről kettőre, s kettőről valamennyire, s a szép testektől a szép foglalatosságokra, a szép foglalatosságoktól a szép tudományokra, míg végül a tudományoktól feljut arra a tudományra, amely nem más, mint az önmagában való szépségnek a tudománya, s akkor végre megismeri a szépséget a maga valójában. Csakis ha idáig az önmagában való szépség szemléletéhez eljutott [az ember], csak akkor érdemes élni[e]. [...] Egyedül annak, aki úgy nézi a szépséget, ahogyan nézni kell, sikerülhet nem csupán képmásait szülni az erénynek, hanem valódi erényeket, minthogy nem csupán képmásokkal érintkezik, hanem a valósággal. Aki pedig valódi erényt hoz világra és nevel fel, nem nyeri-e el az istenek szeretetét és [...] a halhatatlanságot?¹⁵

II.

Az öt, egyenként nyolcsoros strófából álló vers belső útja így írható le címszavakkal: vágy > szépség > megment(és) > (belső) szabadság. Az első szakasz első sorának „néma hallgatásától” az utolsó, ötödik strófa zárósoráig („a 2 x 2 józansága hull rám”) feszülő ív tartja a költemény vázszerkezetét. Az első szakaszban exponált „néma, hallgató világok” süket, dermedten „üvöltő csöndje” által a befogadó (és a költő) elé kihúzott elvárési horizont ön maga meghaladására, átlépésére kényszerít – az akusztikai üresség keltette kérlelhetetlen vágy felébresztésével. Έρως, a „vágy” alapfunkciója, amint Sókratész kimutatja,¹⁶ az ösztönzés a kielégítetlenségből a kielégített állapot felé haladásra. A görög mitikus kozmogóniában találkozása a világ kezdetén az „űr”, „végtelen tér/idő”, „végtelen sötétség”, „szakadék, feneketlen mélység”¹⁷

¹⁵ *Uo.*, 80–82. (210e–212a)

¹⁶ „[...] nem úgy áll-e a dolog, hogy egyenesen szükségszerű és nemcsak valószínű, hogy a vágyódó arra vágyódik, aminek híjával van, és nem vágyódna utána, ha nem volna híjával? [...] Mert nem lehet híjával annak, ami.” *Uo.*, 65 [200b].

¹⁷ GYÖRKÖSY Alajos, KAPITÁNYFY István, TEGYEY Imre szerk., *Ógörög-magyar nagyszótár*, Bp. 1990., 1197 (a továbbiakban *ÓgMNsz*).

jelentésű *χάος*-szal eredményezi a *κόσμος*-t.¹⁸ „A háborúba ájult Szerbia” a *Levél a hitveshez* verskezdeté által szituált „fenomenológiai semmi” megidézte *χάος*-szal válik így ekvivalenssé.¹⁹ Származékszavai, mint *χάσιω*²⁰ és *χάσμα*²¹, a *χάος*-nak a világ keletkezése utáni pillanattal való kapcsolatára utalnak, és ezen keresztül akár az ószövegségi teremtéstörténetre is: „... a föld pedig kietlen és *puszta* vala, és *setétség* vala a *mélység* színén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett.”²² Modernkori köznapi szóhasználatunkban a „káosz” inkább zűrzavart, fejtelenséget jelent; Radnóti költői szövegében azonban, bár nincs kimondva, ez utóbbi konnotáció is erőteljesen jelen van; mi több, a két jelentéstartomány: a köznapi beszédmód és az eredeti mitológiai-kozmogóniai szemantika, illetve kontextus mintha egybemosódna, eggyé olvadna. A feladat, amit egy ilyen kezdettel a költő magára vállal – „kezdetben teremté Isten az eget és a földet” – igazi „demiurgoszi” vállalkozásnak ígérkezik.²³ Nézzük meg, hogy Platónnál, Sókratés és Diótima dialógusában, a „szerelem” és a „vágy” fogalmait tisztázandó, hogyan „válik le” az „alkotót” jelentő *ποιητής*-ről, a nagyobb halmazról a kisebb halmaz, a „költő” fogalma:

- [...] mindenki azt akarja-e, hogy örökre övé legyen a jó? [...]
- Úgy van – mondottam én –, ez közös minden emberben.

¹⁸ *Κόσμος*: „1. rend, elrendezés, szerkezet; ... 3. a világregend; a) a világegyetem: világmindenség ...”, *Uo.*, 601.

¹⁹ „chaos a világegyetem ősi állapota”, *Uo.*, 1197.

²⁰ „(föld) megnyílik, tátong; (seb) szétnyílik; tátogat [...]; tátott szájjal vár; [...] ásít”, *Uo.*, 1199.

²¹ „szakadék; [...] nagy tér, széles tenger”, *Uo.*

²² *Mózes első könyve*, 2. In: *Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár*, Bp., 1980, 5 (kurzív kiem. tőlem – M. M.).

²³ „[...] mert minden, ami a nem létezőnek létezőbe való átmenetét eredményezi, alkotás; tehát minden munka, ami a mesterségek körébe esik, alkotás, és mindenki, aki ennek mestere [*δημιουργός*], alkotó, vagyis *poietész*.” *Symp.* 205 c. I. m., 72 (kurzív kiem. a magyar nyelvű kiadásban – M. M.).

– Hát akkor, Szókratész [...], miért nem mondjuk, hogy mindenki szerelmes, ha egyszer mindenki örökösen vágyakozik és mindenki ugyanarra? Miért mondjuk, hogy egyesek szerelmesek, mások pedig nem?

[...] a vágnak, az *erósz*nak egyik alakját különválasztjuk, s azt nevezzük az egésznek a nevéől Erósznak, a többit pedig más nevekkal jelöljük.

[...] Tudod, hogy sokféle *poiészisz*, alkotás van; mert minden, ami a nem létezőnek létezőbe való átmenetét eredményezi, alkotás; tehát minden munka, ami a mesterségek körébe esik, alkotás, és mindenki, aki ennek mestere, alkotó, vagyis *poiétész*.

[...] nem hívják őket poétáknak, hanem sokféle más nevük van, s az egész poiészisznak egy kis részét, mely a zenével és a versmértékkel foglalkozik, leválasztják, s erre alkalmazzák az egésznek a nevét. Mert csak ezt hívják poézisnek, s azokat, akik az alkotás e részecskéjét birtokolják, poétáknak.

[...] így van Erósszal is. Általában véve minden emberben minden vágyakozás, amely a jóra és a boldogságra irányul, nem más, mint a nagy és fondorlatos szerelem; de azokra, akik más utakon fordulnak feléje [...], azokra nem mondjuk, hogy szeretnek, se hogy szerelmesek, azok azonban, akik Erósz egy bizonyos alakja után mennek, s arra törekednek, megkapják az egésznek a nevét: szerelem, szeretni, szerelmesek.[...] az, amit az emberek szeretnek, nem más, csak a jó.²⁴

Az idézet platóni matematikával (ma úgy mondanánk: „formális logikával”) vezeti végig a szép és a vágy egymásrautaltságának kérdését. A *Levél a bítveshez*, Radnóti talán legszebb „hálálverse” költői tétje, most már láthatjuk, az, hogy miképpen tudja megoldani (meg tudja-e oldani) a saját maga által kitűzött –

---

²⁴ Uo., 205a–206a. Uo. 72–73. Diotima gondolatmenete az *έρως* ige etimológiáján alapul. *Έρως* jelentése: „szerelmes valakibe”, „szeret valakit”; „kíván, vágyódik valamire”. *ÓgMNsz.* 428.

„démiurgoszi” – feladatot, „a nem létezőnek létezőbe való átmenetét eredményező alkotást”. A vers nagy ívére szeretném fókuszálni a figyelmet, ahogy a kezdő felfüggesztési ponttól eljut a végpontig. A „mesterségesen” („démiurgoszként”, és ezen belül „poiétészként”) létrehozott szemantikai vákuum természeténél fogva – azaz mint $\chi\acute{o}\varsigma$ – várja-követeli önmaga betöltését. Ennek megfelelően mindaz, ami a vers szövegében az „a háborúba ájult Szerbiából / s te messze vagy” másfél sor után következik – leszámítva a zárósort („a 2 x 2 józansága hull rám”) –, maga $\epsilon\rho\omega\varsigma$ ... Az az $\epsilon\rho\omega\varsigma$, aki a mitológiában a $\chi\acute{o}\varsigma$ -szal való szükségszerű egyesülése révén létrehozza a „szép világegyetemet”, a $\nu\omicron\sigma\mu\omicron\varsigma$ -t. Csakugyan: mindjárt az első versszak hátralévő sorai – a „Hangod befonja álmom” félsorral kezdődően – egy finom, ám cseppet sem „burkoltan” erotikus képet bontanak ki. Elindult hát útjára a Vágy, hogy a „démiurgoszi feladat” megoldását egy a művészettel lényegi kapcsolatban álló mítosz hősének módjára oldja meg. E mítosz legismertebb feldolgozása Ovidius nevéhez fűződik. Pygmaliónról van szó, akiről az *Átváltozások* X. könyvében olvashatunk.²⁵ Pygmalión ciprusi király beleszeret egy általa készített tökéletes szépségű leányszoborba. (A mítosznak létezett egy olyan változata is, amely szerint Pygmalión egy Aphrodité-szoborba szeretett bele.) Aphroditétől a szoborhoz hasonló szépségű feleséget kér, mire az istennő életre kelti a szobrot. A második versszak harmadik sorában „kezd életre kelni” Radnóti-Pygmalión kedvese: „s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék”. Ez a sor a költemény kulcssora; a görög tragédia leírásához használt arisztotelészi műszók egyikét kölcsönözve ez a sor a versben a *peripeteia* (fordulat) szerepét tölti be, ahonnan az események a végső kifejtet felé „fordulva” elindulnak. Ez a sor lesz maga a fordulat, ahol a szüzsé számára a kompozíció kitűzi a célt, amit a továbbiakban nem véthet el. Sommásan fogalmazva: ezen a soron „áll vagy bukik” a vers egésze. Ezzel a sorral kezdődik el Radnóti Pygmalión-mítosza, a *salus*, az „üdv” megalkotása, megcsinálása, vagyis a „*semmiből* egy új *világot* teremtvé” a „szép” nőalak létrehozása.

²⁵ OVIDIUS, *Metamorphoses* X 243–297.

Wolfgang Iser irodalmi antropológiai ösvényeinek²⁶ eredetét Ovidiusnál kellene keresnünk? Vagy még régebben: például Homérosznál? Nem. A mitikus világkép emberénél, akit oly eltérő gondolkodók, mint Olga Frejdenberg²⁷ és Hamvas Béla²⁸ „archaikus embernek”, az archaikus kor emberének nevezték.

III.

„s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék”

A „szép” mindig a kontúrokban bújik meg (sem a „fény”, sem az „árnyék” önmagában nem „adja ki” a szépséget); a kettő játékból, a kettő egymásba játszásától lesz sejtelmes, kicsit hátborzongató az, amit „szépnek” mondunk. Ahogy ez a sor „suhan”, mint a „szépségen” (ti. a szép kedvesen, a szép nőn) suhan át az árnyék, s ahogy be van ágyazva a szövegbe, jólesően elősegíti, katalizálja a látást – és finommá, örömtelivé is teszi. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy a Föld légköre megszűri a Nap önmagában gyilkos sugarait. A vakító fénybe árnyék suhan (a „páfrány” is mintha csak ezt erősítené – „hűvös érintésű büszke páfrány” –, s ezzel a Hitvest vonná be a szövegtérbe). A 2. versszakban létrehozza, „megcsinálja” a Hitves alakját – a halál torkában álló Pygmalion...

Miért találjuk az éjszakai fényben megvilágított kis abdai templomot mellbevágóan szépnek – mindenesetre szebbnek, erősebbnek, mint nappal? Talán mert a holdfény megvilágításában, a szórt és sápadtabb fénytől hátborzongatónak, sejtelmesnek, kicsit rémisztőnek érezzük; mintha „hirtelen közeledne” felénk, sokkal többet sejtetve-ígérve, mint amennyit megmutat magából. Mint a levél hitves-címzettje...

---

²⁶ Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Bp., 2001, Uő, *The Fictive and the Imaginary. Charting Literary Anthropology*, Baltimore–London, 1993.

²⁷ Ольга Фрейденберг, *Поэтика сюжета и жанра*, Ленинград 1936 [Москва 1977₂]. Magyarul: Frejdenberg, *Motívumok*, ford. HERMANN Zoltán = KOVÁCS Árpád szerk., *A szó poétikája*, Helikon XLV (1999) 1–2., 55–62.

²⁸ HAMVAS Béla, *Scientia sacra. Az őskori emberiség szellemi hagyománya*, Bp., 1988, passim.

Radnóti-Pygmalion tehát létrehozta a Nőalakot, mint üdvét, üdvösségét (vö. Petrarca *Daloskönyvét*). A szépség a Címzettben testesül meg.

A szépség megment, mert a szépség az ember számára világban-benne-léte értelmét közvetíti. Hogyan? „Meg kell menteni” az embert? Kitől, mitől? A válasz a költői műben lakó szépség szótérikus („megmentő”) hatásában és karakterében keresendő. Heidegger *Bevezetés a metafizikába* című könyvében egy teljes fejezetet szentel Sophoklész *Antigoné*ja ontológiai alapú értelmezésének.²⁹ Az ember születésekor a világba vettetik, amit eleve „háborzongatóan otthontalan” (unheimlich) eseményként él meg. Később, a gyermeklétből a felnőttkor felé tipogó gyermek otthonosan, meghittén érzi magát gyermeki világban-benne-létében (in-der-Welt-sein). A felnőtté válás, az önálló emberré érés folyamata leírható mint a szakadatlan kivettetés (relegatio?) az Unheimliche-be, a „háborzongató otthontalanságba”, amit – így a heideggeri értelmezés – az *Antigoné* költője a „félelmetes, irtózatoss; fortélyos, csavaros [elméjű]” jelentésű δεινός melléknévvel jelöl. Ám ez a szó egyúttal valamiben való „félelmetes [mértékű]” jártasságot is implikál, így a világban-benne-létbe kihelyezett embernek e kivetettség révén „háborzongatóan otthontalanként” kell megbirkóznia ezzel az Unheimliche-vel. E küzdelem színtere egyrészt az in-der-Welt-sein, másfelől az ebbe kitett ember (*relegatus?*), aki e kitettséggel δεινός-ként a világot δεινόν-ná teszi, azaz a maga számára így világként értelmezi. Aki tehát az embert emberré avató küzdelemben így, azaz emberként részt vesz, úgy látszik, mintha rászorulna valamiféle „megmentésre”, hogy a világba kivetettségéből, a das Unheimliche-ből majd hazatérhessen a Heimliche-be. A keresztény kultúrkör ezt a latin nyelven *salvatio*-val jelölt hazatérést üdvözlésnek nevezi, ami az

---

²⁹ Martin HEIDEGGER, *A lét korlátozása* = M. H., *Bevezetés a metafizikába*, ford. VAJDA Mihály, Bp., 1995, 49–102. *Das denkerische Dichten als Wesenseröffnung des Menschseins. Auslegung des ersten Chorliedes aus der »Antigone« des Sophokles in drei Gängen.* = UŐ., *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen, 1987, 153–181.

Evangeliumok görög nyelvén a σωτηρία.³⁰ A világmegértés létszerkezetét az ember számára a legadekvátábban, mert totalitásban érzékelhető formában a szépség mint eszme tartja össze. Élete vége felé Heidegger a filozófus feladatát a szépségre való ráébredésben, a költésben látta: „... a gondolkodás és a költészet terén készenlétbe helyezzük magunkat Isten megjelenésére, avagy Isten távollétére a pusztulásban.” (Heidegger ezt a gondolatot plasztikus keresetlenséggel is megfogalmazza a *Der Spiegel*-nek adott interjújában 1966-ban: „ha már el kell patkolnunk, legalább Isten [színe] előtt tegyük”³¹) Mozart, a „klasszikus aranykor gyermeke” egyik levelében így ír:

Minthogy a halál (szigorúan véve) életünk valódi végcélja, pár év óta az embereknek ezzel az igazi, legjobb barátjával annyira megbarátkoztam, hogy képe nemcsak nem rettent meg, hanem erősen nyugtat, és megvigasztal. Köszönöm Istennek, hogy ily boldogságra méltatott és [...] alkalmat adott, hogy igazi boldogságunk kulcsát megismerhettem. Soha nem fekszem le ágyamba a gondolat nélkül, hogy (bár fiatal vagyok), másnap talán már nem leszek, és mégis soha senki azok közül, aki ismer, nem mondhatja rólam, hogy társaságban mogorva vagy szomorú lennék – ezért a boldogságért mindennap hálát adok teremtmőmnek, és kívánom ezt minden embertársamnak.³²

---

³⁰ Salvatio: „megmentés”, FINÁLY, 1750. Σωτηρία: „megszabadulás, megmenekülés, megőrzés; ... épségben való visszatérés; ... megváltás, üdvözülés”, ÓgMNsz, 1048. Vö. Salvator: „megmentő, fenntartó, későkori fordítása ennek: σωτήρ és küln. ennek: Jesus (héber: jesu’á) megváltó”, FINÁLY, Uo.

³¹ *Der Spiegel* 1966. szept. 23. Magyarul közli: Heidegger, I. m., 7–15.

³² W. A. MOZART apjához írt utolsó levele 1787. április 4-én. Magyarul lásd: GEDEON Tibor szerk., *Mozart bécsi levelei* Bp., 1960, 262.

Következtetés

A dolgozat címében implikált kérdésre („megérkeztek/-nek-e a relegált/deportált költők és az általuk feladott levelek?”) Radnóti (és Ovidius) minden olvasójának magának kell megtalálnia a választ.

Radnóti Miklós költői pályájának történeti kontextusa mintha nem kedvezne az aranykorról alkotott elképzeléseknek... Nota bene, más történeti korok sem: történeti értelemben soha nem jött el az aranykor, és soha nem is fog. Mindazonáltal az aranykor mégis eljön.

Friedrich Schiller így ír: „A történelem „kigyógyít bennünket a régiség túlzó csodálatából és az elmúlt idők iránti gyermeteg vágyakozásból; s miközben saját birtokainkra figyelmeztet, nem hagyja, hogy visszakívánjuk Nagy Sándor és Augustus dicső Aranykorát”.³³

A Radnóti által fordított és költői dialógusba vont bukolikus Vergilius *Negyedik eklogájában* a megszülető gyermek hozza el, azaz hozza létre az „aranykort”. Az ekloga belső útja azonos a születendő gyermek útjával, fejlődésével.³⁴ Radnóti a *Levél a hitveshez* című versében mintha Füst Milánnal rokon módon bánná a „kvázi-platonikus hagyománnyal”.³⁵ Valójában ez a vers a Dantéval – nálunk Balassival – kezdődő költői hagyományba illeszkedik: a sóvárgás > szépség > halál Dante, Petrarca, Mozart, Ovidius fémjelezte „szerelemvallás” kánonjába (a teljesség bármiféle igénye nélkül). Az aranykor a költő alkotásában, a költői alkotás által létesül. Ovidius költői leveleiben. Radnóti – hitveséhez írt – költői levelében. Heideggerrel szólva: „költőien

---

³³ Friedrich SCHILLER, *Horenausgabe*, Bd. 6., 262. Idézi KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Hatástörténet és metatörténet (Hozzájárulhat-e a történetiség?)*, Literatura 1995/1, 58–80.

³⁴ Lásd: MEZŐSI Miklós, *Eljön-e még az aranykor? Prófécia, költői öntudat és zeneiség: a „Jebegtetés poétikája” Vergilius Negyedik eklogájában = Aranykor–Arkádia. Jelentés és irodalmi hagyományozódás*, sorozatszerk. FERENCZI Attila, KROÓ Katalin, Bp., 2007, 63–81 (Párbeszéd-kötetek 3.).

³⁵ Lásd: UŐ, *L'esprit d'escalier és „az igazságra való törekvés s a hamisításban való gyönyör”*. *Megjegyzések Füst Milán „kvázi-platonikus” látomásához és indulatához = Hagyomány és kánon. A Nyugat első száz éve*, szerk. CZETTER Ibolya, JUHÁSZ Andrea, KOVÁCS Ágnes, Szombathely, Savaria University Press, 2009, 111–118.

lakozik az ember.” Létrejön a szemünk láttára – a költőien lakozás „megcsinálása”, a költészet által – a száműzetés poézise és mítosza.

Végül egy alkotáslélektani – vagy inkább „túléléstani” – megjegyzés. Ontológiai okokból a Radnótiéhoz hasonló rendkívüli, szélsőséges léthelyzetbe kivetett költő nem tehet egyebet, mint hogy az alkotáshoz, a ποιησις-hez és az ἐργασία-hoz³⁶ fordul, aminek ő a δημιουργός-a. Ez NEM menekülés, hanem az élet ösztönének nagy fellobbanása az alkotó („ποιητής”) embernél.³⁷ Oszip Mandelstam két könyvet vitt magával a Kolimai lágerbe, a „szovjet Dachaubá”: a *Bibliát* és az *Isteni színjátékot*. Radnótihoz hasonlóan ő is évek óta tudta már, hogy el fogják vinni meghalni. Ő, aki egyik verseskötetének a *Tristia* címet adta (nyilvánvaló rájátszással Ovidius száműzetésben írt nagy versciklusára), azt is pontosan tudta, hogy az ő sorsa nem a relegatio, nem is az exsilium, hanem a deportatio, ami csak a supplicium³⁸ előszobája. Oszip Mandelstam időben hat évvel előzte meg Radnóti Miklóst.

---

³⁶ Ἐργασία: „1. tevékenység, munka; ... 2. megmunkálás, feldolgozás; ... 3. gyakorlás; művelés; ... 4. elkészítés, előállítás ...”, ÓgMNSz, 428. Vö. *Symp.* 205a-206a és a 24. lábjegyzetet. „... ἐργασία ποιήσεις εἰσι ...” („[minden] munka ... alkotás”), *Uo.*, 205c

³⁷ Lásd a 23. sz. lábjegyzetet!

³⁸ „2) büntetés, *külh.* halálbüntetés ... A) kínzás, kín ... B) kínzás okozta fájdalom ...”. Finály, 1931.

Ásványi Ilona

„S MÁR ŐSZÜL IS. AZ ŐSZ IS ITT FELEJT MÉG?” – „HALÁL KÍSERTŐ FÉLELMEI” KÖZÖTT

Bevetés helyett

Előadásom témája Radnóti Miklós életrajzának – különösen élete utolsó napjainak – ismeretében „adott volt”, hiszen irodalomtanárként, de már középiskolás diákként is úgy nevelődtünk – főként Tolnai Gábor és mások nyomán –, hogy Radnóti Miklós egyik utolsó éjszakáját itt, a pannonhalmi téglagyárban töltötte.

Egy nyári szabadságos hétre magamhoz vettem tehát Hulesch Ernő¹ és Gerencsér Miklós² ismert könyvét, melyek szerzőik szándéka szerint éppen Radnóti utolsó napjaival foglalkoznak, és – tanult ismereteimet felelevenítve – teljesen összezavarodtam.

Aztán megérkezett a Vigília szeptemberi száma, mely beszélgetést közölt Sipos Lajossal,³ aki különböző életrajzi monográfiákat összehasonlítva, elemezve említette Ferencz Győző „kritikai életrajz”-át Radnóti Miklósról.⁴ Ferencz Győző tényszerűen, úgy tűnik, minden elfogultság nélkül ismerteti a különböző „kutatási eredményeket” és véleményeket Radnóti utólag rekonstruálható életrajzával és költészetével kapcsolatban. (A monográfia tömör, Sipos Lajostól elhangzott értékelésére még visszatérek.)

Mindezek után úgy gondoltam, hogy sokféle bizonytalanság(om) miatt nem tudok beszélni Radnóti utolsó napjairól, pannonhalmi tartózkodásáról és abdai haláláról. Na, de miről is beszéljek akkor? – töprengtem.

---

¹ HULESCH Ernő, *Tarkólövés: dokumentumriport Radnóti Miklósról*, 2. bőv. kiad., Győr, Hazánk, 1997.

² GERENCSÉR Miklós, *Abdai talányok: a Radnóti-mítosz cáfolata*, Lakitelek, Antológia, 1998.

³ FINTA Gábor – SZÉNÁSI Zoltán, *A Vigília beszélgetése Sipos Lajossal*, Vigília, 2009/9, 688–695.

⁴ FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2005.

Radnóti haláltudata, halálsejtelve, a halál mint vissza-visszatérő motívum költészetében „irodalmi közhely.” Magam nagyon szeretem az *Ikreik hava* utolsó néhány sorát: „Mikor múlik el a gyermekkor? S mikor az ifjúság? S az élet? Észre se venni. Kétszer leshettem csak meg a pillanatot, mikor a szírom elhagyja helyét s a földre perdül. S tulipán volt mind a két virág és mind a kettő fehér. *S halott-e már a perdülő szírom, / ha hullni kezd? / vagy akkor hal meg, hogyha földet ér?*” Előadásom munkacíme is ez a néhány sor lett. A konferencia középpontjában azonban Radnóti *Levél a hitveshez* című verse áll. Ennek az életről-halálról szóló versnek az *Ikreik hava* idézettel megegyező, meditáló gondolatai a következők: „S már őszül is. Az ősz is ittfelejt még?” Így és ezért lett előadásom címe e két mondat.

Arra gondoltam, arról beszélnék, hogy az ember az „elmúlástól tettenérten” hogyan él együtt a mulandóság tudatával. Beszélnek a költők döbbenetes halálsejtelméről, az élettel-halállal kapcsolatban kérdésekről és válaszokról. Előadásom hangos gondolkodás, nem szabályos, tudományos előadás – írásban pedig inkább esszé.

Minden élő megérzi a halálát. – A felnőtttség egyik jele (?), velejárója (?), hogy az ember szembenéz a mulandóság tudatával. Az „elmúlástól tettenérten”, világnézete, világképe, hívő vagy nem hívő volta szerint, de egy idő után együtt él a halál tudatával.

Az ember élete vége felé, betegségekkel küzdve, lassan készülődik. Romlik a látása, a hallása, egyre inkább befelé vagy éppen messzire néz, és elcsendesül, befelé hallgat. Egyre jobban eldobja terheit, készülődik a számadásra, az örök életre, hitünk szerint a találkozásra Istenével. Már nem fontosak azok a dolgok, amelyek korábban az életét jelentették: emberi kapcsolatok, események, a világ folyása, tárgyak.

Megérzi halálát a fiatal, de súlyos betegséggel küzdő ember – nemcsak a felnőtt, a gyerek is. A gyerekek szembenézése – a vonatkozó szakirodalom szerint – elfogadóbb, nyugodtabb, mint a felnőtté. A felnőtt halálos beteg ember viselkedésében és viszonyulásában betegségéhez meghatározható fokozatok vannak. Az újabb és újabb orvos keresésében, más és más vizsgálat vállalásában, a „nem lehet

igaz, velem ez nem történhet meg”-mentalitásban megnyilvánuló tagadástól a halál elfogadásáig a dühön, lázadáson, az Istennel vagy a sorssal való alkudozáson és depresszióan át vezet az út. Ezt az utat lassabban, de bejárja az öregedő ember is.

Élet és halál valósága, miértje, hogyanja a költészet örök témája. Élete egy-egy pontján, fordulóján az ember el-elgondolkodik ezekről a kérdésekről, legfeljebb nem tudja pontosan, szemléletesen, érthetően megfogalmazni érzéseit, gondolatait. Mindenki ismeri a nagy halál közeli verseket, Kosztolányi *Hajnali részegségét*, Babits *Esti kérdés* című versét – ki-ki folytathatná a sort saját halálvers-élményével.

Babits versével kapcsolatban mondja Nemes Nagy Ágnes: „[...] mert nehéz szembenézni az úgynevezett végső kérdésekkel, tisztázni létünk alapjait, de százszorosan nehéz elmélkedni a versben”. – „Súllyal terhelve nem lehet röpdülni (idézi Nemes Nagy Ágnes Babitsot), s itt aztán mindegy, ha a teher csupa arany és drágakő is.” – „Szerencsére Babits Mihály éppen olyan költő, aki tud súllyal terhelve röpdülni, s ennek köszönhetjük [...] a magyar filozófiai költészet egyik legszebb klasszikus darabját. [...] Persze, hogy milyen életanyagon példázza, igazolja válaszát a költő, az nagyon is jellemző. Voltaképpen minden költőnek fel kellene tennie ezt az esti kérdést, és a saját életanyagával válaszolnia rá.”⁵

Az étellel – halállal kapcsolatos kérdésekre minden költő a „saját életanyagával válaszol”. A halál élménye – érje az embert fiatalon vagy idősen – mindig döbbenetes valóság. A kérdés mindig az, akár fiatalon és hirtelen, akár élete teljében, amikor „az emberélet útjának felén” már vissza-visszatekint az ember, akár idősen ért véget az élet, mennyire volt beteljesedett.

Nagy költőinket nézve Petőfinék (1823–1849) 26, Dsida Jenőnek (1907–1938) 31, József Attilának (1905–1937) 32, Radnótinak (1909–1944) 35, Adynak (1877–1919) 42, Kosztolányinak (1885–1936) 51, Nagy Lászlónak (1925–1978) 53, Babitsnak

---

⁵ NEMES NAGY Ágnes, *Babits Mihály: Esti kérdés = Miért szép?*, összeáll. ALBERT Zsuzsa – VARGHA Kálmán, Bp., Gondolat, 1967, 137–142.

(1883–1941) 58, Nagy Gáspárnak (1949–2007) 58, Pilinszkynek (1921–1981) 60, Arany Jánosnak (1817–1882) 65, Nemes Nagy Ágnesnek (1922–1991) 69, Weöres Sándornak (1913–1989) 76 év közhellyel élve: „adatott”. Ki merné azt mondani, hogy közülük a fiatalabbak, Petőfi, Dsida Jenő, József Attila, Radnóti – még ha hirtelenül és fiatalon is ért véget életük – életműve kevésbé teljes, mint a középkorúnak számító, Babits, Nagy László, Nagy Gáspár, vagy az idősebb korában elment Arany, Weöres Sándor, Nemes Nagy Ágnes életműve?

Döbbenetes azzal szembesülnünk, hogy a költők – olykor egészen pontosan, valóságosan – megérzik halálukat. Halálverse, melynek témája az elmúlás, mások vagy saját halála, vagy éppen halottsiratója (emlékversek) szinte minden költőnek van.

Z. Szabó László: *Az elmúlástól tettenérten* című halottiversek-válogatásának⁶ előszavából idézek: „Régi irodalmunkban a névtelenek hada, később pedig ismert költőink mindegyike – előbb vagy utóbb – szembekerült a végső számvetés nagy kérdésével. Hol kopáran egyszerű, dísztelen vers született, hol a rettenet féltelme tette szaggatottá, olykor látszólag töredékessé a költeményt. Hol a harcok kimérte halál figyelmeztette a versíró, hol a hosszú élet lassú múlása tolta elébe a képet; azt, amit tán éppen egy lehulló levél, egy kidőlni készülő faóriás vagy a »közéltő tél« rettenete váltott ki életet pusztító közeledtével. [...] A magyar költészet hét évszázada az élet rendje és törvénye értelmében folyvást szembenézett az elmúlással. Sokszor a történelem alakult úgy a költők körül, hogy sokuk erőszakos halála következett el. Ennek döbbenetes élménye, közeli szorongása vagy éppen kikerülhetetlensége ott sírt, panaszkodott, ott zokogott vagy feszült, számvetésre késztetett, vagy a lemondás fájdalmát zokogta a versben.”

A költők olykor egészen pontosan, látomászerűen megérzik halálukat. Tanulmányai során mindenki megtanulta a szangvinikus-kolerikus, fiatalos-lázadó, „forradalmár lelkületű,” fiatalon

---

⁶ *Az elmúlástól tettenérten*, vál. és szerk. Z. SZABÓ László, Bp., Kozmosz, 1983, 5 (A magyar irodalom gyöngyszemei).

meghalt Petőfi önmagát beteljesítő jóslat-látomását: „Ott essem el én, / A harc mezején, / Ott folyjon az ifjui vér ki szivemből, / S ha ajkam örömteli végszava zendül, / Hadd nyelje el azt az acéli zörejt, / A trombita hangja, az ágyudörejt, / S holttestemen át / Fújó paripák / Száguldjanak a kivivott diadalra, / S ott hagyjanak engemet összetiporva. – / Ott szedjék össze elszórt csontomat, / Ha jön majd a nagy temetési nap”. Petőfi mindezt 1846-ban írta.

Ismerjük Arany János békés, a maga korában, a XIX. században hosszúnak, ki- és beteljesedettnek tűnő élete sejtelmét: „Életem hatvanhatodik évébe’ / Köt engem a jó Isten kévébe, / Betakarít régi rakott csűrbe, / Vet helyemre más gabonát cserébe.” Arany ugyan 1868-tól betegségekkel küzdött, 1870-ben operáción is átesett, de csak élete utolsó néhány évében, 1878-tól volt komolyan beteg. *Sejtelelem* című versét 1882. március 2-án, 65. születésnapján írta. 1882 októberében, valóban élete 66. évében halt meg.

A gégerákkal küzdő Babitsnak több halál-verse is van, legismertebb talán az *Ősz és tavasz között*, mely 1936-ban és a *Jónás imája*, mely 1939-ben született. Ötvennégy évesen, 1937-től hatalmasodik el rajta a rák, ekkor szakad ki belőle a *Balázsolás* című vers, melyben saját betegségéről ír, majd Szent Balázs alakját idézi fel, és miközben a szentről beszél, valójában saját halálát írja le. „[...] orv betegség öldös íme engemet / és fojtogatja torkomat, / gégém szűkül, levegőm egyre fogy, tüdőm / zihál, s mint aki hegyre hág, / mind nehezebben kúszva, vagy terhet cipel, / kifulva, akként élek én / örökös lihegésben. [...] a te szent gégedet is / kések nyiszálták, mikor a gonosz pogány / kivégzett: tudhatod, mi az! / Te ismered a penge élet, vér ízét, / a megfeszített percekét, / a szakadt légcső görcseit, s a fulladás / csatáját és rémületét.”

Minden iskolás gyerek megtanulja Radnóti Miklós „sejtelmét”, a *Razglednicák* közül a negyediket, mely félelmetes, ma már tudjuk, előre mutató tudósítás, és gyerekként az idegen nyelvű cím és a versben olvasható pattogó, kegyetlen német mondat miatt is riasztó. „Mellézuhanтам átfordult a teste / s feszes volt már, mint húr, ha pattan. / Tarkólövés. – Így végzed hát te is, –

/ súgtam magamnak, – csak feküdj nyugodtan. / Halált virágzik most a türelem. – / Der springt noch auf, – hangzott fölöttem. / Sárral kevert vér száradt fülemen. / Szentkirályszabadja, 1944. október 31”

De ki nem borzongott meg József Attilától a *Szabad ötletek jegyzékét* olvasva a következő sorokon: „József Attilát meg fogom ölni / az éjjel elképzelttem, hogy [...] számba veszem a gázcsövet, nagyot szippantok, huzok belőle aztán vége lesz / és olyan jó volt ez után nagy-nagy léleketeket venni: élek / megvan a nyakam, nem vágtam el a vonat [...]”.

Bizonyára mindenki tudná folytatni a halálsejtelmek sorát.

A négy példa közül Petőfi – közhellyel élve – élete virágjában, Babits élete középkorú termékeny szakaszában, de betegségben, Arany János – bár betegségekkel küzdve, de a maga korában idősen, Petőfi, Radnóti, József Attila erőszakos halállal halt meg. Petőfi saját döntése, meggyőződése alapján került bele abba a szituációba (nevezetesen a szabadságharcba), ami halálához vezetett, József Attila többé-kevésbé tudatosan fordult önmaga ellen. Babitsot betegség gyűrte le, Radnóti fiatalon, egészségesen, akaratlanul lett az erőszak áldozata.

„A halál kísértő félelmeire az élet gazdagságával válaszolni mindenkoron érvényesen” – Radnótinál, avagy Radnóti Miklós „esti kérdése” és válasza. E kicsit átalakított mondat Nemes Nagy Ágnes Babitsról szóló, fentebb már idézett tanulmányából való.

Radnóti Miklós „esti kérdés”-e: Radnóti irodalmi önéletrajza, az 1940-ben megjelent *Ikerk hava*, alcíme: *Napló a gyermekévről* a már idézett meditáló gondolatokkal végződik. Az amúgy prózai írás utolsó két sora verssé rendeződik: „*S halott-e már a perdülő szírom, ha hullni kezd? / vagy akkor hal meg, hogyha földet ér?*” Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, ez az utolsó két sor Radnóti „esti kérdése.”

A halál kísértő félelmei között. – Irodalmi közhely, hogy Radnóti életművében központi helyet foglal el a halál, a mulandóság; az elmúlás egész életében foglalkoztatta, első verseitől kezdve. Anyja, ikertestvére, később apja halála, egész rövid életén

át feldolgozatlan eseményként kísérte és életművében visszavisszatér rá. Árvaságát – életrajzi adatait ismerve – a nagyobb, bár nem vér szerinti családhoz tartozás egyáltalán nem, a korán megtalált társ szeretete, szerelme, barátsága sem enyhített maradéktalanul. Ehhez adódik még az a fenyegetettség, mely élete utolsó évtizedében kíséri, zsidó származása miatt, mely számára a *Napló* tanúsága szerint nem jelentett semmit⁷.

A halálélmény, haláltudat sokféleképpen nyilvánul meg írásai-ban. Az első időben, az 1920-as években szűkebb családjá, szeret-teinek halála jelenik meg verseiben és a mulandóság – általában, de saját életének – halálának, talán inkább anyja és ikertestvére halála után saját életben maradásának kérdései foglalkoztatják.

Pomogáts Béla megfigyelése szerint „A harmincas évektől kezdve mind gyakrabban hangzottak fel Radnóti költészetében a siratók. Sorra írta búcsúverseit, a mesterek és barátok távozását gyászoló rekviemeket.”⁸ Ugyanakkor egyre gyakrabban jelennek meg verseiben a saját halálával vagy életben maradásával kapcsolatos gondolatok. „Ó, ez a kert is aludni s halni készül, / gyümölcsöt rak a súlyos ősz elé. / Sötétedik. Halálos kört röpül / körötem egy elkésett, szőke méh. // S fiatal férfi tel rád milyen halál vár? / bogárnyi zajjal száll golyó feléd, / vagy hangos bomba túr a földbe és / megtépett hússal hullsz majd szerteszét?” (*Istenhegyi kert*, 1936) A halál elkerülhetetlensége jelenik meg az 1940-ben írt *Mint a halál* című versében. „Csönd ül szívemen és lomha sötét takar, /halkan koccan a fagy, pattog az erdei / út mentén a folyó, tükre sajogva megáll /s döfködi partját. [...] Lassan játszik a fagy s mint a halál komoly, / jégből gyöngé virág pattan az ablakon, / hinnéd, csipke csak és súlyosan omlik alá, / mint a verejték. // Így lépdeltél eléd most ez a versem is, / halkan toppan a szó, majd röpül és zuhan, / épp úgy mint a halál. És suhogó, teli csönd / hallgat utána.”

---

⁷ RADNÓTI Miklós, *Napló*, Bp., Magvető, [1989], 210.

⁸ POMOGÁTS Béla, *Rekviem és ars poetica. Radnóti Miklós: Nem bírta hát...=* Kortárs, 1979/ 5, 780–784.

Bálint György 1940-ben, a Nyugatban megjelent recenziójában⁹ olvashatók a következők: „Minden élő mélyében megérzi a készülő halált, de érzi azt is, hogy a halál nem szakíthatja meg az élet örök, herakleitoszi patakzását. [Radnóti] Remek, erős levegőjű természet-leírásai tulajdonképpen mindig saját lelkiállapotáról adnak beszámolót. A fák, az állatok, az elemek mind megleveledett hangulatok – hangulatait viszont lenyűgöző erővel formálják e természeti jelenségek. A szemlélő és a szemlélt világ, a szubjektum és az objektum tökéletes egységbe forr e versekben. [...] (egyes) verseiben (a) tárgyak, növények, hangok a halálfélelmet jelentik csupán, a víziók nyelvén – de ez a halál-érzés nem volna oly erős, ha a tárgyak, növények és hangok anyagában nem lapangana, nem érlelődne a reális halál.” Számtalan más verse mellett a *Levél a hitveshez* című, 1944-ben írt versének két sora: „S már őszül is. Az ősz is ittlejt még?” – ilyen, a természet képeivel történő kicsit meditáló, utalás a halálra.

Az 1943-ben írt *Negyedik eclogában* a családja halála árán történt életben maradása – mely egész életében gyötörte – és az egyre növekvő fenyegetettségben halálra érettsége egyszerre jelenik meg, lázadó, dühös, majd beletörődő hangon. „S a vörheny és a kanyaró / vörös hullámai mind partradobtak. / Egyszer el akart nyelni, – aztán kiköpött a tó. / Mit gondolsz, miért vett mégis karjára az idő? / S a szív, a máj, a szárnyas két tüdő, / a lucskos és rejtelmes gépezet / hogy szolgál... ó miért? s a rettentő virág / nem nyílik még husodban tán a rák. [...] Még csönd van, csönd, de már a vihar lehell, / érett gyümölcsök ingnak az ágakon. / A lepkét könnyű szél sodorja, száll. / A fák között már fuvall a halál. // És már tudom, halálra érek én is, / emelt s leejt a hullámozó idő; / rab voltam és magányom lassan / növekszik, mint a hold karéja nő.”

A „Mit gondolsz, miért vett mégis karjára az idő?” töprengése a *Levél a hitveshez* című versben már így jelenik meg: „Az ősz is ittlejt még?” A halálra ítéltség tudata utolsó verseiben fokozatosan erősödik, de hangvétele már nem lázadó. Így van

---

⁹ BÁLINT György, *Radnóti Miklós versei. Almanach-kiadás* = Nyugat, 1940/7.

ez az 1944-ben írt *À la recherche.....*, a *Sem emlék, sem varázslat* és a *Levél a hitveshez* című versekben is: „Régi szelíd esték, ti is emlékké nemesedtek! / Költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott / tündöklő asztal, hova csúszol a múltak iszapján? / hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot / ittak a fürge barátok a szépszemű karcu pohárból? [...] Hol van az éj? az az éj már vissza se jó soha többé, / mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már, –”; „nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem / sem emlék, sem varázslat, – baljós a menny felettem; / ha megpillantsz, barátom, fordulj el és legyints. / Hol azelőtt az angyal állt a karddal, – / talán most senki sincs.”; „S már őszül is. Az ősz is ittfelejt még?”

...az élet gazdagságával válaszolni. – Egy névtelen, több internetes honlapon¹⁰ is olvasható ismertető alapján Ferencz Győző már említett monográfiájában [Radnóti] „[k]öltészetében végigköveti a haláltudat és életöröm kettősségének motívumait”.

Sipos Lajos a fentebb említett Vigília-beszélgetésben¹¹ azt mondja, Ferencz Győző szerint Radnóti költészete „[a]rra a kérdésre keresi a választ, amely az európai hagyományú költészet talán legnagyobb problémája: milyen kapcsolatban van egymással a költő személyes élete és az általa létrehozott mű, lehetséges-e a költészet nyelvi eszközeivel megalkotnia személyiségét, megte-remthető-e a lét és az írás egysége”.

A Radnóti költészetével foglalkozó irodalomtörténészek azt állítják, hogy Radnóti tudatosan építette fel írói személyiségét, és megszerkesztette életművét. Írói és „hétköznapi emberi” léte elválaszthatatlan egységbe fonódik, írás és élet szinte egy számára. „Írok azért, s úgy élek e kerge világ közepén, mint / ott az a tölgy él; tudja kivágják, s rajta fehérlik / bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog irtani holnap / már a favágó, – várja, de addig is új levelet hajt.” – *Első ecloga* (1938); „Szabad leszek, a föld feloldoz, / s az összetört világ a föld felett / lassan lobog. Az író táblák elrepedtek. / Szállj fel, te súlyos szárnyú képzelet! [...] Ring a gyü-

¹⁰ [SZ. N.] = <http://www.libri.hu/konyv/radnoti-miklos-elete-es-kolteszete.html>, [2010. 04. 01.]

¹¹ Lásd a 3. sz. jegyzetet, 693.

mölcs, lehull, ha megérik; / elnyugtat majd a mély, emlékekkel teli föld. / De haragod füstje még szálljon az égig, / s az égre írj, ha minden összetört!” – *Negyedik ecloga* (1943); – „Őrizz és védj, fehérítő fájdalom, /s te hősín öntudat, maradj velem: / tiszta szavam sose kormozza be/ a barna füsttel égő félelem” – *Őrizz és védj* (1937).

Az írás – amely maga az élet – csak meghatározott formák szerint művelhető Radnóti számára. Szigeti Lajos Sándor *Radnóti Miklós poétikai identitása* című tanulmányában így ír¹²: „Radnóti [...] vonzódik a forma tartalomkifejező funkciójának költői magatartást megszabó értelmezéséhez. [...] *Jegyzetek a formáról és a világszemléletről* című aperszű-gyűjteményét a Független Szemlében közölte 1934-ben. Ebben így írt: »Még mindig elsősorban azt nézik, hogy mit mond a műalkotás és nem azt, hogyan. És ők nézik így: az anyaggal dolgozók.« [...] Ugyanitt a Kommentárban a következőképpen fogalmaz: »És nem bűnös-e az, aki nem hajlandó a maximális erőfelfejtésre? Vagy nem bűnös-e, aki munkája síkján nem képes erre? Tegye le a munkát az, mert a tökéletlen hétszer bűnös itt [...] a forma egyértelmű és más formákat és meg nem formáltakat kizáró; mert a forma az értékelés, a különbségtéves és rendteremtés princípiuma. – És nincsen fontos és nincsen nem fontos. És semmi sem mindegy itt.« [...] De akárhova fordulunk is az életműben, mindenütt ezt látjuk: az élet is formává, költészetté lényegül át Radnótiban [...]»

Talán nem túlzás azt állítani, hogy forma helyett használhatjuk a norma szót. A formához (normához) ragaszkodás olyannyira beépül személyiségébe az évek folyamán, hogy „túlélési stratégiává” válik. Érdemes megnézni a *Bori notesz* minden poétikai szempontból tökéletes verseit, de a költő írásképét is, mely korábbi kézírásához képest változatlan. Erre csak a tudatos, fegyelmezett ember képes.

A forma mellett a teremtett, valóságos világ és az emberi lélek (értelem és intuíció) által teremtett „világ”, annak minden felismert

---

¹² SZIGETI Lajos Sándor, *Radnóti Miklós poétikai identitása* = https://www.mta.hu/fileadmin/I_osztaly/cloadastar/szigeti_radnoti.rtf. [2010. 04. 01.]

morális értéke és esztétikai szépsége az, ami Radnóti verseiben kezdettől fogva lényeges tényezőként megjelenik. Bálint Györgynek a *Nyugat*-ban, 1940-ben megjelent¹³, már említett recenziója azért is kulcsfontosságú, mert erre összefoglalóan és előremutatóan is utal. Radnótinál ezek a morális és esztétikai értékek az ember, a költő, a költő-ember túlélését segítik a hétköznapi életben és a rendkívüli történelmi, szorongatott helyzetben.

A haláltudat és életöröm kettőssége, a halálfélelem és életigenlés, a reménytelenség közepette a remény – utolsó versei alapján – élete utolsó pillanatáig kíséri. A „halál kísértő félelmé”-re, az elmúlás valóságára az életigenlés, általánosan, „az” emberre érvényesen az életöröm és a szinte soha el nem múló remény lesz Radnóti Miklós válasza.

---

¹³ Lásd a 9. sz. lábjegyzetet!

Horváth István: Lebegés

Vers

„ÁLOM”, „CSODÁKBAN”, „VARÁZSLOM”

Gyöngyinek

Az elemzés címéül választott, a versből önkényesen kiragadott és mondatszerűvé fűzött három szó – „álom”, „csodákban”, „varázslom” – kapcsán és ürügyén a *Levél a hitveshez* című vers azon rétegeiről szeretnénk szólni, amelyek az irracionális körébe utalhatók, illetve arról, hogy a versben s Radnóti költészetében miként értelmezhető racionalitás és irracionalitás; avagy e kettő feszültsége, a két fogalom, jelenség elcsúsztatása/átcsúsztatása/helycseréje miként válhat gondolatot, verset, meghatározó elemmé.

A bolond és a hold című zsengéjében írja Radnóti 1926-ban: „Ki fog néked hold, szerenádot adni, / Hisz ma a bolondok ölnek, csálnak, / Éji zenét a Pénznek adnak... / A józanok – a józanok még bolondabbak, / Mint a régi nagy bolondok. / Ki fog a holdnak ma szerenádot adni. // Csak én állok itt, az éji bolond, / Régi, régi álmodnak új bolondja.” A „bolond” az irracionális létezés, cselekvés jelképe; a ’bolondság’ jelentései ebben a korai kis versben többfélék: a relativizálódott normalitás mozgatja a „bolond” fogalmát és jelentéseit: az, hogy ki a bolond, csupán nézőpont kérdése.

„Bolond, ki földre rogyván fölkel és újra lépke” – szól az *Erőltetett menet* felütése; a kontextus más, a kérdésfelvetés ugyanaz. Van-e, lehet-e racionális cselekvés, mi valójában a racionális? Miért választja azt a Radnóti-vers beszélője, hogy továbbmegy, mikor semmi „racionális” oka sincs rá? Amikor a ráció éppen az irracionálist parancsolja: a halált, ami a maga irracionalitásában lesz egyetlen ésszerű lehetőséggé. A „bolond” tehát ennek az ésszerűtlen racionalitásnak nem hajlandó alárendelni magát, az igazi ’bolondság’ pedig a világból és a hétköznapiak értelmes rendjéből, a természetes kötődések közegeből (szülők, barátok, feleség, gyerekek) kitaszított ember végső, irracionális ragaszkodása a távoli, letűnt dolgokhoz, minden praktikus haszontalanságuk ellenére is. Az *Erőltetett menet* az irracionális remény mellett való

érvelés paradoxitásának verse, a 'bolondság' értelmezése pedig rávilágíthat minden ésszerű viselkedésmód végleges csődjére, további értelmezhetetlenségére.

A *Levél a hitveshez* túllép a bolond/nem bolond problémáján, benne az érzés, a hitvesi szeretet a maga érzés-irracionalitásában marad az egyetlen racionális lehetőség. Vagyis: az „életben maradni” irracionális parancsa a szerelem irracionális racionalitásában fogalmazódik meg, az irracionális külső valósággal, a világgal szemben megfogalmazódó racionális válaszként.

A káosz, amit az eddigiekben a racionalitás-irracionalitás fogalmai körül keltettünk, tudatos: Radnóti verseiben – miként a verseket körülölelő külső valóságban – e két minőség lényegében szétválaszthatatlan. Ahogy *A bolond és a bold* című vers jelzi: nem lévén a XX–XXI. századi létezésben biztosan kijelölhető viszonyítási pontok, a racionális, irracionális végleg bizonytalanná válik. Mivel azonban a továbbiakban az irracionális versbeli tereiről kívánok szólni, mégiscsak szükséges valamiféle kvázi definíció, így a hétköznapi racionális-irracionalis fogalmakkal, felfogásokkal dolgozom: a *Levél a hitveshez* című versben a racionalitást a szigorú ésszerűségben, az irracionálíst az érzésben, az álomban, a csodában, a varázslatban értelmezve.

A vers egészét a fenti értelmű irracionális határozza meg: „A szerelmétől elszakított költő vallomása a versbeli jelen helyzetének ábrázolásától a múlt felidézésén át a jövő akarásáig ível” – ahogy Ferencz Győző fogalmaz, s ekként folytatja: „[a]ki ezeket a verseket írta, tudta, hogy halálra van ítélve. Tudta, hogy rajta csak a egyetlen csoda segíthet.”¹⁴ Vagyis az irracionális, a 'csoda' az egyetlen lehetősége a megmaradásnak, túlélésnek és visszatérésnek, ily módon az „álom”, a 'csoda' és a 'varázslat' a maguk irracionálisában válnak racionálissá. A vers felütésében az elszakíttóságról szól, szóhasználatában, képeiben a konkrétság, a látvány dominál, amit egy-egy jelző, egy-egy különös kép tesz elfogadhatóvá, megélhetővé. A *Razglednicák* (1) „Te állandó vagy bennem e mozgó

---

¹⁴ FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2005, 730.

zürzavarban” sora íródik itt versszakká, lesz lírai alaphelyzetté, a képek, kifejezések, jelzők lényegében legyűrik a konkrétat, a „racionálisan” érzékelhetőt. A második versszaktól a negyedik versszakig a versben beszélő vallomását olvashatjuk, s a központi kompozíciószervező az álom lesz, amely ily módon az első versszak után az irracionálisba irányít. Az álom, a képzelet újraéleszti a jelenben a múltat, lényegében a kamaszkortól indítja újra beszélő és megszólított történetét, s a negyedik versszak beletorkollik a racionális–irracionális kiélezett ellentétébe: „csodákban hittem s napjuk elfeledtem, / bombázórajok húznak el felettem; / szemed kékjét csodáltam épp az égen, / de elborult s a bombák fönt a gépben / zuhanni vágytak. Ellenükre élek, – / s fogoly vagyok.” Az irracionális (halált hozó gépek a derült, kék, a kedves szemét idéző égen) válik kézzelfogható valósággá, átveszi a hatalmat a ráció felett, s megfordul a világ, megváltoznak a viszonyulások – már a múltban, amely a vers idézett egységében a jelenbe fut.

S a megváltozott, irracionálissá lett világban megváltoznak a fogalmak is: a „lángok közt varázslom / majd át magam, de mégis visszatérek;” válik reális lehetőséggé, a „2 x 2 józansága” pedig a maga matematikai racionalitásában a „varázslat” eszközévé. (Zárójelben hadd jegyezzem meg, hogy a „2 x 2 józansága”-t csak egy művelet választja el az irracionálistól, hiszen ellentettje, a $\sqrt{2}$ irracionális szám, azaz kibontva, számjegyekké írva kimondhatatlan.)

Az „álom” Radnóti életművének egészét meghatározó fogalom, s mint olyan, mindig a valóság fölött álló, a valóságot elfedő és megszépítő irracionális lehetőségként, vagyis racionális életheziségként van jelen az irracionális valóságban. A *Levél a hitveshez* című verset az „álom” vezérli, „suhognak az álmok” a *Hetedik eclogában*, ugyanott az „enyhet adó” álmot várja a versben beszélő, de az „álom” a korábbi versekben s más műfajokban is feltűnik. Ez a vezérmotívuma például a Berzsenyi Dánielről írott esszéjének¹⁵, a „horatiusi álom”, amely Berzsenyi életének értelmét jelenti Radnóti szerint.

---

¹⁵ RADNÓTI Miklós, *Berzsenyi* = RADNÓTI Miklós, *Tanulmányok, cikkek*, szerk.. RÉZ Pál, Bp., 1956, 129–138.

„Berssenyi kérdezett s Horáczi válaszolt. Mert Horátius bölcs, Berssenyi menekülő. A válasz, az elképzelt élet »vágyálma«, ahogyan ma mondjuk, sokáig segíti a költőt a lélek szakadécai közt s versein a vágyott, de tőle távoli eszme ragyog: a horáci álom”¹⁶ – írja Radnóti. Az „álom” tehát, a vágyalom segít a lélek szakadékait áthidalni, illetve a menekülés eszközévé lesz: a bölcs tanácsává a menekülő számára. Jelen hozzászólás keretei nem engedik, hogy Radnóti Berssenyi-képét értelmezzük, mely nagyjából annyiban összegezhető, hogy Berssenyiben a hétköznapiak, az „egyértelműség” gyakorta kínzó korlátai közül az „álom” segítségével kitörni akaró, de a kitörés szabadságától meg-megriadó személyiséget látja Radnóti, s így ír: „A föld oly biztos, oly egyszerű s a költészet oly veszélyes. A lélek védekezik a készülő viharok előtt. »En poétának sem elég gazdag, sem elég szegény nem vagyok. Gondjaim vagynak, magamat meg osztani pedig nem tudom«. Nehéz az elindulás. De a költészet is álom...”¹⁷ „Álom”, hiszen távol van a hétköznapitól, az egyszerűtől: a racionalistól.

Eszerint az irracionális tudatos választás eredménye: az egyszerű, racionális megoldáslehetőség elvetése, s helyette a nehezebb út választása. Az *Erőltetett menek*hez jutottunk tehát újra vissza: az ésszerű megoldás elutasításáig, az irracionális reményig és hitekg, amik életben tartanak.

A *Levél a bitveshez* című versben is ez a tudatos választás figyelhető meg, s e választás eredménye az, hogy egyenlőségjel kerül az „álom”, a ’csoda’, a „varázslat” és a „2 x 2 józansága” közé. Valóban teret, tereket nyit tehát az irracionális: a cselekvés terét, amely tér egyben az élet egyetlen lehetséges terévé is válik. S a cselekvés jelen esetben a képzelet, az emlékezés, a múltidézés a jövő érdekében: a racionalitásba tehát az irracionálison keresztül vezet az út.

Összegezve: racionális és irracionális valóban szétválaszthatatlan ebben a versben (is), definiálhatatlan, hogy mi micsoda. A hétköznapi foglmaink szerint az irracionálisba utalható fogalmak itt a racionális cselekvés kizárólagos lehetőségévé válnak, s a

---

¹⁶ Uo., 131.

¹⁷ Uo., 132.

ráció egy más szinten lép be és működik – szigorú, ésszerű rend-dé, verssé varázsolja az irracionálist. A *Levél a hitveshez* című vers mondatszerkesztésében, poétikai megoldásaiban ugyan képes arra, hogy áradó gondolatfolyamként, korlátlan vallomásként legyen olvasható, képes arra, hogy a szerelmi vallomás ráció által nem szabályozott szenvedélyével szólaljon meg – de mindenütt ott van a vers fölött álló alkotó, aki „felügyeli” a szöveget, aki nem engedi, hogy a szenvedélyesség eluralkodjon a versen. Hiszen a versírás, az alkotás igenis racionális tevékenység, „szöveg-munka”, a vers minősége többek közt attól is függ, hogy képes-e megtartani az egyensúlyt, hogy az érzés, a hangulat, az ún. irracionális tartalmak képesek-e hitelesen megszólalni a ráció által vezérelt formában. A *Levél a hitveshez* vélhetően ezért is remekmű: mondatainak áradása, képeinek érzékisége – ahogy fentebb mondtuk – képes a szerelmi vallomás racionálisan nem értelmezhető tartalmait megjeleníteni, miközben a vers pontos munka, az érzéseit verssé fogalmazó költő pontos alkotása.

Szepesi Attila *Radnóti* című versét idézzük zárásként, mivel ez a szöveg tulajdonképpen olvasható a *Levél a hitveshez* kapcsán megfogalmazott probléma, a racionalitás–irracionális kettőssége mentén. Szepesi Attila verse prózavers: a forma eleve szabálytalanabbnak, „fegyelmetlenebbnek” tűnik, a vers egységét szinte csak az ismétléses alakzatok biztosítják. Beszélője szintén a jelenben alkotja meg a jövőt, a múlt, az emlékezés kevesebb szerepet kap. Annak helyét a jövőt firtató képzelet veszi át: s a képzelet, illetve a képzelet alkotta fantáziaképek a vers egészét zaklatottá teszik – a jelenben önmagát a jövő ígéretével védő ember lázbeszédévé: „s megtelve fénnel-értelemmel emberré-váljon újra” – zárul a verse. Fény és értelem: irracionális és racionális, ami a maga egymásmellettiségében, egymásba folyásában szétválaszthatatlanságában tesz emberré; „álom”, ’varázslat’, „a 2 x 2 józansága”, amely a maga sokféleségében segít kimondani a kimondhatatlant, s erőt ad az irracionális valóságban való létezéshez.

Végh Balázs Béla

LEVÉL (VERESMARTRÓL) A HITVESHEZ

A Radnóti-életműben nem találunk Szamosveresmartról keletkezett, a hitvesnek címzett és a hagyományos értelemben vett költői levelet (episztolát). Azonban első munkaszolgálatos naplójából, 1940-es naplófeljegyzéseiből, illetve a vers szövegére utaló motívumokból rekonstruálható egy virtuális episztola, egy korai (veresmarti) „levél a hitveshez”. Az 1944-ben keletkezett verset referenciaszövegnek tekintve, hitvesi levélként olvashatjuk és értelmezhetjük Radnóti naplófeljegyzéseit is. Retrospektív olvasattal egyező vagy legalábbis hasonló motívumokat, tapasztalati világot keresünk mindkét szövegben, ezt követően pedig kontextuális és referenciális szövegértelmezéssel próbálkozunk. A naplófeljegyzések végigkísérik a verseket, háttér-információkkal szolgálnak a szövegértéshez, keletkezéstörténeti adatokat szolgáltatnak.

1940-től, az első munkaszolgálatától kezdve közös napló- és verstéma a munkaszolgálat, a fogolylétből fakadó szabadsághiány, illetve a szeretett hitves, az otthon hiánya. Lényeges különbség mutatkozik a „kétféle” levélben a létperspektíva megítélésében. Az 1944 augusztusi–szeptemberi episztolában egyértelmű a halálközelség motívuma, a bajtársak, a sorstársak halálával egyre inkább magára marad a költő a pusztulásban, már csak a hitves élteti, szeretett lényét mutatja fel a megsejtett fizikai megsemmisülés ellenében. A szamosveresmarti „levélben” még nem tűnik ennyire végzetesnek a fogolylét, még nem fenyeget fizikai megsemmisüléssel, még van emberi ésszel elképzelhető befejezése, kitartó lélekkel és várakozó tudattal belátható vége a szenvedésnek, azaz van remény a szabadulásra, a hitves viszontlátására. A rabság kényszerével szemben mindkét esetben ott áll a szerelem szabadsága, a házastársi lét biztos menedéke.

A hitvesről, a hitveshez írott versekben és naplófeljegyzésekben minden a „hit, remény, szeretet” hármas keresztényi erkölcsrend jegyében történik. Ennek a szakralitásnak egyfajta összegezését

találjuk meg a *Levél a hitveshez* című versben: „[...] Mindent, amit remélek / fölmértem s mégis eltalálok hozzád, / megjártam érted én a lélek hosszát, – ”. Rónay László szerint ez az erős érzelmi-erkölcsi elkötelezettség az alapja Radnóti spiritualizmusának, amely elsősorban lelki együttlétet, közös lelki életformát jelent: „Radnóti Miklós költészetének spiritualizálódása egészen apró élettények, események megjelenítésében is tetten érhető. Fanni képét ekkortól veszi körül egészen új aura: a tiszta szeretet jelképe lesz, csodatevő, aki szeretet által a halál képét is képes elúzni.” (Rónay, 86). Ezt a megállapítást az utolsó versek (*Levél a hitveshez*, *À la recherche...*; *Razglednicák*) témaköreire alkalmazva a költő életét meghatározó másik két létformának, a költészetnek és a barátságnak hasonló tematikus spritualizálódásáról beszélhetünk. Ennek a kényszerűen, ugyanakkor szükségszerűen alakuló létformának első megfogalmazódásai 1940 őszére, a szamosveresmarti munkaszolgálat idejére esnek – nyomait a naplófeljegyzésekben találjuk.

A hatalom által rákényszerített munkaszolgálat összekuszálja Radnóti független emberi és költői identitását. Az állandósuló bizonytalanságok, a sorozatos behívások ellenében lelki-szellemi menedéket keres, amelyek valamelyest otthonossá tehetik az ott-hontalanná vált világot. A menedékül szolgáló virtuális létben ugyanolyan teljességre törekszik, mint a valóságosban. Próbálkozása többirányú: igényes irodalmi és szellemi tapasztalattal, egykori és újabb baráti közösséggel, leginkább pedig a szeretett hitves alakjával tölti ki a maga számára teremtett világot. Ezt szolgálja a munkatáborokban is rendszeresített olvasás és írás: házi könyvtárából olvasnivalót, feljegyzései és versei számára pedig jegyzetfüzetet visz magával. A humán műveltségű európai szellem védekezése ez az embertelenség, a pusztítás ellen. A hátrahagyott naplófeljegyzések és versek (verstöredékek) túlélő dokumentumai lettek életnek és halálnak, általában annak a kornak, amelyben élni kényszerült (lásd a *Töredék* című verset). Hátizsákjába bepakolta és magával vitte Veresmartra néhány kedvenc olvasmányát: „»Tábori könyvtáram« a Károli-Biblia, és hat Magyar Könyvtár-füzetnyi Arany (Válogatott balladák, Válogatott kisebb költ. /rossz válogatás sajná!/, Toldi, Toldi estéje, T. szerelme,

Buda halála.” (*Napló*, 1940, Szeptember 8. Vasárnap.) Amikor transzportindítás előtt két napi eltávozást kap Isaszegről, az egyik napját irodalmi ügyekkel, a másikat felesége 28. születésnapjának megünneplésével tölti el. Budapest felé utazva a szintén munkaszolgálatos Vas Istvánnal irodalomról társalognak: „Vas Pistával találkoztam, együtt utaztunk be, vidámabban, hogy összekerülünk. Meséli, hogy a mai Magyar Nemzet-ben Kassák írt az Apollinaire-ről, az én fordításomból idéz, de egyikünk nevét sem említi. Miért?” (*Napló*, 1940, Szeptember. 6. Pénte. Éjjel.) Szombati napját arra áldozza, hogy szembesítse Kassákkal a szerkesztőségben. Egyik szatmárnémeti kimenőjén Erdélyi Helikont és Korunkat keres a könyvtárban: „Szerdán Szatmáron a Helikon okt. számát keresem, a Szemlér Feri bírálatát szeretném újra elolvasni, az rendbehozna. Nagyon szép, okos írás volt. A könyvesnek nincs. Nem kapható, csak előfizetőknek jár. Nem küldenek belőle boltba. Előkelő folyóirat – mondja. Korunk? Azt nem kaphat, az be van tiltva.” (*Napló*, 1940, nov. 8. péntek.) A friss információszerzés és a megfelelő tájékozódási lehetőség, az igényes és tartalmas olvasmány megmenthetné személyiségének szétesését, kiemelhetné a kényszerű nyomorúságból. Erre utal az idézet „az rendbehozna” megállapítása is. Általában véve az irodalommal való foglalatosság, a versírás fájó hiánya foglalkoztatja a költőt, az idilli állapotok utáni vágy, amelyről így emlékezik meg az *À la recherche...* című versében: „Verssorok úsztak a lámpák fénye körül, ragyogó zöld / jelzők ringtak a metrum tajtékos taraján”.

Radnóti a végsőig hisz a szó, a nyelv és az irodalom megtartó erejében, ez néha környezetére is kisugárzik. Így ír erről: „A két B. [Boschán] tegnap egyedül maradt itt és ráfanyalodtak »könyvtáramra«, a Bibliára és az Aranyokra. Reggel vallottak: hogy ők az első este hogy röhögtek rajtam, de milyen igazam van, tegnap délután négytől tízig olvasták a könyveket, milyen »jó« azok az »iskolai balladák«, stb.” (*Napló*, 1940, Veresmart, nov. 25.) Radnóti nem részletezi, csupán érzékelteti az irodalom, a könyv mandátumszerepét, amely a maga szelíd módján képes megváltoztatni az emberek gondolkodását, világlátását, önmagával

szembesíti olvasóját. A naplóból az is kiderül, hogy mindenki a maga módján dolgozza fel a változásokat.

Az *À la recherche ...* című létösszegző versében nosztalgiával idézi fel barátai emlékét: „[h]ol van az éj, amikor még vígan szürke barátot / ittak a fürge barátok a szépszemű karcsu pohárból?” A veresmarti tartózkodás idején a barátok, az ismerősök és a rokonok közelsége még biztonságot ad a költőnek, akkor is, ha egyre zsugorodik a távolság a „még” és a „már” időintervallum között: a háború fenyegető közelsége rémisztővé és bizonytalan-ná teszi a jövőt. Segítő személyek veszik körbe: Gyarmati Fanni színérváraljai rokonai (Gyarmati Sándor és felesége, Korbuly Teréz, valamint szatmári barátaik). Nagybányán nevelőapja rokonságához tartozó személyek (Gerzon, Feri, Kati, Gyurka). Szamosveresmarti román lakosok: a szállásadó Nyisztor gazda, Ilonka, a felesége, hatéves Olguca lányuk és tizennégy éves Likuca fiúk, továbbá a tojasokat árusító paraszttasszony és fia, Trajan. A munkaszolgálatos társak és az őket látogató hozzátartozók (pl. Aczél György és felesége). Ők a segítők a túlélésben: enyhítik magányérzetét, csomagokat, híreket továbbítanak, friss tejet és élelmet hoznak neki, vendégül látják, igyekeznek szellemi-lelki társai lenni. Mindez sokat jelent Radnótinak. (*Napló*, okt.16. szerda; nov. 13. szerda.) Hozzá közelebb álló munkaszolgálatos társai áthelyezése után három idegen férfival marad Veresmarton, akikkel nem tud baráti és szellemi közösséget formálni: „Rettenő ideges vagyok. Négyen lakunk most az országút mellett »vezényeltek«, Perényivel és a két Boschánnal. Két »ideges kereskedő«. Idegenek. És különben is: ezt az egészet csak meleg és bűdös kollektivitásban lehet kibírni, állandó lármában, veszekedés és röhögés zaja közben. Jobb volt a földes szobában kilencedmagammal, mint negyedmagammal egy padlós szobában. Mert ez *az*. Veresmarton.” (*Napló*, 1940, nov. 4. hétfő.)

A november negyedikéi panaszt követően egyre többet gondol a hitvesre, sűrűsödnek a róla és neki szóló bejegyzések. Radnótinak veresmarti tartózkodása (1940. október negyedikétől december negyedikéig) idején többféle mód is adódik a Fannival való kapcsolattartásra, mindegyik fontos és elemi erejű. Csomag-

küldés postán vagy ismerősön keresztül: „Csomag Fiftől. Enni-
valók és egy új, erős zseblámpa. Milyen boldoggá tett ez a lámpa.
Holdfény van, de magammal viszem.” (*Napló*, 1940, okt. 12.
Szombat.) Levél: „Fiftől levél. Újra baj van. Rettenetes! Havas
eső esik.” (*Napló*, 1940, okt. 28. hétfő.) Telefon: „Telefon Fiffel.
Valamivel nyugodtabb vagyok, hogy hallok a hangját, a drágát.”
(*Napló*, 1940, nov. 6. Szatmárnémeti.) A veresmarti naplófeljegy-
zéseken végighaladva egyfajta szubjektív műfajváltást figyelhe-
tünk meg: az események lejegyzésétől, a tárgyilagos beszédmód-
tól fokozatosan jut el a személyes, szubjektív közlésformáig: a
felajdulásokig, a fájdalmas és kétségbeesett felkiáltásokig. Aho-
gyan 1944 őszén írott verseiben utolsó fogódzóként a hitveshez
fordul, úgy szólítgatja most is szeretett Fanniját. Egyre inkább
neki és hozzá írja naplóját. Minden bejegyzés részben vagy
egészben egy-egy „levél a hitveshez”. Amikor a november 3-i fel-
jegyzésben a tojásokat áruló román parasztasszony nehéz és kilá-
tástalannak tűnő sorsát meséli el, egyszerre jeleníti meg az egyes
egyének (öregasszony, költő) sajátos, ugyanakkor valamennyiük
közös sorsát, a fátumot, az eleve elrendeltséget: „Isten vele, – to-
tyog utánam a sárba, a kerítésnél megáll és néz... Esni kezd az
eső, rettenetesen szomorú. Él, én is élek. Fifi drága, légy velem.”
A parasztasszony sorsa végképp elrendeltetett, sem családjától
(részeges fiától), sem a munkaszolgálatos költőtől nem remélhet
megváltást, csak apró segítséget. Radnótinak viszont van biztos
menedéke: a hitves, „ki biztos [...], súlyos, mint a zsoltár.” A
magányból és az egyedüllétből azonnal Fannihoz fordul, mintha
nem a naplójával, hanem a feleségével társalogna: „Vasárnap óta
semmi hírem. Fifi drága, nem bírom már és nem bírom ezt a négy
embert se! Idegenek.” (*Napló*, 1940, nov. 22. péntek.) A naplóíró
költő a szeretett hitves alakját a megunt és idegesítő idegenekkel
állítja szembe, akikkel össze van zárva. A hitves a menekvést, a
szabadulást jelenti ebből a lelket szorongató helyzetből. Itt még
nem az idealizált, spiritualizált hitves-alak jelenik meg, hanem a
valóságos, a valamilyen reális módon (csomag, levél, telefon) el-
érhető személyé, akitől és akiről naponta várhatók hírek, és aki-
nek maga is továbbíthat híreket.

Radnóti élete a szamosveresmarti munkatáborig identitáske-
reséssel telik, egyénisége szakmai, szociális téren és a házasságban
egyaránt kiteljesedőfélben van. Az identitásválasztás szabadsága
az eszménye – életének harmadik évtizedében abban reményke-
dik, hogy hovatarozását illetően nem a származás, csakis a szu-
verén személy öndefiníciója érvényes. Ezt a kérdést Szántó T.
Gábor vizsgálta meg közelebbről, és egyben ezzel magyarázza a
sok identitásválasztás jelenlétét az életműben. Ám a végzet emberi és
költői mivoltában fenyegeti: „Áldozat-mivoltában tanú az igazra,
aki költőként rögzíti mártíriumának állomásait.” (Szántó T. Gá-
bor). Ezt a sorsot a költő is előrevetíti *A Meredek út egyik példányá-
ra* című versében: „Olyan, kit végül is megölnek, / mert maga so-
sem ölt.” Korának üldözöttjeként nem nyújtott számára mene-
déket sem az elhagyott zsidó, sem a felvett keresztény (katolikus)
hit, csupán a szerelem, amely biztonságot, menedéket, rejtőzkö-
dést jelent, illetve identitáskonfliktusának szelíd és békés feloldá-
sát. Ez a felismerés a szamosveresmarti naplóban fogalmazódik
meg először.

A SZÖVEGBEN EMLÍTETT TANULMÁNYOK

RÓNAY László, *Radnóti Miklós spiritualizmusa* = Uő., *Mítosz és emlékezet*, Bp.,
Vigília, 1997, 81–88.

SZÁNTÓ T. Gábor, *A Radnóti-centenárium margójára*, ÉS, 2009. aug. 7., 17.

AZ ÉBER LÉT ÚTJÁN A VERSHEZ

Radnóti költői nyelvét a XX. századnak ugyanaz a botránya formálta, vagy inkább kényszerítette ki, mint például Pilinszkyét. De amit Pilinszky a filozófiai reflexió szférájában tudott végiggondolni, s ami őt egyféle hermetikus költői nyelv kidolgozásához vezetett, azt Radnóti egzisztenciális tapasztalatként élte meg, s egy már kész költői nyelvet kellett mintegy szembesítenie a háború élethelyzetével, pontosabban a világnak és az emberi jelenlétmódnak azzal a gyökeres megváltozásával, amelyet a háború kiváltott.

Az a költői nyelv, melyet Radnóti a *Bori notesz* verseiben létrehozott, a notesz címzettje, Ortutay Gyula szerint „József Attila verseivel együtt a modern világlíra legjelentősebb alkotása”.¹ Igaz, Radnóti – a versbeszéd és az intonáció sajátosságait tekintve – inkább mondható Babits (s talán Tóth Árpád) folytatójának, míg József Attila lényegében szakított a babitsi nyelvezettel. A *Bori notesz* keletkezési évét figyelembe véve Radnótit „megkésített modern”-nek nevezhetnénk, mindenesetre egy olyan költői nyelvi paradigma folytatójának, kiteljesítőjének, amely az esztéta modernség szubjektivitás-fogalmához (vagy élményéhez) áll közel. A versszöveg szervezőelveiről alkotott elgondolása, illetve szövegalkotó gyakorlata – hagyományvilágát tekintve – kétgyökerűnek mondható: egyfelől közismerten a francia avantgárd költészetből táplálkozik, másfelől pedig Berzsenyi az a magyar előd, akinek költészetéhez Radnóti a legszorosabb szálakkal kötődik.²

---

¹ Ortutay Gyula bevezetője a *Bori notesz*hez = RADNÓTI Miklós, *Bori notesz*. Bp., Magyar Helikon, 1970, 10.

² Berzsenyit épp klasszikus formavilága okán vállalja Radnóti, pontosabban azért, mert ebben látja a korabeli „modern”, azaz romantikus nyelvet kialakító erőt: „A forma ihlete pedig sajátos nyelvet teremt, mely hordozni képes a költői képzelet teljes gátlátalanságát, és az expresszionista képalkotás oly bőségét, melyre még nem volt példa költészetünkben.” (RADNÓTI Miklós, *Berzsenyi Dánielről = Radnóti Miklós összegyűjtött prózai írásai*, szerk., utószó és jegyzetek FERENCZ Győző, Bp., Osiris, 2007, 348.) Úgy tűnik, a rend-igény

Az avantgárdal beoltott magyar klasszikus-romantikus hagyományból eredő versnyelv önmagában is különleges kettősséget képvisel – a munkaszolgálat megélése nem kényszerített ki radikális átalakulást, inkább megerősödni, letisztulni látszik. A *Bori notesz* versszövegeinek problémája épp az, hogy hogyan lehet (egyáltalán lehet-e) rávinni ezt az alapvetően „klasszikus” nyelvet egy olyan tapasztalatra, amely legalábbis megkérdőjelezi, de még inkább érvényteleníti a modern individualitásról alkotott elképzeléseket, valamint ezen individualitás nyelvi megjelenítésmódjait.³

Az utolsó Radnóti-versek nyelvi világát leginkább úgy szokás felfogni mint „ellenállást” az aktuális jelenségvilágnak – a nyelv tehát „erős”, melyhez képest még a világ brutalitása is „gyenge”. Nem biztos ugyanakkor, hogy ezzel már lefedtük nyelv és tapasztalat viszonyát. Feltételezésünk szerint ez a kapcsolat áttételesebb, főként azért, mert az új tapasztalat a létfogalom gyökeres átalakulásához s egy ezt reprezentálni képes nyelv kialakításához vezetett.

A vágytól a figyelemig – a jelenlét problémája

A *Bori notesz* verseinek szembevető sajátossága, hogy a háborút az idill nyelvén jelenítik meg, vagy – szemiotikailag nézve – a háborút mintegy visszahelyezik a béke szemantikai világába. A *Lével*

és a szenvedély egysége magának Radnótinak is alkati jellemzője volt: „a szép rend és az erős szenvedély embere volt” – írta róla Ortutay Gyula (ORTUTAY Gyula, *Radnóti Miklós otthona = Erőltetett menet. In memoriam Radnóti Miklós*, vál., szerk. RÉZ Pál, Bp., Nap, 1999, 159); „Kisfiúsan tudott gyűlölni is meg szeretni is” – ezt pedig Vas István írta róla (VAS István, *Folyamatos jelen. Beszélgetés Réz Pállal = I. m.*, 166.)

³ Ha körültekintően szeretnénk eljárni e kérdés tisztázásában, ismét a Berzsenyi-tanulmány szövegéhez kell fordulnunk. Berzsenyiben (1936-ban!) Radnóti a lét fenyegetettsége ellenére reménykedőt látta: „Állandóan a halál közelében él, mégis örök reménykedő.” (I. m., 347.) Szó sincs róla, hogy valamiféle – Radnóti sorsára vonatkoztatható – jóslatot olvasnánk ki a megállapításból. Sokkal inkább arra mutathat, hogy a „halál közelében élés” a konkrét történelmi esemény(ek)től független alaptapasztalat, s Radnóti ekként is kezelte, ezzel mintegy valóban megelőzve – vagy inkább egy előzetes tapasztalati struktúrába helyezve – a második világháború élményét.

a *hitveshez* szövege a vágy szemantikáját írja át a háború világára: „a bombák fönn a gépben / zuhanni vágytak”. (De hivatkozhatunk a *Töredék* „kéjjel ölt” híres szókapcsolatára is.) A „vágy szemantikáját” azért idézem itt, mert Radnóti költészetének, személyiségfelfogásának egyik irányító elve a vágy – mint szerelem-, barátság- és békevágy,⁴ azaz végső soron mint az idill vágya, melynek nyelvi képviselte általában a „kert” motívikájában s a theokritoszi eidüllion (‘képecske’) műfaji regenerációjában összpontosul nála. Az a tény, hogy Radnóti az idill nyelvét az anti-idillre, a háborúra vitte át, a „vágy” jelentésének ambivalenciájára mutat, ami alapvetően hozzájárul a lét-fogalom átalakulásához: a vágy koránt sem csak az élet – szellemi, lelki, fizikai – kiteljesítésére vonatkozhat. A „vágy embere” lehet a létet megkérdőjelező individuum is, ez a háborúzó ember.

Ha megvizsgáljuk, miféle létállapot jellemzi a „vágy emberé”-t Radnóti költészetében, szinte a kezdetektől kettősségre bukkanunk. E kettősség jó példája a (szintén antik) bika-szimbólum költői átírása a *Mint a bika* (1933) című versben, mely felidézi a klasszikus vágy-szimbólumot is, de mint személyes múltat („Úgy éltem mostanig, mint a fiatal bika, / aki esett tehenek közt unja magát a déli / melegben és erejét hirdetni körberohangat [...]”). A második egységben azonban a bika mintegy státuszt vált: a „figyelő ember” hasonlítója lesz, aki már a versbeli jelenhez tartozik: „S úgy élek mostan is, mint a bika, de mint / bika, aki megtorpan a tücskös rét közepén / és fölszagal a levegőbe.”

A „vágy” jelentése Radnótinál nem vezethető tehát vissza az örömelv és a halálvágy közismert ellentétére, hisz az ember nemcsak a vágy, hanem a megfeszített figyelés módján egyaránt van jelen. Érdemes közelebbről megvizsgálni a két ellentétes létszféra, a béke és a háború témáinak költői lexikáját a *Levél a hitveshez* című versben is, mert itt ugyanez a kettős emberi természet nyilatkozik meg. Szembetűnő, hogy a versszövegben a ’leesés’ jelentése dominál, s ez négy kulcshelyzetű állításban jelenik meg, melyek két oppozíciós párba rendezhetők. 1. Az ábrázolt beszélő –

---

⁴ Radnótinak egy Tibullus-versfordítására hivatkozunk, a *Detestatio belli* címűre.

a „vágy emberé”-nek viselkedésmintájára visszaemlékező ember – állapotának leírása: „kamaszkorom kútjába visszahullva // féltekenyen vallatlak, hogy szeretsz-e?”; az emlékezetben felidézett létállapotot meghaladott, a jelen valóságát megélő ember helyzetmeghatározása: „az éber lét útjára visszahullva”. 2. A lezuhanó bombák nyelvi megjelenítése: „s a bombák fönt a gépben / zuhanni vágytak.”; s a beszélő mentális helyzetének megjelölése: „a 2 x 2 józansága hull rám.”

A versbeli beszélő saját mentális helyzetének állomásait, dinamikáját jelzi ezzel a jelentéssel: az első oppozíciós pár a szerelemföltöltő individualitás helyzetét, amely a vágy emberéé – ez a múlt, ezt írja felül az „éber létben” figyelő ember, aki a hitvesnek a vágyvilágban kreált alakja helyett a jelenlévő lét felé fordul: „tudom, hogy az vagy”. (A figyelem természetesen a vágy emberéé is, de olyan, amely csakis önmagára irányul, s így eltéveszti a „másik”-at.) Az új létstátusz tehát, amely a vágyból a valóságba átlépve alakul ki: a figyelem módján való jelenlét. A „másik”-ra vágyás helyett a rá való figyelés állapota. Míg a külvilág adottsága a bomba hullása, a személyiség a világ iránti figyelem megnövekedése. A verszárlat a létezés e két – egymástól elkülönülten jelentkező – megnyilatkozását vonja egy képbe.

A ’leesés’ motívumának versbeli átalakulásfolyamatát tekintve arra a következtetésre juthatunk, hogy a vers a szubjektum két(féle) létállapotának szembeállítására alapozódik. Az egyik a „józan ember”, pontosabban: az, akire ez a józanság úgy hull, akár a bomba. A másik: a „figyelő ember”, aki saját maga a „hullás” alanya, így tulajdon létében reprodukálja, egyszersmind gyökeresen át is alakítja a bomba zuhanásának értelmét: a háború „ájult” létéből (a „háborúba ájult Szerbiából”) az éber lét világába kerül át.⁵ Csakis ez az éberség lehet a „másik” felé fordulás alap-

---

⁵ Lesznai Anna – Nyugatban megjelent recenziójában – „ébredés”-ként, „megemberesedés”-ként jelölte ezt a létállapotot, s talán nem tévedünk, ha az „éber lét” jelentésének egyik fontos forrását látjuk megfogalmazásában: „Nemcsak az a rokonság lett mélyebb és forróbb, amely egybeolvasztja őt a természettel, hanem *megemberesedett*. Többet és szebbet fiatal költőről alig lehet mondani, mert visszatérhetni a természet alsó világába: varázslat; de magunkkal

ja, s a „másik” képének, lényegének az írás útján történő meg- vagy újrateremtésének – az episztolából a verses műalkotás létrehozásának – a feltétele. Olyan odafordulás, amely meghaladja a vágy én-központúságát, s ezzel a létet már nem (csak) saját lét-ként, hanem a másik léteként is érzékelné képes, amelyben saját – pusztulásra ítélt – léte folytatásra fog találni.

Összegezve: a vers szubjektumát – nemcsak a(z ábrázolt) beszédet, hanem az írásfolyamatban a szöveg szemantikai egészét létrehozó szubjektivitást – nem pusztán az idill és a pusztulás el- lentmondásának megélőjeként, hanem a vágytól a figyelemig íve- lő átalakulás nyelvi tapasztalatának alanyaként kell megjelölnünk.

A hiány verse?

Fejtegetésünk e pontján adódna egy válasz arra a kérdésre, hogy Radnóti miért nem váltott nyelvet, amikor a verset ihlető tapasztalat végletesen megváltozott. Természetesen rövidre zárnánk a választ, ha azt mondanánk, hogy a nyelv eszközével ellenállt a külvilág abszurditásának. Valószínűleg ennek az ellenkezője történt, valami hasonló, mint Pilinszkynél. Radnóti is – bizonyos értelemben – „felvállalta” ezt az abszurditást: nem akart átlépni abba a nyelvi világba, amely a halál és a pusztulás felől határozza meg a létet. Nem lehetséges ugyanis a létet a nem-lét felől meg- ragadni. Ehelyett megkísérelt a pusztulásról (is) a lét állítása révén fogalmazni. Ennek feltétele a „másik” – mint a lét letéteményese – iránti figyelem.

A *Levél a hitveshez* szövege folyamatosan a létige variánsait alkalmazza: „s te messze vagy”; „valóság voltál”; „az vagy. Hitve- sem s barátom, – / csak messze vagy!”; „s fogoly vagyok”. A lét távol-levőként, a „messzeségben” létezőként, nem jelenlévőként

---

ragadni a természetet az emberi lélek szintjére: győzelem. [...] A félöntudat mámore és önfeladása ma vonzóbb, mint valaha, ma, amikor tehetetlen kiskorúságba taszít vissza a sorsunk. Gyerekek és rabszolgák sok álmot kívánnak. De Radnóti versein rendszeren az ébredés válik úrrá. Költő talán éppen az, aki módfelett ragaszkodik álmához, de mégis éberré tudja költeni magát; éberebbé az átlagember ébrenléténél.” (LESZNAI Anna, *Meredek út*, Nyugat, 1939, 2.)

fogalmazódik meg. Ezt reprezentálja nála az álom világa: „Valóság voltál, álom lettél újra”.⁶ A problémalátás itt mutat némi közösséget a József Attiláéval: a valóság/világ érzékelhető úgy is, mint nem jelenlévő, a jelenségvilág határain, tér-idején kívül eső („Túl három vad határon.”). Sajátos „radnóti” világhiánynak is nevezhetnénk ezt az érzékelésmódot, mely az érzéki benyomásoktól (és a „hitves” személyétől) való teljes megfosztottságon, egy „üres(sé vált)” tér-időn alapul.⁷ Ugyanakkor a létfogalom bonyolultabbá is válik ezzel: nemcsak az idill ismerhető el valósnak, a fogolytábort is annak kell elismernünk. A világhiánynak is van valósága, s ezt a felismerést Radnóti láthatólag nem akarta megkerülni. Sem az idill nem jelenti a teljes, maradéktalan valóságot,⁸ sem annak felszámolása. Radnóti vélhetőleg egy új, e kettőt (vagy ellentétüket) meghaladó létfogalomban gondolkodik.

Megkíséréljük most a versek szövegvilágainak szintjén tetten érni ezt az – idillt és halált egyaránt meghaladó – létfogalom megnyilvánulását. Az „élet–halál” („szabadság–fogság”) oppozíciót ugyanis a versek a „hitves és halál” szembenállására váltják

---

⁶ A *Hetedik eclogában* az álom „szabadító”, mely a képzeletet szabadítja fel, át lépve a határokat a halál és az élet, a fogolytábor és az otthon idillje között: „Látod-e drága, a képzelet itt, az is így szabadul csak, / megtöretett testüket az álom, a szép szabadító / oldja fel és a fogolytábor hazaindul ilyenkor.”

⁷ Faragó Kornéliának a konferencián elhangzott előadására (*A teoretikus érzékek térideje*) utalunk (lásd kötetünkben a 160–166. oldalon! – a szerk.), melyben az írás forrásaként a szerző a másik jelenlétének aktuális érzékelhetetlenségét jelölte meg. Az írás, világos, a hiány-állapot reflexiójából vagy reprezentációjából jött létre. Amennyiben az ezt a tényt megjelenítő szöveg státuszára is megkísérülünk rákérdezni, azt figyelhetjük meg, hogy az írás önmaga – mint szöveg és mint műalkotás: a versszöveget létrehozó tevékenység – már oly módon „jelzi” a hiányt, hogy jeleket kapcsol ahhoz, pontosabban nyelvet hoz létre abból, melynek révén egy másik, új valóságot is létrehoz: a verset – a pusztuló világgal szemben. Az élet „semmijét” a versalkotó „teremtő” tevékenység gyökerévé alakítja át: létet alkot a világhiányból.

⁸ Az idill felszámolásának nyelve szempontjából érdekes párhuzamban áll a *Level a hitveshez* című verssel a *Sem emléke, sem varázslat*. Az emlékezés is, a varázslat is mint az aktuális jelenségvilágból való kijutás módja reflektálódik versünkben: „A csókjainkról élesebb az emlék”; „ha kell zuhanó lángok közt varázslom / majd át magam, de mégis visszatérek;” – míg a *Sem emléke, sem varázslat* épp e visszatérés igényéről való lemondásnak a verse.

fel, egy másik jelentésrendet vezetve be. Ennek versszövegbeli kifejtését kétféle ritmus ellentétéként ragadhatjuk meg.

Mielőtt ilyen ritmikai explikációba fognánk, rövid kitérőben említsük meg: Radnóti alkotásmódjához – *Naplója* tanúsága szerint – szervesen hozzátartozott a köznapi beszéd verssé alakításának lehetőségei iránti állandó figyelem. A vers alapja a ritmizált megnyilatkozás lehet, s a köznapi nyelv mindig potenciális versszöveg: „Szörnyetegek közt élek! Szörnyetegek közt, – ∪ ∪ – –, szörnyetegek, milyen csodálatos, e borzalmas szóban a borzalmas hangkép és képzettársítási alkalom: ször... ször!”⁹ (1937. november 25-ei bejegyzés); „Halál... egyike a legszebb magyar szavaknak. A hangkép és jelentés tökéletes egybefonódása. A *b* borzalma, az *a*-á elnyújtott rémülete, vagy csodálkozás és az *l*-ek síkos simasága.” (1937. dec. 27.)¹⁰ Radnóti esztétaköltő-mivolta is megragadható ebben: a szó hangalaki-ritmikai sajátosságait versképző tényezőnek tekintette, bár – legalábbis a példák azt mutatják – poétikája inkább ikonikus utaló szerepet tulajdonít a hangalaknak, szemben például Kosztolányival, aki a hangformát inkább tekintette a jelentés forrásának, mint következményének. A ritmikai forma szerepére mutat rá egy – szintén a *Naplóban* felidézett – verstani-esztétikai vita, *A „Meredek út” egyik példányára* című versről, melynek Nyugatban megjelent szövegében egy nyomdahiba következtében a „Maga még sosem ölt” sor „Mert maga sosem ölt”-re változott. S bár Gellért Oszkár utólag beavallotta: nem volt sajtóhiba, ő így tartotta jobbnak a verszárlatot, Radnóti (Vas Istvánnal együtt) azt fájlalja, hogy „tönkre van téve a daktilusz”, s megjegyzése világosan mutatja: számára a forma kérdése esztétikai kérdés: „Milyen jellemző ez a harag, a formai kérdésektől irtóznak, mint kritikusok is!”¹¹

A „Meredek út” egyik példányára (1939) egyébként mintegy szövegében reprezentálja ezt a ritmikai forma által irányított alkotásmódot:

---

⁹ RADNÓTI Miklós, *Napló* = Uő., *Ikek hava. Napló a gyerekkorról* szöveggyond. FERENCZ Győző, jegyz. MELCZER Tibor, Bp., Osiris, 2003, 35–241. (47.)

¹⁰ *I. m.*, 47.

¹¹ *I. m.*, 77–79.

Költő vagyok és senkinek se kellek,
akkor se, hogyha szótlán dűnnyögök:
○ – ○ – ○ – se baj, hisz énekelnek
helyettem kandi ördögök.

A versbe írt ritmikai képlet – melyet Jurij Tinyanov kifejezésével szövegekvivalensnek nevezhetünk – lényegében a szemantikailag „üres” ritmikus forma szövegképző erejét írja bele a versbe, önállósítva, azaz verstémává emelve magát a ritmust.¹²

Visszatérve a fent mondottak alapján eredeti kérdésünkre, mely a „hitves” és a „halál” szférái közti ellentétet firtatja, a következőkre juthatunk a *Levél a hitveshez* életműbeli kontextusai alapján. Az egyik ritmust a „feleség ritmusá”-nak nevezhetnénk, ezt reprezentálja az *Együgyű dal a feleségről* (1940. január 5.) című vers:

Az ajtó koccan egyet, hogy belép,
topogni kezd a sok virágcserep
s hajában egy kis álmos szőke folt
csipogva szól, mint egy riadt veréb.

A feleség érkezésének, szó szerint a lakásba való betoppanásának pillanata hangokat és egy bizonyos ritmust szabadít fel, mely épp e „toppanás”, az asszony léptei ritmusának mintázatát követi. Azért nevezhető ez az élet ritmusának, mert – mint ugyane vers zárata mondja – „Most érkezett, egész nap messze járt, / [...] / s elúzi azzal tőlem a halált.” A „toppanás” szó azonban egy másik ritmust is reprezentál(hat), ezt jeleníti meg az időben az előzőt követő vers, a *Mint a halál* című:

Így lépdelget eléd most ez a versem is,
halkan toppan a szó, majd röpül és zuhan,
épp úgy mint a halál. És suhogó, teli csönd
hallgat utána.

(1940. február 27.)

---

¹² Ugyanakkor Radnóti a fordított eljárást is alkalmazza a versírásnál: a hangalak elsőbbségét a jelentéssel szemben. A „hangafa” szó után – szótárakban – kutatva rá kell jönnie, hogy az – versbe írása előtt – nem létezett a magyar nyelv lexi-kájában. (*I. m.*, 94.)

A szó „lépdelése” nyilvánvalóan nem egyéb, mint a verslábak egymás után sorjázása, azaz a versritmus kialakítása. Ez egyfelől költői toposz.¹³ Másfelől látható módon közös a két vers ritmusalkotásaként, elemi mozzanataként értelmezett „toppan-tás/topogás” – a lépés életszerű/biológiai ritmusa. A feleség, a hitves immár egy másik szinten van értelmezve: nem mint a vágy vagy a szerelem tárgya, hanem mint az élet egyfajta ritmusának létrehozója, mondhatnánk: egy hang-inger, amely a verses szövegalkotás kiindulópontja. Míg azonban az *Együgyű dal a feleségről* című versben a „toppan-tás” alanya a feleség, a *Mint a balál* címűben már maga a szó. Úgy is mondhatjuk: a két vers összevetése a verses szövegeképzés dinamikáját mutatja be: az életbeli ritmus átalakítását szövegritmussá.

Ha a „feleség” és a „szó” jelentései között képződött egyedi szemantikai kapcsolat felől tekintünk most újra a *Levél a hitveshez* című versre, az első, ami feltűnik, a lexikai váltás: „feleség”-ből „hitves” lett, a vers ez utóbbi ritmikai-szemantikai bázisára épül fel. A szöveg realizálja is a „hitves” szó képzetét:

„féltékenyen vallatlak, hogy szeretsz-e?
s hogy ifjuságom csúcán, majdan, egyszer,
a hitvesem leszel, – remélem újra
s az éber lét útjára visszahullva
tudom, hogy az vagy. Hitvesem s barátom, –
csak messze vagy! Túl három vad határon.
S már őszül is. Az ősz is ittfelejt még?
A csókjainkról élesebb az emlék;

csodákban hittem s napjuk elfeledtem,
bombázórajok húznak el felettem;”

A „hitvesem leszel” szembeállítás a „csodákban hittem” kifejezéssel azt mutatja, hogy a „hit” – a „hitves” szó töve, egy-

---

¹³ A „versláb” az aszklépiadészi strófa első három sorának reprodukciójával a magyar ritmikai emlékezetbe idézi Berzsenyi *A közelítő tél* és Horác című verseit. Radnóti azonban a szapphói versszak zárósortát alkalmazza, verse tehát egyetlen „szabályos” metrum szerint sem ritmizálható, önálló konstrukció.

szersmind a benne foglalt 'hisz' tő realizációja (hites, hitves) révén a „hitves” szóban a „valóság” szemantikai köre jelenik meg, melynek uralkodó ismérve a „hit” – nem remény, csoda vagy varázslat, hanem lét: az „én” léte, mely a „másik”-ban folytatódik, benne létezik már. Az „éber lét” által (újra) megjelenített világ nem egyéb tehát, mint a közvetlen valóságban felfedezett, a realizálódó csoda, azaz a valóság mint esemény, mint valósulás – mely azonban nem attól/amiatt „csodálható” /csodálni-való, hogy irreális, bizonytalan, misztikus stb. Ellenkezőleg: azért csoda, mert valódi – megvalósul és szakadatlanul történik. A valóság a csoda, mert megmarad s létet alkot a legképtelenebb körülmények között is – szemben a pusztulással, amely a nem-létet bizonyítaná, vagyis a léthiány átélését – pontosabban: elsajátítását – nem realitáspaszatalként, hanem semmiként igazolná.

A páfrány és a szellem

A hűség és az éberség úgy interpretálható tehát, mint figyelem a lét iránt, a megmaradó létre való vigyázás. Ezt a szemantikát pontosíthatjuk a vers egyik olyan szövegelemének szemantikáján keresztül is, mely első ránézésre talán kissé „rendszeridegennek” tűnhet, jelentése s intertextusai alapján azonban épp az „éberség” jelentését tágítja a keresztény gondolkodás egyik kulcsfogalma, a 'virrasztás' ('a lét őrzése') irányába.

A „páfrány”-motívumról van szó, amely az első versszak végén, releváns szöveghelyen tűnik fel: a „néma, hallgató világok”-ból(-ban) képződő hangok világához van rendelve. Először a beszélő alany belső hallásában képződő hangok („üvölt a csend fülében”), másodszor a „hitves” felidézett hangja („Hangod befonja álmom”), mely a hitves belső újrateremtésének első forrása, harmadszor pedig a beszélő alany státuszváltásához kötődik, aki felveszi a „hallgató világok” tulajdonságát: „hát hallgatók”. E „hallgató” világ hangjaiból teremti újra a versintonáció alapját: a „zsongást” – azt a zengést, zengő hangot, amely az episztoláris megszólalás forrását képezi: „hát hallgatók, míg zsong körém felállván / sok hűvös érintésű büszke páfrány.” A hitves hangja

belül (az álomban), a páfrány hangja kívül. Mindkettő tagolatlan hang: a belső álombeli érzéklet, a második pedig „zsongás”, jelentéssel egyelőre nem bíró (jelentést megelőző, megelőlegező) hangadás.

A hitves alakjában testet öltő hitet tehát a hangok teremtik újjá, melyeknek tagolt versszöveggé alakulása egy meghatározatlan, jelentéssé (morfémává, lexémává, szintagmává, mondatná, közleménnyé) még nem vált, nem grammatikalizálódott hanghatás révén indul meg. A páfrányok zsongása nem is a(z ábrázolt) versbeszéd, hanem a versszöveg írásának kiindulópontja. Miért épp a páfrány a hangadás alanya? Erre a versbeli szó hangalaki szemantikáját figyelembe véve kereshetünk választ. Nem (kizárólag) a szó jelentettjét szükséges szem előtt tartanunk ugyanis – a „páfrány” szó is zeng, hangot ad, méghozzá a versszöveg egyik „hangját”. Demonstrálja önnön hangzását, hangformáját, melynek saját jelentése van, s az nem egyezik meg a jelöllettel. A ’páfrány’ szó szláv eredetű, a *папрат* (blg.), *práprot* (szln.), *papradie*, *paprad* (szlk.), *папоротъ* (or.) megfelelő alakokhoz köthető történetileg, ugyanebben a jelentésben.¹⁴ Az orosz *папоротъ* alak eredetét kutatva az óind *parnám* alakra találunk, melynek jelentése ’szárny, toll’.¹⁵ A „páfrány” szónak a ’szárny’ jelentéssel való összefüggése arra mutathat, hogy a páfrányok zsongása motivikus szemantikája szerint megfelelhet annak a (Radnóti költészetében nem ritka) képnek, amely a látható, hallható, érzékelhető világ transzcendens bizonyítékát vagy megalapozását keresi, s amely az ég(bolt) valamilyen jelensége révén szokott metaforikus megjelenéshez jutni. Legismertebb példája a „Nagy szárnyadat borítsd ránk, virrasztó éji felleg”. Ha a „szárny”-motívumnak ezt a költői jelentését is figyelembe vesszük, a címadó kifejezés – „nem tudhatom” – azt az értelmet veheti fel: az emberi tudás (ráció? intellektus?) számára nem adott a jelenségvilág értelme, je-

¹⁴ *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. I–III.* Akadémiai, Bp., 1976, III, 57–58.

¹⁵ *Фасмер, М.: Этимологический словарь русского языка I–IV*, Москва, Прогресс, 1987, III, 202. Vö. Vasmer ugyanebbe a szócsaládba sorolja a görög *πτερεῖς* (’páfrány’) szó *πτερόν* (’szárny’) szóból származtatott alakját, valamint a *sparnas* (litván) és a *spárns* (lett) alakokat, szintén ’szárny’ jelentésben. (*Uo.*)

lentése („e tájék mit jelent”). A jelentés: feladott, jelen van a világ dologi formáiban, de kibontásra szorul. A *Nem tudhatom* című versben az éji felleg „virrasztó” tulajdonsága képviseli azt a jelenlétmódot, amely a *Levél a hitveshez* című versben „éber lét”-ként jelenik meg. Az utóbbi inkább az emberi jelenlétre van vonatkoztatva, míg az előbbi nyilvánvalóan a szakrális cselekvést invokálja, ám mindkettő a lét megőrzésére irányul.

Még néhány 1944-ből származó vers részleteivel illusztrálva a fenti jelentést: „Zsivajgó pálmafán / ülnék legszívesebben, / didergő földi testben / kuporgó égi lélek.” (*Zsivajgó pálmafán*); „Majd hirtelesen túl tovalebben / nagy szárnyakon úszik az álomi táj; / sodródik a felleget égen ijedten / egy féleleműzte madár,” (*Álomi táj*).

A „páfrány”-motívum (melynek talán variánsa a „pálma”) annak a – jelenségvilágon túli – elvnek lehet egyik szimbóluma, amely a világ mint a lét igazolásának megjelenítéséhez vezet Radnóti költészetében. A „páfrány”, mint láttuk, lényegében „szárny”-at jelent, vagy annak egy motivikus variánsa, amely el- vagy felemeli a világot annak esendő és pusztulásra ítélt létezéséből úgy, hogy megalkotja a dologi létezők szellemi formáját, az embert pedig rendeltetése, világban létének értelme szerint ismeri fel.

AZ ENYHÍTŐ KÉPZELETTŐL A MEGTARTÓ JELLEMIG

Radnóti Miklós: *Levél a hitveshez*

Radnóti érett költészetében minden egyszerűnek tűnik. Úgy ír, ahogy a költőt elképzeljük. Kötött formában, tiszta rímekkel, jól megrajzolt képekkel, hagyományos motívumkincssel, erős önélet-rajzi háttérrel, ismert(nek vélt) érzéseket fejez ki. Olyan erős költészetének evidencia-jellege, hogy többnyire nem is tudatosítjuk azt az árnyalt jelentésvilágot, amely révén a költő naggyá válik: a köz-hely buktatóit elkerülve az evidenciák igazságához talál vissza.

A *Levél a hitveshez* is rögtön elbódítja az olvasót a vers elején hat soron át összecsengő rímeivel, tiszta jambusaival, magától értetődő ellentéteivel (távol–közel, rabság–szabadság, ébrenlét–álom, magasság–mélység, hang–némaság stb.) és vonzó szeretet-központúságával. Könnyen elsiklunk a részletek fölött. Például afölött, hogy milyen sokértelműen talányos már a vers kezdete: „A mélyben néma, hallgató világok”. Miféle világok vannak miféle mélyben? Aztán: miért kell a csöndbe belekiáltani? És ha távol van Szerbia és messze van a hitves: akkor mi van közel? „Hangozd befonja álmom”: melyik főnév az alany és melyik a tárgy? Miért három határon túl van a hitves, mikor Magyarország és Szerbia között csak egy határ van? Nem ellentmondás, hogy a hullás öntudatlanságot asszociál (Szerbia ájultsága is ilyennek tekinthető, a kamaszkor „kútja” is, a bombák véletlenszerű zuhanása szintén), ám az öntudat visszanyerését is ugyanez a lefelé tartó mozgás fejezi ki: „az éber lét útjára visszahullva”; „a 2 x 2 józansága hull rám”?

Kezdjük az elején! A mélyben lévő világokról az első gondolat, hogy ez a rabság világa, hiszen a rabság „lenti” létállapot, mélybetaszítottság. Tehát egyszerűen a fogoly helyzete mint kiindulópont – némi költői körülírással megfogalmazva – lenne az első egy-két sor értelme. Mindez könnyen kibővíthető egy második

síkkal: a fogságban lévő emberek mindegyikében külön, teljes világ él, saját emlékekből és saját szenvedésekből összeszöve. Így a maga egészében mással soha meg nem oszthatóan. Míg a külsőségében felfogott rabság bizonyos ráparancsolt vagy sunyító némaságot hoz magával, a második felfogás az élményvilág, a szenvedés megfogalmazhatatlanságának felvetésével egy alapvetőbb létréteget érintő némaságfogalommal egészíti ki azt. Tehát már a rabság konkrétságán belül maradva többrétegű a kép.

De tovább is léphetünk. Álom és ébrenlét, öntudatlanság és öntudat kettőssége szintén tetten érhető az első sorokban, ami történetként is legombolyítható: a beszélő nyomasztó álmából kikiáltással ébred föl. Ez a vetület átvezet a lélek világába – belülre helyezi a „cselekményt”: a kifejezhetetlen és kikiáltható rétegek a lélek redőzöttségét is megmutathatják. Azt, hogy rabság és szabadság drámája megragadható belülről, alátámasztja, hogy a „hallgató világok” a versszak végére egyes szám első személybe vált („hallgatók”), a vers vége pedig közvetlenül szól a „lélek hosszá”-nak bejárásáról.

Ugyanakkor a külvilág és a lélek rendjének megzavarodásával, ahogy megrendül kívül a bűn és a rabság, belül a kifejezhető és a némaság megszokott helye, a támpontként szolgáló átfogó rendszerek – történelem, személyiség stb. – is kiismerhetetlennek mutatkoznak. Ha a *Negyedik ecloga* szellemében értelmezzük a „mélység” szót, akkor az az emlékek őrzője, vagyis a történelem: „elnyugtat majd a mély, emlékekkel teli föld” – írja ott. A történelem válik tehát némává a kiszolgáltatottan sodródó ember számára, az értelmesnek tételezett történelmi folyamat veszt el számára jelentését. Az *Ez volna hát...* című vers – amely egyébként is a *Levél a hitveshez* számos mozzanatát tartalmazza – „vad út, mely túlvisz majd e mély koron” sora a mélységet mint süllyedő, aljas korszakot állítja elénk. Ennek fényében a rosszkor születettség helyzete kerülhet a hangsúly.

Már ennyiből is látható, hogy az egyes jelentésrétegek kölcsönösen árnyalják, kiegészítik egymást, a hangsúlyeltolódások kis feszültségei pedig állandó mozgásban, feszültségben tartják a jelentést. Egymásra vetül a rabság és a kifejezésképtelenség, és

ezeknek történelmi, személyes, illetve lét- és lélekállapotként való értelmezése.

Mindennek tudatában – és a vers és az életmű logikájától sem eltérve, érdemes a kezdő sorok vonatkozásában még egy lehetséges szintet föltárni. A hívő katolikus költőnek ugyanis ember és emberen túli, de emberre bízott világ kapcsolatáról is van mondanivalója. Ilyen távlatba állítva is kibontható a vers kezdete. Eszerint az emberi rendeltetést megtagadó kor, a rabsággá csonkított létezés elveszíti a környezet iránti fogékonyságát, ember és világa egymásrautaltságának érzékét. Megszűnik ember és ember, ember és teremtés titokzatos összefonódása. A környezet várná, hogy az ember teljesítse feladatát, és uralja, gyámolítsa a rábízott világot, de az ember bűneiből vagy állapotából kifolyólag elveszítette célját, álvalóságban tévelyeg, környezetét és önmagát egyaránt pusztítva. Megszakadt a világot harmóniába fűző viszonyrend, idegen, semmitmondó lett minden másfajta létezés. Ezáltal viszont az egyéni létezés is kilátástalanná, szorongóvá és céltalanná vált: a világból áramló csönd kétségbeesett kiáltássá, visszhangtalan kapcsolatkeresési kísérletté alakul az egyénben. Öntudatlan némaságba süllyed a máskor oly rokon világ a maga ezer jelenségével, külön, mégis összeálló világaival.

Többsérmű a „néma, hallgató” jelzőhalmozás is. Nyomatékosítás? Részben. De enyhítés, ellentét is lehet: érthetatlenné vált a világ (és a nyomatékosítás értelmében ez nagyon kínzó állapot), de a világ azért továbbra is figyel ránk, számít ránk (ez az ellentét reménye, ebben az esetben a „hallgató” odafigyelő, meghallgató jelentésben áll). Ember és környezete elidegenedése és az ebből fakadó céltalanság-érzés számos korábbi Radnóti versben témává válik. Az időben viszonylag közelállók közül jellemző és rövidsége miatt egészében idézhető példa *A bújdosó*: „Az ablakból egy hegyre látok, / engem nem lát a hegy; / búvok, tollamból vers szivárogo, / bár minden egyre megy; / s látom, de nem tudom, mivégre / e régimódi kegy; / mint hajdan, hold leng most az égre / s virágot bont a meggy.”

Az egyrészt lefojtott, másrészt artikulálatlanná fokozott megszólalás, némaság és kiáltás között a „hang” (és talán a „csönd”)

hozza vissza a létezésbe az emberi lényeket, teremt kapcsolatot a széthullottságukban eltorzuló létszintek között. A szeretett lény hangja egyaránt átjárja az álmot és az ébrenlétet („Hangod befonja álmom, / s szivemben nappal újra megtalálom”), újra egységgé teszi a személyiséget (ebben a szoros egységben pedig szinte egyre megy, hogy az álom fonja-e be a hangot vagy a hang az álmot). A külvilágra irányuló figyelem is helyreáll („hallgatók”: ’odahallgatók’, ’figyelek’ értelemben), a kölcsönösség jegyében pedig újra fölzeng a környezet, sőt, mintegy védelmezőként áll a beszélő köré. (Az itteni „zsongással” rokon, bár ott lefokozottabb jelenség a szúnyogok „zengése” az *Ex volna hát...*-ban: „rémult csönd kerít, / csak szúnyogoktól zeng a lomha fűz”).

Szintén egyfajta arany közép, a „dermesztő” némaság és a „heves” kiáltozás közti átmenet a kijózanító „hűvös”-ség, amely a védelmező férfieszmény részeként az utolsó versszakban majd újra érezhető lesz. A némaság (a végletek) hiányérzetével kezdődő verset tehát fokozatosan átjárja a hiány leküzdhetőségének bizodalma. Ezt hitelesíti az egyre gazdagabb érzékelés. A hallás uralja az első strófa nagy részét, a szakasz utolsó sorában aztán feltűnik a tapintás, illetve a hideg–meleg érzékelése, a második versszak elején pedig a látásra kerül át a hangsúly („Mikor láthatlak újra”) – innen vezet az út a belső látásig.

Az ellentétpárok mellett – vagy helyett? – föltűnnek tehát a kiegyenlítő hármasságok. A némaság–hang–kiáltás és a jeges–hűvös–heves mellé tehetünk még többet. A tudat alá bukó alvás, aléltság és a tudat fölött csapongó képzelődés, remény között (kamaszkor kútmélyi ziláltsága és ifjúkor csúcsokat járó szép tágassága között) feltűnik a mindezt maga köré szervező éberség, józanság. (Ezek térbevetítése indokolja, hogy az aléltság is, az éberség is lehet „hullás”). Újabb hármasság a környező világ, az emberi és az ember fölötti szint. Az első kettőről már volt szó, az utóbbit többek között az „ég” és a „zsoltár” említése idézi meg. A feleség alakja átjárja mindet, megint csak érzékeltetve, hogy az egyes szintek átvezetnek egymáshoz, összefonódnak egymással – ahogy a hang és az álom vagy a fa és a kérge.

A szeretetben és a szépségben (költészetben) valamiféle „minden egy” tapasztalatához jut el a költő. Múlt és jövő, hitves és barát, a lélek és az „országok útjai” egymásba játszanak. Beteljesül a jelenlét, ami a vers elején csak kínzó hiányérzetként, vagyis hiányával volt jelen. Megteremtődik a jelen, és ezzel összeáll egy újabb hármasság: múlt–jelen–jövő. A „voltál” és a „leszel” az „az vagy”-ban egyesül. (A „három vad határ” népmesei száma a különálló részek, hármasságok egyesítésére utalna így?)

A közhírső versszakban megteremtődik tehát a hitves jelenléte, de el is halványul rögtön, újra „messze” helyeződik. A jövőre irányuló hit és a múltra utaló feledés közül megint kiesik a jelen (a vers egy újabb szépséges és szintén talányos sorában): „csodákban hittem s napjuk elfeledtem”. Megint rávetül a versre az egyetemes elidegenedettség – az egyetemes „távol-”, illetve „messze”-lét! – árnya (pusztítóan, mint a bombázóé). De nem ez a végső szó, a képzelgésben visszanyert jelenlét, bár pillanatnyi, nem bizonyul illúzióknak. Következik ugyanis az oly sok magyar versben fordulatot hozó „mégis”. A dolgok közötti kapcsolatok újraszervező közép megtalálása varázserővel fölerő intenzitást ad a személyiségnek. A külső körülmények nem változtak meg („bombázórajok húznak el felettem”; „fogoly vagyok”), a képzelet, az álmodozás hamar kifárad, ám a külső helyzet illúziótlan tudatosítása és a képzelet felszárnyalása együttesen rávezet arra a tartásra, amely állandósítja a jelenlétet, „a folytonos veszélyben, bajban élő / vad férfiak fegyvert s hatalmat érő / nyugalma”-ra. (A lélek belső szerveződésének szilárdságát a nyelv látszólagos önszervezése érzékelteti: a rímek mellett fokozott szerepet kap az alliteráció – „férfiak fegyvert”, „hűvös hullám” – és a figura etymologica –, „nyugalma nyugtat”; „hullám... hull”).)

A feleséghez fűző szeretet motívumaira ráforrnak az istenszeretetre való utalások – ilyen például a zsoltár vagy az ég említése, a megváltó szerep, a mindenhatóság sugalma, a fény–árnyékkal kifejezett teljesség stb. –, így a hitves belsővé tett elérhetősége Isten belső elérhetőségét is jelenti. A szeretet, a lényeg jelenlétében élni, a külvilág ellenségességének dacára is – ezt jelenti a kiküzdött

tartás, és nem valamiféle külső sebezhetetlenséget. Megőrizni a normalitást, a létezés evidenciáját: ez a „2 x 2 józansága”.

Az értéket óvó vadság vonzása már régen hatott Radnótira (maga a „vad” szó az egyik leggyakoribb jelzője). Például a *Férfi-versekben*: „Süvölts csak bátran, hisz férfi vagy / [...] / Tudd, egyedül vagy, mint az első farkas volt / az éjszaki rideg erdőn”. Am csak kései költészetében tudta azt igazán, minden fontos vonatkozását felvillantva beépíteni saját szellemiségébe. Ezekben a versekben áll elénk az otthonosság hitelességével az az arany kö-zép, ami után a *Berzsenyi Dánielről* című tanulmánya szerint hiába vágyakozott a másfél évszázaddal előtte élt ódaköltő, aki ellenséges környezet és csalfa képzelődés között verődve hozott létre nagy életművet: „De csak ilyen a világ! Siessünk, Barátom, a Képzelődések országába! [...]» – írja Nikláról Kazinczynak. Me-nekül, de a Képzelődések országában is forr az indulat. Szemlé-lődni szeretne és nem lát: vizionál. [...] Érzi bizonytalanságát a végletek között.”

1936-os, saját műhelyére is fényt vető tanulmányában tehát Radnóti már tisztán látta a célt (nem véletlen talán, hogy ekkori-ban válik jelentős költővé). A *Levél a hitveshez* és más kései versei kétségtelenül be is teljesítették azt.

Odorics Ferenc

AZ ÖNMEGSZÓLÍTÁS TELJESSÉGE

*Te állandó vagy bennem e mozgó zürzavarban,
tudatom mélyén fénylesz örökre mozdulatlan
s némán, akár az angyal, ha pusztulást csodál...*

(Razglednicák [1])

*De aki egyszer egy vad hajnalon arra ébred,
hogy minden összeomlott s elindul mint kísértet,
kís holmiját elhagyja s jóformán meztelen,
annak szép, könnyüléptű szívében megerem
az érett és tüdőző kevésszavú alázat,
az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről,
az már egy messzefénylő szabad jövő felé tör.*

(Sem emlék, sem varázslat)

A *Bori notesz* tíz versének keletkezéstörténete „és a szövegek sorsa szétválaszthatatlanná teszi bennük a költő személyes életét és az ebből az életből megalkotott művet”¹ – olvashatjuk Ferencz Győző monográfiájában. S ahogy Baránszky-Jób László írja: Radnóti költészete „döbbenetes valósággrangra jut”². Ezt tovább fűzve azt mondhatjuk, ahogy költészete valósággrangra jut, úgy jut élete a költészet, a művészet szakrális rangjára; Radnóti költészetét a szellem energiái tartják a magasban, s versei ezzel a szakrális erővel tisztítják meg önmaga és olvasói gondolkodását, életét és az apokalipszis korát, amelyben anyagi létezésünk lehetővé vált.

Az 1944 áprilisában született *Sem emlék, sem varázslat*ban még úgy fogalmaz, hogy „nem véd meg engem / sem emlék, sem varázslat”, a körülbelül négy hónappal később, a halála előtt két

---

¹ FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete*, Bp., Osiris, 2005, 726.

² BARÁNSZKY-JÓB László, *Fecske földet szántva röpdes. Radnóti Miklós lírája* = B.-J. L., *A művészi érték világa*, Bp., Magvető, 1987, 454 (idézi FERENCZ Győző, *I. m.*, 726).

hónappal írott versében, a *Levél hitveshez*-ben az emlékezés, az álom mutatja meg az emlékezés útján újra magát a valóságot: „valóság voltál, álom lettél újra, / kamaszkorom kútjába visszahullva”. Élet és költészet nemcsak szétválaszthatatlanul összefonódik, hanem mintha viszonyuk is megfordulna: az élet a nemvalóságos, a varázslat, a káprázat s az álom a valódi. Minden, mi valódi, az az elme, a költői képzelet eredménye: „szememre / belülről lebbensz, így vetít az elme”. Költészete és a költészetét övező világ sajátosan fordított arányban áll egymással: mintha a borzalmak növekedésével költői hangja szelídülne, és költői világa egyre tisztábbá válna. Így közeledik Radnóti költészete a művészet valódi, orphikus feladata felé:

„Egyszerűen tényként még annyit kell elmondani, hogy nálunk, újkori európaiaknál a művészetnek egészen más szerepe van, mint a régieknél volt, vagy mint a színeseknél még ma is. Régebben a művész a világ erőit megfékezte. Rendezte és harmonizálta, és megbékítette. E régi művészetnek minden magas teljesítménye, a kínai, a görög, a tolték, az egyiptomi éppen ezért az orphika egy neme volt. Ma azt mondanók, hogy klasszikus. A mű kristály, a megérintett összes erőket végleges alakban rendezte.”³

Miképpen rendezi a világ háborgó erőit Radnóti költészete? Egyrészt úgy, hogy a borzalmakat, a szenvedést mintegy észre sem veszi. Alig találni olyan versét, amelyben beszámolna arról a rettenetről, amely a nap minden percében körülveszi, s végül a halálba hajtja.

Talán a *Töredék* az egyetlen a kései versek közül, amelyben közvetlenül megjelenik a vaskor háborús borzalma. A *Töredék* beszélője oly korban élt, mikor az ember önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra, mikor besúgni érdem volt, s a gyilkos, az áruló, a rabló volt a hős, mikor ki szót emelt, az bújhatott, az ország megvadult, gyermeknek átok volt az anyja, s az asszony boldog

---

³ HAMVAS Béla, 1962. február 4. = H. B., *Silentium – Titkos jegyzőkönyv – Unicornis*, Szentendre, Medio, 2006, 120–121.

volt, ha elvetélt. Radnóti Miklós verseinek beszélője oly korban élt, mikor a költő is csak hallgatott, mert méltó átkot itt úgysem mondhatna más, csak a rettentő szavak tudósa, Ésaías.

Radnóti Miklós a *Töredék*ben megidézi Ésaiaást, az Ószövetségi prófétát, akinek jövendölése szerint egyrészt pusztulás vár az emberiségre, amely az isten és az ember közötti örök szövetség megszegése miatt következik be („Mert pártütő nép ez, apát megtagadó fiak, fiak, kik nem akarják hallani az Úr törvényét” *Ésaías könyve* 30:9), másrészt megjövendöli a Megváltó eljövetelét. Azért is lényeges Ésaías emblémájának megjelenítése az olvasásban, mivel költeményeiben Radnóti alig használ bibliai utalásokat. A *Töredék*ben tematikusan és Ésaías nevével emblematikusan is megidézi az apokalipszist. Ésaías jövendölése a pusztulás beteljesedése és az aranykor ígérete. Vég és kezdet. „Az aranykor az apokalipszis feltétele. Az apokalipszis aranykor nélkül nem is érthető.”⁴ Az apokalipszis alatt persze nem a végső pusztulást kell értenünk, hanem eredeti értelme szerint kell vennünk: ítélet alatt állani, apokalipszisben lenni: megítéltetni.

Radnóti apokaliptikus, ítélkező hangja nemcsak a *Töredék*ben szólal meg, ott hangzik az *Erőltetett menet* felperzselt otthonában, a bolyhos félelem éjszakáiban, a *Razglednyicák* tarkolóvésében, a *Levél a hitveshez* zuhanó bombáiban, a *Hetedik ecloga* férgek közti fogoly állataiban, Ó, a régi börtönök rossz valóságzilánkaiban, a *Nem tudhatom...* házfalokról csorgó, vöröslő fájdalmában, az *Előhang* egy „monodráma”-hoz „dögölj meg, dögölj meg, dögölj meg hát világ” imperatívuszában.

Hamvas Béla írja: „Az apokalipszisben minden egész és befejezett forma folyékonnyá válik: ez a folyékonnyá vált forma a lehetőség. S ez a lehetőség az összes többi lehetőséggel együtt éppen apokalipszisben van. Mert az ítélet, amiről itt állandóan szó van, a szellem-isten ítélő szavának megnyilatkozása. Ítélet és bírálat az élet fölött, amely a léttől elszakadt. [...] Az élet a léttől elszakadt, de: ítélőszéke előtt áll. Lao-ce, Buddha, Hérakleitosz, Püthagorasz minden szavának megvan ez az apokaliptikus éle.

---

⁴ HAMVAS Béla, *Scientia Sacra I. kötet*, Szentendre, Medio, 2006, 25.

Az aranykor utáni emberiségnek apokaliptikus jellege az, hogy: ítélet alatt áll.”⁵

Ítélet alatt áll a világ leírására hivatott nyelv, az apokalipszis irodalmának nyelve is, József Attila írja az *Ódában*:

„Mint alvadt vérdarabok,
úgy hullnak előd
ezek a szavak.”

A szavak, eredeti, szakrális feladatuknak megfelelően – a vér-metaphora ezt erősíti meg – az élet örök áramaként az életenergiát jelölik. Az apokalipszisben a szavak alvadt vérdarabokként élettelenül a vaskor földjére hullanak. A vaskor, az apokalipszis világa dadog, mint a szakralitását veszített földi nyelv, tiszta hangzása, arany csengése csak a mindenség, az örökkévaló nyelvének van.

„A lét dadog,
csak a törvény a tiszta beszéd.”

József Attila versei, így az *Óda* is gyakran az ellentétező, poláris nyelvet hozza mozgásba: a földi dadogó, artikulátlan étellel a mindenség tiszta beszédét állítja szembe. Az *Eszméletben* a sötétség és a fény szembenállása – ahogy szinte a vers egészét átszövi – a polarítások világát részesíti előnyben. A József Attila-i költészet – ami élete és életműve tragikusságából fakad – ritkán, s akkor is inkább összetettebb retorikai eszközök mögé rejtve oldja fel az ellentéteket, míg Radnóti költészete, ha elvétele meg is jeleníti az ellentéteket, azokat a feloldás műveleteiben tűnteti el.

A polarítások összebékítését, megszüntetését a *Levél a hitveshez*-ben egy kettős hasonlító szerkezet végzi el:

„s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék,”

A két látszólag szembenálló minőséget a szép foglalja egységbe, s mutatja meg egymást feltételező és kiegészítő voltukat. Ebben a sorban – ha finom vonásokkal is – megrajzolódik Radnóti költői hitvallása, amelyet Ferencz Győző így fogalmaz meg

---

⁵ *Uo.*, 27.

monográfiájában: „[...] az utolsó évek versei: a halál traumájával a költészet terápiája szegezhető szembe, a testi-lelki pusztulással szemben a költészet képes ugyanis a megformált, értelmes életet felmutatni”.⁶ Az apokalipszis korában az ellentéteken való felül-emelkedés szinte egyetlen lehetőségét a művészet és a költészet hordozza magában.

A szép attribútumát mint a költészet jelölőjét a vers beszélője a hitvesnek adományozza, s a hasonlító szerkezetet még összetettebbé téve megjelenik a zsoltár erős szemantikai rendje:

„Mikor láthatlak újra, nem tudom már,
ki biztos voltál, súlyos, mint a zsoltár,
s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék,”

A *Levél a hitveshez* megszólítottja a hasonlító sor retorikai mozgásában a feleség mint gondoskodó társ fizikai szintjéről szellemi szintre emelkedik, hiszen biztos, súlyos, mint a zsoltár és szép, mint a fény és az árnyék. A hit szavait tartalmazó zsoltár biztosságával és súlyosságával a hitves szóban paronómázikusan felerősödik a hit szótő, a hitves ebben a versben szellemi társként jelenik meg („Hitvesem s barátom” – ahogy a versben is olvashatjuk). Olyan szellemi társként, aki a hit és a költészet erőit egyesíti magában. A költészet az az erő, amely az ellentétek, a polaritások, az apokalipszis világában képes meg- és felmutatni az egység tiszta fényét.

Az egység a *Levél hitveshez*-ben a két ellentétes, s egymást kiegészítő minőség (a fény és az árnyék) egyesülésében nyilvánul meg. A *Tétova ódában* a költő megszólító személye egyesül a megszólított szerelmes asszony személyével, a vers két személy mint két világ egységét szólaltatja meg:

„Kezed párnámra hull, elalvó nyírfaág,
de benned alszom én is, nem vagy *más* világ.”

A megszólító és a megszólított egy világot alkot, így ez a megszólítás a retorika szabályai szerint normasértővé válik, hiszen a

---

⁶ FERENCZ Győző, *I. m.*, 465.

megszólító a (látszólag) megszólíthatatlant szólítja meg, így a megszólítás aktusa retorikai eszközzé, aposztrophává lép elő. „Kezed párnámra hull”, én „benned alszom” te nem vagy „más világ”. A birtokjellel ellátott tárgyat (párnám) és testrészt (kezem) nemcsak a tárgyi világ elválasztottsága, de a nyelvileg jelölt birtokviszonyok elválasztottsága („párnám”, s nem ’párnánk’) is megkülönbözteti, szinte szembeállítja egymással. A „hull” („Kezed párnámra hull”) azonban már előkészíti a szembenállás megszűnését, az elalvó nyírfaágként hulló kéz beteríti a párnát – ezzel mintegy egyesül vele, a párna már felidézve az ágyat (a szexualitástól nem mentes, így a testi egyesülést megelőlegező), az alvást, egyben a megnyugvást írja elő („benned alszom”), s a „nem vagy más világ” végképp eltörli a látszatok fizikai világában fennálló polaritások szembenállást.

A *Levél a hitveshez* a *Tétova ódához* hasonlóan megszólítással, egyben a megszólítás fizikai síkon való reménytelenségével kezdődik.

„felkiáltok,
de nem felelhet senki rá a távol,
a háborúba ájult Szerbiából
s te messze vagy.”

Típusos aposztrophé – a megszólítandó személy földrajzilag messze van, s így nem felelhet. De ismét megjelenik az álom, amely meghaladja a fizikai világ akusztikai reménytelenségét, hiszen álmában megérkezik a megszólított hangja, a fizikai lehetetlenséget megszünteti a költői képzelet, a költészet metafizikai ereje.

„Hangod befonja álmom,
s szivemben nappal újra megtalálom, –”

Megtalálja szívében az álmot, azaz a valóságot, s álmában visszatalál valódi, szellemi társához.

A lent és fent kozmikus összetartozásának, egységének kifejeződése figyelhető meg a *Gyökeér* című versben, mely azon öt vers közé tartozik, amik csodával határos módon maradtak fent, hiszen halála előtt ezt az öt verset Radnóti nem adta át Szalai Sándornak,

ezek csak a sírban megtalált noteszben találhatók, s csak ez az öt vers maradt sértetlen, a másik öt szinte olvashatatlanná vált. „Sajátos véletlennek kell tehát tekinteni, hogy a bori notesz versei közül csakis azokat kímélte meg a föld alatti rothadás, amelyek ebben az egyetlen példányban léteztek”⁷ – írja Ferencz Győző. Így a *Gyökér* – a *Razglednyicákkal* együtt – különös jelentőséget kap, hiszen itt már szinte földöntúli erők működtek közre, hogy a versek szövege, így üzenete eljusson hozzánk. A cenzúra sajátos, a földi cenzúrával ellentétes, égi működése figyelhető meg a *Bori notesz* eme öt verse esetében. A földi cenzúra általában az értékest hajítja ki, az égi cenzúra pedig az értékest, a szellemileg jelentőset menti meg.

„A gyökérben erő surran,
esőt iszik, földdel él
és az álma hófehér.

[...]

De a gyökér tovább él lent,
nem érdekli a világ,
csak a lombbal teli ág.

Azt csodálja, táplálgatja,
küld néki jó ízeket,
édes, égi ízeket.”

A gyökér elzártan a világtól tovább él lent, s ebből az elzárt, lenti világból küld égi ízeket, tápláló életerőt a felszínre. Nem érdekli a felszín, de táplálja azt. A gyökér, amely kapcsolatot tart az égi erőkkal, tartja fenn az égi kötelekeitől elválasztott felszíni világot. A gyökér a földdel él, és ízei égiek. A gyökér az eredeti egésetet, a földi és az égi egységét tartja fenn.

Radnóti hangjában a pusztulás, a baj, a borzalom rögzítése nem kapcsolódik össze az apokaliptikus világ feletti ítélkezéssel. Hangja hiányosságában is finom hangú apokalipszis, ugyanis a *Töredék* megrázóan fájdalmas sorain kívül szinte egyáltalán nem

---

⁷ Uo., 727.

mond ítéletet a korról, nem vádol, nem fenyeget. Amikor Radnóti versbeli beszélője és szereplője az emberiség egyik legsúlyosabb bűnét áldozatként éli meg az *Erőltetett menet*-ben, ez a borzalom így jelenik meg a versben:

	„...az otthonok
fölött régóta már csak	a perzselt szél forog,
hanyattfeküdt a házfal,	eltört a szilvafa,
és félelemtől bolyhos	a honni éjszaka.”

A nyelv teremtő, megszépítő és átszellemítő költői terében az otthonok felgyújtásának, felégetésének borzalma nem jelenik meg, hiszen a hipallagé áthelyező potenciálja a szelet ruházza fel a „perzselt” tulajdonsággal. A ház falát pedig nem ledöntötték, felrobbantották és szétverték, hanem a ház mintegy engedelmesen „hanyattfeküdt”, ahogy egy kávéházi fotelben dől kényelmesen hátra az ember, egy újabb konyakra vagy kávéra várva. A szilvafát nem gyökerestől tépték ki, vagy törték derékba, hanem szinte véletlenül „eltört”, mint az asztalról véletlenül lebillentett pohár. S a haza éjszakája – melyet a félelem véres démonai járnak át – bolyhos, szinte védelmezően meleg. Radnóti Miklós megszelídíti az apokalipszist, a költészet erejével átszellemíti, átvárázsolja a valóság borzalmait. S ahogy a *Sem emléke, sem varázslat*-ban olvashatjuk a védtelenség, a magárahagyatottság állapotában:

„De aki egyszer egy vad hajnalon arra ébred,
 hogy minden összeomlott s elindul mint kísértet,
 kis holmiját elhagyja s jóformán meztelen,
 annak szép, könnyüléptű szívében megterem
 az érett és tűnődő kevésszavú alázat,
 [...]
 Semmim se volt s nem is lesz immár sosem nekem,
 merengj el hát egy percre e gazdag életen;
 szívémben nincs harag már, bosszú nem érdekel,”

A védtelenség állapotának meghatározó jellemzői: alázat és megbocsátás. Alázatos, megbocsátó, semmije sincs, s mégis gazdag. A szó spirituális értelmében lemondott életet él. A lemon-

dást – tegyük föl – a halálközeli állapot idézte elő. „Fölöttünk fú a förtelmes halál.” – *Razglednyicák* (3). A halálközeli élményekről szóló beszámolók tanúsága szerint sokan a halál közelében világosodnak meg, válnak éberré. Ahogy a *Levél hitveshez*-ben a versbeli én a metanoia fordulataival visszajut a tiszta tudat, a tükörsima kedély, az éberség állapotába:

„a hitvesem leszel, – remélem újra
s az éber lét útjára visszahullva
tudom, hogy az vagy.”

„Ez a nagy visszafordulás [...]: a metanoia. A visszafordulás értelme, hogy [...] a hős lélek [...]: megfordul. Nem kifelé, hanem befelé, az eredet felé, a gyökerek felé, a szellem és az istenség felé. [A metanoia] értelme: az anyagi természet káprázataitól való elfordulás és a szellemvilágban való felébredés. A szellemi valóságban való felébredés pedig annyi, hogy felébred benne az isteni Én, az egyetemes emberi Én.”⁸

Az éberség a jövő felé mutató reményt biztos és örök tudássá szilárdítja. Ahogy a *Tétova ódában* kedvesének keze mint elalvó nyírfaág hull a párnájára, úgy hull a *Levél a hitveshez* beszélője az éber lét útjára – vissza. Aki megjárta érte a lélek hosszát, aki zuhanó lángok közt varázsolja át magát, aki mégis visszatér a szellem világába, s akit folytonos veszélyben, bajban élő vad férfiak fegyvert s hatalmat érő nyugalma nyugtat, az megtalálja az éber lét útját.

Éberségének alapja és biztosítéka szellemi társa, hitvese.

A *Razglednyicák* (1) a megszólított személyről, föltehetően a *Levél hitveshez* című versben megjelenő szellemi társról szól:

„Te állandó vagy bennem e mozgó zürzavarban,
tudatom mélyén fénylesz örökre mozdulatlan
s némán, akár az angyal, ha pusztulást csodál,”

A *Tétova ódában* állandóságnak és változásnak ugyanezt az életkettőst figyelhetjük meg.

---

⁸ HAMVAS Béla, *Scientia Sacra II. kötet*, Szentendre, Medio, 2006, 342.

„De nyüzsgő s áradó vagy bennem, mint a lét,
és néha meg olyan, oly biztos és örök,
mint kőben a megkövesült csigaház.”

A megszólított társ képviseli az állandóságot, a hitves mozdulatlanul, örökösen angyalként fénylik, ő képviseli a versbeli én állandó, mozdulatlan, a fizikai értelemben néma, a belső, a valódi énjét. „Tudatom mélyén fénylesz”; „állandó vagy bennem”; „biztos és örök”. Ebben az értelemben akár önmegszólító versnek is tekinthető a *Levél a hitveshez és a Tétova óda* is. A költészet átszellemítő erejével tágulnak az én határai. A valódi ént, a lélek birodalmát nem érinti a mozgó zűrzavar, az őt körülvevő pusztulásra csodálkozással tekint. Radnóti Miklós versbeli énje vállalja, egyben átlépi a pusztulásban élő, a szenvedő fizikai-biológiai individuális én határait, érzékeli és tudja a benne élő egyetemes, éber ént, az univerzális személyt.

„Mindent, amit remélek
fölmértem s mégis eltalálok hozzád;
megjártam érted én a lélek hosszát,”

A lélek hossza a lélek ideje, az az időhossz, amelyben – ahogy a tradicionális tudás tanítja⁹ – a lélek bejárja az útját fényből fénybe, az Egyből az Egybe. A versbeli én mindent fölmért, amit anyagi síkon remélt, tisztán látja a közelgő fizikai halált, „mégis” pontosan tudja, hogy eltalál a megszólított énhöz („hozzád”), valódi énjéhez, az egyetemes énhöz, s szellemi egységet alkot hitvesével, ki „biztos és örök”. Megjárta a lélek hosszát, betöltötte a lélek idejét, ledolgozta karmáját, megvilágosodott, így nem kell visszajönnie többé a létforgatagba, visszatérhet a fénybe, az

---

⁹ „A lélek első álma a világegyetem ideája. Ebben a megfoghatatlan képben, kiterjedés nélküli egyetlen pontban, egyetlen valamiben nyilvánkozott meg. Ez a titok – a lelken kívül az első Valami. Már volt valami, ami nem lélek. A pont. Már nem egy volt, hanem kettő. S a kettő külön világgá lett, olyan világgá, ahol minden kettő: éjszaka és nappal, fény és sötét, férfi és nő, én és te, élet és halál, álmom és ébrenlét, igen és nem. Kínában jangnak és jinnek mondják; Indiában Purusa és Prakriti; Iránban Ahura Mazda és Ahriman; Egyiptomban Ozirisz és Széth.” (Uo., 128–129.)

Egybe. A hitvesben, szellemi társában felismerte, tudja és látja lélek-énjének egészét, s a vele való egységben teljesedik ki, éri el teljességét.

Horváth István: Nappelkelte

LEVÉL KÉT ECLOGA KÖZÖTT

A *Levél a hitveshez* keletkezésének időpontját – a kényszermunka-táborban, illetve a halálmenet napjaiban írott versek pontos datálásához képest – csak hozzávetőleg adják meg a Radnóti-kiadások: 1944. augusztus–szeptember. Mivel a *Nyolcadik ecloga* keletzése 1944. augusztus 23-a¹, a *Levél* végső formáját nyilván az utolsó ecloga megírása után nyerte el. Feltételezhetjük azonban, anélkül persze, hogy biztosra vehetnők, hogy a (keletkezés tanúsága szerint) lassan fogalmazódó *Levél* ihlete megelőzte a *Nyolcadik ecloga* tervét és témáját. E feltételezést arra építem, hogy a *Levél* úgyszólván műfaji és motivikus megismétlése a *Hetedik eclogának*. A *Negyedik eclogával* kezdődően ugyanis Radnóti fokozatosan „háttat fordít” a vergiliusi mintának; az eclogák más – esetenként különböző – műfaji mintákhoz igazodnak. Már maga a *Negyedik* is az *Őszösvetség* ama jeleneteihez hasonlít, melyekben az Úr megszólítja a valamire-valamiért kiválasztott személyt, akinek mentegőtőzése és tiltakozása (hogy ti. alkalmatlan vagy méltatlan a kiválasztottságra) vitázó feszültséget állít a pásztorok egymást megértő párbeszédének helyébe². Az *Ötödik* a barát (Bálint György) elvesztését sirató elégia, a *Hetedik* pedig költői levél³. Kézenfekvő, hogy a *Levél* a *Hetedik*...ben megtalált műforma át- és továbbírása.

---

¹ Ez ugyanakkor a román kiugrás napja is. Az egybeesés természetesen véletlen, mégis van valami jelképes abban, hogy az eclogák sora a keleti front összeomlásakor ér véget.

² A vergiliusi műfaj párbeszédei eseményközlő jellegűek, funkciójuk tehát a narráció továbbgördítése. A *Negyedik ecloga* biblikus párbeszéde drámai jellegű, funkciója a beszélők közötti ellentét felszínre hozatala.

³ Erre Ferencz Győző is felhívja a figyelmet: „A bori versek közül a *Hetedik ecloga* is episztola: a versben ábrázolt vershelyzet szerint az éjszaka virrasztó költő »sort sor alá tapogatva« írja versét, amelyben körbemutatja szerelmének a munkatáborát, beszámol életéről, reményeiről. És modern episztolák a *Razglednicák* is, nem levelek, hanem képes levelezőlapok, méghozzá a levelezőlapok képes oldalát

Ezt motívikus egyezések tanúsítják. Ilyen közös motívuma a két költeménynek az „álom”, mely mindkettőben kulcsszerepet játszik. „...megtöretett testünket az álom, a szép szabadító / oldja föl”, „...nem jön az álom, az enyhetadó, mert / nem tudok én meghalni se, élni se nélküled immár”, így a *Hetedik ecloga*; „...Hangod befonja álmom, – / s szívemben nappal újra megtalálom”, „valóság voltál, álom lettét újra”, szól a *Levél a hitveshez*. Az álom szövegbeli – s ezzel egyszersmind szövegtárhelyiséget idéző – jelentése azonban árnyalatnyit különbözik a két költeményben. A *Hetedik*ben Fazekas Mihály egyik szépséges versindítása dereng fel: „Nyugosznak immár a mai nap baján / Áttört vitézek; durva veszély között / Görcsökre vont képek vonásit / Hogy szedi rendbe az édes álom!”⁴ A „szép”, illetve „édes” álom mindkét költeményben a nappal zord, a testet meg-, illetve áttörő zordságával áll szemben, attól „szabadítja” a szenvedőket. Az álom itt valóban az „alvók álma”, mely legyőzi az otthonról elválasztó térbeli távolságot. A *Levél*ben az álom inkább a vágy és az emlék szinonimája; mindkettő arra való, hogy megidézzék a távol élő hitvest, az egykori valóságot. Ilyen értelemben a nem sokkal korábbi *À la recherche...* rokonverse, az emlékezés himnuszáé, mely a példát (és a címet) Proust regényétől veszi. De az emlékezés erejére egy magyar utalást is találunk: „most bujdoskolsz a tájban”; „szemed kékjét csodáltam épp az égen” – kinek ne jutna eszébe Juhász Gyula *Milyen volt...* című költeménye vagy József Attila *Ódájának* tájképbe olvadó nőalakja?

Közös motívuma a két versnek a bomba is. „Búvó otthoni táj! Ó, megvan-e még az az otthon? / Bomba sem érte talán?” – fél és reménykedik a *Hetedik ecloga* beszélője. „...szemed kékjét csodáltam épp az égen, / de elborult s a bombák fönt a gépben / zuhanni vágytak. Ellenükre élek”, olvasható a *Levél*ben. A vágyott otthonnak s a hazatartó fogolynak egyaránt le kell győznie a bombák jelképezte állandó fenyegetettséget, ami egyre nehezebb

---

mutatják: a négy vers egy-egy kép a háborúról” (FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete*, Bp., 2005, Osiris, 731).

⁴ Egy véres ütközet estvéjén serkent gondolatok. = *Hét évszázad magyar versei*, Bp., 1954, Szépirodalmi, II, 13.

– nemcsak fizikailag, hanem intellektuálisan is, hiszen mindkettőjük megmaradása egyre valószínűtlenebb. Ott van e pusztulás-jelkép a *Nyolcadik eclogában* is: „... fortyan a bomba nagy ágya, ki-
röppen a súlyos ereszték / s mint legelőkön a marhalepény, úgy
megzsugorodva / szertehevernek a holtak a város térein...”. Az
Erőltetett menetben a „bomba” szó nem szerepel, mintha érvénye-
sülne vele kapcsolatban a „megnevezés tilalma”, vagy mintha oly
magától értetődő volna a bombák közé kényszerített élet, de a
hatás leírása félreérthetetlen: „Pedig bolond a jámbor, mert ott az
otthonok / fölött régóta már csak a perzselt szél forog, / ha-
nyattfeküdt a házfal, eltört a szilvafa, / és félelemtől bolyhos a
honni éjszaka.” Ennek a bombázás-látomásnak az előzményét a
Harmadik eclogában olvashatjuk: „...elpusztulok itt hamar én is. /
Görbén nőnek a fák, sóbányák szája beomlik, / falban a téglá si-
kolt; így álmodom én, ha elalszom.” Mintha a lírai Én nem tudna
szabadulni a *Második ecloga* Repülőjének bombázásleírásától.

Miért volt szükség erre az újraírásra? Ferencz Győző imént
idézett passzusában van egy „olvasói elszólás”, mely nyomra ve-
zet: „körbemutatja szerelmének a munkatáborát”. Azaz: akinek a
költő versben szerelmet vall, az a „szerelme”. A korábbi eclogák
között egy szól ugyancsak a szerelemről: a *Harmadik*. De mint
tudjuk, ezt nem Gyarmati Fannihoz írta a költő. Nem biztos,
hogy igazuk van azoknak, akik szerint a *Hetedik ecloga* a *Harmadik*
jóvátétele, de valószínű, hogy a két szerelmes ecloga egybecsen-
gése miatt a költő fontosnak tartotta a vallomás címzettjének
státuszát a parafrázisban tisztázni. Ez történik a címben is és a
szövegben is: „...kamaszkorom kútjába visszahullva // féltéke-
nyen vallatlak, hogy szeretsz-e? / s hogy ifjúságom csúcán, maj-
dan, egyszer, / a hitvesem lesz, – remélem újra / s az éber lét
újtára visszahullva / tudom, hogy az vagy.”

E magántermészetű ok mellett azonban fontosnak érzem azt,
hogy a *Levél* új megvilágításba helyezi a Radnóti költészetére oly-
annyira jellemző költőhalál-témát. A *Férfinapló* 1932-es bejegyzé-
seiben találkozunk vele először, a Farkas László és John Love
amerikai néger költő halálának szentelt szövegekben. Sorsukat itt
még nem vonatkoztatja önmagára – ellenkezőleg, utódjuknak és

„harcuk” folytatójának tekinti magát –, van azonban két olyan mozzanat, mely a motívum későbbi feldolgozásai felé mutat. Egyik a korral (itt még a társadalmi igazságtalansággal) való szembenállás és a tragikus vég összefüggése (ez különösen a John Love emlékének szentelt versben nyilvánvaló, hiszen a néger költő gyilkosság áldozata lett), a másik a két halott példaértéke, egyelőre éppen a versalany számára. A téma gyökeres átalakulása aztán 1933-ban, a *Mint a bika* című költeményben következik be.

Ennek szemléltetésére röviden – idézetek nélkül – jellemez-nem kell Radnóti avantgárd korszakának egyik jellemző motívumát – ez a szél. Radnóti tájszimbolikájában a szél, a szellő (és szinonimái) a közlés, a kommunikáció jelképe. És ez a közlés szinte mindig a buzdítás, az agitáció továbbítása az egyéntől a közösséghez, pozitív üzenet tehát. A *Mint a bika* megváltoztatja a konnotatív értékjelentést: „...az őzbak megáll; fülel és elpattan a széllal, / mely farkascorda szagát hozza sziszegve, –”. Vészt jósol tehát a szél, sőt – mint a folytatásból kiviláglik – halált a bika számára. Eltérően a két korábbi „költő-halál verstől”, a bika halála nem győzelmet előlegez (a *Férfinapló*-ban még ezzel a romantikus eredetű katarziskeltő jelentéssel találkozunk), hanem bukást, melynek értelme, ha úgy tetszik, haszna csak jóval később derülhet ki, tehát rejtett. „Így küzdök én is és így esem el majd, / s okulásul késő koroknak, csontjaim őrzi a táj.” Erkölcsi példa tehát a „nem menekülő” költő az utókor számára.

Ez a példaszerep szorosan összefügg a baloldali avantgárd költőinek identitáskeresésével. A valamivel idősebb nemzedéktárs, József Attila költészetében találhatjuk meg ennek tiszta példáit. „Vers, eredj, légy osztályharcos”, írja József Attila; „költő vagyok és proletár”, visszhangozza Radnóti. De a költők keresni kezdik a kibúvókat a proletkult diktálta tisztán eszközszeréből. József Attila ezt a versbeli kimondás horizontbeteljesítő értékében találja meg: „Az én akarásom nem bolondság, / Hanem tövigkalászos

táblája a tibennetek / Még csak csirázó búzaszemeknek.”⁵ Később pedig a társadalmi felszabadítás mellett a lelki felszabadítás egyedi letéteményesének tartja „az adott világ varázsainak mérnöke”-t, a költőt, aki „megszerkeszti magában” a harmóniát, miután a külső, a társadalmi harmónia kora elérkezett.

Ilyen identitásforrás a példa-szerep Radnóti költészetében. Programja kiolvasható a *Kortárs útlevelére* című, többnyire félreértett Radnóti-versből. Szerintem a vers nem a harc és a behódolás ellentétére épül, hanem három szerep között kínál választást. Egyik a forradalmáré – ahogy az akkori baloldal elképzelte –, „vadmacskaként, ki néma hittal ugrik”, „szembehasal a vésszel”, „s villanva eltűnik, ha fáj a küzdelem”. Aki tehát taktikusan élni tud valamely eszméért. Másik lehetőség a behódolás, mely tisztátalan, szüntelenül megalázkodó élethez vezet. Harmadik a költő lehetősége, aki „nem pattanhat el”, nem lehet „konspiratív”, mert költészetének értelme és értéke azon múlik, hogy vall-e szabadon eszményeiről. Ezzel lesz az utókor számára „példakép, erős fa / [...], melyre rákúszhat a gyöngye növendék!” És ennek a példaszerepnek az „árfolyamát” az növeli a lehető legmagasabbra, hogyha halálos kockázattal jár. Úgy is mondhatnám: az eszmékért élni tudók mellett – éppen az eszmék hitelessége érdekében – szükség van azokra is, akik halni tudnak értük⁶.

Radnóti költészetének két állandó értékfogalma a tisztaság és a bátorság. Ez utóbbi talán sohasem tűnik fel megnevezve; inkább a félelem hiányának mondhatnók. A két motívum együtt jelentkezik az *Őrizz és védj* következő soraiban: „Őrizz és védj, fehérítő fájdalom, / s te hősizin öntudat, maradj velem: / tiszta szavam sose kormozza be / a barna füsttel égő félelem.”⁷ Ez a

---

⁵ Lucien Goldman írt a kollektív (társadalmi) tudat valóságos és lehetséges szférájáról. A versidézet a lehetséges valóra váltását tulajdonítja a költőnek és a költészetnek.

⁶ Albert Camus írja a *Szűzjaphosz mítoszában*, hogy élni csak akkor érdemes, ha van valami, amiért meghalni is hajlandók vagyunk.

⁷ A „fehér” ősidóktól a testi és lelki tisztaság színjelképe; így használja itt Radnóti is, ellentétben a szennyezettséget jelképező sötét színekkel, melyekhez olyan anyagneveket kapcsol – korom, füst –, melyek „piszkítanak”.

szüntelen küzdelem az öntudatot beszennyező félelemmel közel áll a sztoikus erkölcsstanhoz – azért nem állítom, hogy abból ered, mert nincs támpontom arra nézve, hogy Radnóti olvasta volna az antik sztoikusok hasonló szellemű munkáit. A sztoicizmus azonban benne volt a kor levegőjében – amikor az értékek és az őket vállaló értelmiségi defenzívába kerül, a sztoikus magatartáselvek mindig idő- és népszerűek lesznek, márpedig a két világháború közötti időszakban ez történt. Akár Babits vagy Dsida Jenő keresztényi sztoicizmusát nézzük, akár Kosztolányi pogányos vonzódását Marcus Aureliushoz vagy József Attila *Eszméletének* alanyát, „ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor – ezért őrzi meg,” csakis arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyar újklasszikus irány költőinek világképét jelentősen meghatározták a sztoikus tanok. Az a félelem nélküli „haláltudat”, melyet Bálint György a *Járkálj csak, halálra ítél!* recenziójában mint költőnkre jellemző témát és tartalmat kiemelt, ugyancsak ebbe a bölcséleti vonulatba illeszkedik.

A történelem azonban cinikus cáfolattal szolgált arra a sztoikus halálfelfogásra, mely a félelem elűzésével éppen az emberi méltóságot kívánta megmenteni. A sztoikus bölcs – aki ellenzékben áll korával – méltósága abban áll, hogy vállalja a halált, ha annak eljön az ideje és értelme. Az a halál azonban, melyet egy minden ízében embertelen hatalom mér a minden jogától és emberi méltóságától megfosztott páriára, nem hősi és felemelő, hanem megalázó. Mondhatnám: ez a végső, a teljes megaláztatás, mert elveszi az utolsó választás lehetőségét is a „halálra ítélttől”. Ezért reménykedik az *Erőltetett menet* „általános alanya” „egy bölcsőbb, szép halál” esélyében. És ezért választja a *Levél a hitveshez* költője – bombák ellenére és a gyilkosok szándéka ellenére – a túlélés hitét. „Pedig bolond a jámbor” – olvashatjuk ugyancsak az *Erőltetett menetben*, mert tudhatná, hogy ezt csak a csoda biztosíthatja, csodák pedig – s ezt Radnóti is tudta – nincsenek. „...és tudtam, hogy egy angyal kísér, kezében kard van, / mögöttem jár, vigyáz rám s megvéd, ha kell, a bajban” olvashatjuk a *Sem emléke, sem varázslat* indításában, hogy a befejezésben a cáfolatot halljuk: „ha megpillantsz, barátom, fordulj el és legyints. / Hol

azelőtt az angyal állt a karddal, – / talán most senki sincs.”⁸ Nem valóságos remény fűti tehát a lírai hőst, amikor egy másik Vergilius-művet választ imitációja tárgyául. „...bíbor parázson, / ha kell, zuhanó lángok közt varázslo / majd át magam”, akárcsak Aeneas, akinek menekülését az égő Trója lángjai világították meg. (Amint a „vad férfiak” és a „fegyver” az eposz kezdő sorát parafrázálja.) Arról van szó, hogy korábban a halálba azért „egyezett bele” (Goethe fordulatával élve), mert ennek fejében hirdethette költői igazságait, azaz a halálfélelem leküzdése a költői szabadság záloga volt számára. Az áldozat megalázó szerepében azonban a sztoikus haláltudat további vállalása éppen ettől a szabadságtól fosztaná meg. A túlélés reményének a szava lesz az az új igazság, melyet szabadon vállalhat, s amiért a halált is érdemes vállalni.

S miért kell visszatérni? Egyszerűnek tűnik a válasz: hiszen az otthon, a barátság, a szerelem azok a „bukolikus” értékek, melyekről addig az eclogák zengtek. A *Nyolcadik ecloga* azonban mást (is) mond. „Jöjj hirdetni velem, hogy már közelít az az óra, / már születőben az ország. Hogy mi a célja az Úrnak, – / kérdém? lásd, az az ország. Utra kelünk, gyere, gyűjtsük / össze a népet, hozd feleséged s mess botokat már.” Így beszél Náhum, a próféta. Vagyis a hazatérőnek feleségestől tovább kell mennie – lélekben legalábbis – az „ország”, Isten országa felé. A Költő – mint az ecloga egyik szereplője – már nem „az eltűnt idő nyomában” jár, hanem a jövő idő ígéretei felé tart. Legalábbis tartana, így állítva helyre a sztoicizmus révén kiküzdött és a fasizmus által megcsúfolt emberi méltóságát.

---

⁸ Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy engem a „kardos angyal” emlékeztet Ady „*Adám, hol vagy?*” című versére: „Es hogyha néha-néha győzők, / Ő járt, az Isten, járt előttem, / Kivonta kardját, megelőzőtt.”

Tózsér Árpád

A LÉLEK HOSSZA

Az emlékezés mint létmód Radnóti Miklós

*Bori notesz*ének néhány darabjában, különös tekintettel
a *Levél a hitveshez* című versre

Mindjárt az elején le kell szögezнем: a *Levél a hitveshez* című Radnóti-opust én nem érzem ahhoz elég komplexnek és komplettnek, hogy önmagában értékelve is [a] 12 legszebb magyar vers közé sorolhassuk.

Ha a verset úgynevezett close reading-ben, zárt olvasatban vizsgáljuk, azaz az életrajzi motivációt és az életmű kontextusát figyelmen kívül hagyjuk, akkor a mű olyan front-levelet imitáló katonaversnek tűnik, melynek beszélője egy fogolytáborban a távoli hitves megidézett képéhez menekül, majd belátja „menekülése” hiábavalóságát. Még inkább leegyszerűsítve és érthetőbbre sematizálva a képet: a *Levél a hitveshez* lírai története a „fogoly vagyok” s „mégis eltalálok hozzád” szép és emelkedett szándéka és a „2 x 2 józansága hull rám” szkepszise között feszül, s mint ilyen, hatásos, erős érzelmeket megmozgató háborús óda a kedveshez, de a szöveg konkrét jelentései között én nem látom azokat a pluszokat, amelyek a művet akárcsak a Pilinszky-megfogalmazta „szituációs zsenialitás” magasába emelnék. Mi több, ha a vers nemegy kifejezését önmagában tekintem („Haggod befonja álmom, – / s szivemben nappal újra megtalálom, –”; „s kihez vakon, némán is eltalálnék”; „A csókjainkról élesebb az emlék”; „Mikor láthatlak újra, nem tudom már”), akkor nem lehet nem észlelnem, éreznem, hogy a vers szentimentális felhangoktól sem mentes. Lehet ezeket a felhangokat szépíteni, „megújult romantikus költőelemekké” nyilvánítani (mint ahogy Tandori Dezső teszi), vagy a „szépség legelemibb formáját” látni bennük (mint ahogy Ferencz Győző látja), de szerintem ez a dolgokon nem változtat: a vers költőileg erős s mai versérzékenységünkre is ható részei – a belső arányokat tekintve – nem elégségesek

ahhoz, hogy a hagyományosabb, ma már túl személyesnek tűnő, s így egyszeri jelentésű részeket feledtetni vagy azokat mélyebb jelentésekkel megtölteni tudnák.

De:

Jól olvassuk-e vajon ezt az ódába emelkedő episztolát, ha a szövegkörnyezetéből kiragadva, önálló opusként próbáljuk felfogni, értelmezni?

Radnóti az *Első ecloga* megírása (1938) óta (és már azelőtt is) gyakran gondolkodott ciklusokban (elég itt csak a hét eclogáját vagy a *Hajnaltól éjjelig*, az *Eaton Dar* s a *Naptár* című versfűzéseit említenünk), s nem egészen alaptalan talán a *Bori notesz* tíz versét ciklusként olvasnunk sem. (Ennek lehetőségét egyébként már Ferencz Győző is felveti Radnóti-monográfiájában, de a versek „összeolvasását” végül nem végzi el.)

Ezen utolsó opusok összefüggő ciklusként kezelésére első-sorban a szerzőtől származó, a művek részeként kezelendő keletezések, a tér- és időbeli koordináták viszonylagos azonossága, továbbá a szövegeknek a noteszben való egymásmelletisége s mindenekelőtt a formai és tartalmi összefüggéseik – a belső és külső formai komplementaritásuk, utalásrendszerük kölcsönösségei stb. – indíthatnak bennünket. (A megjelölt „tér” öt esetben: a *Lager Heidenau*, *Žagubica fölött a hegyekben*, egy-egy esetben *Bor*, *Cservenka*, *Mohács*, *Szentkirályszabadja*, egy esetben jelöletlen; az idő: 1944 július–augusztus–szeptember–október.)

S ezzel tulajdonképpen immár dolgozatom mondandóját is felvázoltam: a *Levél a hitveshez* című Radnóti-verset én a „bori versek” egyetemes összefüggésrendjében próbálom értelmezni, s amennyiben a fűzer opusai így egymást plusz-tartalmakkal töltik, annyiban e verseket az eddigi elemzőktől kicsit eltérő módon értelmezem, s a *Levél a hitveshez* jelentésének súlypontját máshová teszem.

A művet eddigi elemzői és értelmezői szinte egybehangzóan szerelmes versnek minősítették, s valószínűleg [a] 12 legszebb magyar vers toplistájára is szerelmes versként került.

Az első Radnóti-monográfiák egyike, Pomogáts Béla 1977-ben megjelenő *Radnóti Miklós* című munkája szerint „A *Levél a hitveshez* arról tett vallomást, hogy a szerelem lett az utolsó erő-

forrás, a hűség lett a visszatérés, az életben maradás egyetlen záloga”. S lényegében ugyanezt mondja a versről az ez idő szerint utolsó Radnóti-monográfia szerzője, Ferencz Győző is. Szerinte a vers a költő és a hitves viszonyáról „szól: elszakíttasságukról [...], majd arról, hogy a beszélőnek, a költőnek mit jelent a hitvese [...], végül a költő elhatározásáról, hogy életben marad, hogy visszatérhessen”.

Viszont Ferencz Győző ugyanott, ahol a szóban forgó művet ilyen módon részletesen elemzi, a „bori versek” *À la recherche...* című darabját, helyesen, az „emlékezés versének” s a *Hetedik ecloga* párjának nevezi. (Véleményét azonban nem fejt ki.) Csakhogy a *Levél a hitveshez*-t születésének „tere” és „ideje” (Lager Heidenauban, 1944 augusztusa–szeptembere), valamint helye a „noteszban” szintén közvetlen a jelzett két műhöz kapcsolja, s így nem lehet nem annak az emlékezésfolyamnak részeként is olvasni, amely a két nyilvánvalóan „emlékezés-verssel” megképződik. S ha a szövegét szintén az „elveszett idő kereséseként” értelmezzük (a megidézett Proust-regény teljes címe, az *À la recherche du temps perdu* jelentése szó szerint: az elveszett időt keresve), akkor egyéb érdekes belső összefüggéseket is észlelhetünk e három alkotás között.

Mielőtt azonban ezekre az összefüggésekre rátérnék, hadd tegyem szóvá a *Levéll* kapcsolatban Ferencznek egy másik fontos megfigyelését: a mű kezdő versszaka mintegy „zenei nyitányként” működik, azaz „előrevetíti a vers egészének az ívét”, az „üvöltő csönd hisztériájától éppúgy a hűvös nyugalomig jut el, mint az egész vers” – mondja a jeles költő-irodalomtörténész a mű első strófájáról. S amennyiben ez a strófa mintegy különálló corpus a mű elején, annyiban a vers tulajdonképpen a második strófával kezdődik.

S ezek után idézzük a három vers kezdősorait: „Látod-e, eseteledik s a szögesdróttal beszegett, vad / tölgykerítés, barak oly lebegő, felszívja az este (*Hetedik ecloga*); „Régi szelíd esték, ti is emlékké nemesedtek” (*À la recherche...*); „Mikor láthatlak újra, nem tudom már” (*Levél a hitveshez*). Ezek a kezdősorok érdekes módon mintegy kimérik a versek teljes idejének a koordinátáit is:

a *Hetedik ecloga* történéseire a jelen idejű indíttatás s a jelenbeli szemlélődés a jellemző, az *À la recherche...*-ére a múlt (az emlékezés), a *Levél a hitveshez* idejét tekintve a jövő (a „mikor” kérdése) a meghatározó. Az első opus a KZ jelen idejű reménytelenségéből a képzelet, az álom nyújtotta reményhez fellebbez („Látod-e drága, a képzelet itt, az is így szabadul csak, / megtöretett testünket az álom, a szép szabadító / oldja fel”), a második ezt a reményt a múltba helyezi, s az emlékezet és a költészet értékeiben konkretizálja („Régi szelíd esték, ti is emlékké nemesedtek”; „Verssorok úsztak a lámpák fénye körül”), a harmadikban a költő a múltat előre, mintegy a jövőbe vetve, a képzelet, a költészet varázserejével kívánja újra megszerezni, magáévá szeretni a kedvest, „visszatérni” a hitveshez. A három vers együtt (a *Levél...* tanúsága szerint) azon „lélek hosszának” és „bejárásának” tűnik, amelyet a beszélő a „visszatalálás” feltételének érez.

Ennek a gondolatmenetnek két gyengéje van:

– Ha a *Levél...* is az emlékezés verse, az ideje viszont „jövő idő”, akkor a konstrukciónk ellentmondás-gyanús. Hogyan lehet a jövőre emlékezni?

– A *Levél...*-ben direkt módon nincs utalás a költészetre. Hogyan lehet akkor a verset az *À la recherche...* költészet-apoteózisához kapcsolni?

Az emlékezés „jövő idejéről” Hans-Georg Gadamer Hölderlin *Emlékezés* című versének elemzésében találunk figyelemre méltó kijelentést. (Hölderlin *Emlékezését* én egyébként szintén Radnóti itt tárgyalt emlékezés-verseinek „világirodalmi háttérébe” sorolnám; Vas István és Lator László ugyanis, akik e kérdéssel eddig a legkimerítőbben foglalkoztak, nem tettek említést róla.) A Gadamer-kítétel pedig így szól: „[...] a költő a távolságot szülő megtartó és felejtő emlékezettel képes maradandóvá tenni a jelen nem lévő dolgok megragadásának mindannyiunkban ott szunnyadó erejét [...] Ő [...] a jövő hírnöke, még akkor is, ha az istenek visszatértéről énekel”. Az emlékezés sem nem emlék, sem nem emlékezet, fejtegeti tovább a tudós, hanem múltunknak valamiféle maradandó, jövőbe nyúló jelenléte. S így kell érteni a Hölderlin-vers emlékezetes sorát is: „Költők által épül csak maradandó”.

A kicsit bonyolult Gadamer-fejtegetést én így egyszerűsíténém le s alkalmaznám egyben Radnóti emlékezés-verseire: a *Levél a hitveshez* a bori ciklus más verseiben (főleg az *À la recherche...*-ben) sorjázó emlékek és emlékezések jövő ideje. Az emlékezés általában is konstrukciós tevékenység, azaz a pillanatot megelőző időbeliségünk, tapasztalataink jövő-szemponitú újramodellezése, de a költő esetében ez a folyamat egyenesen a vers megalkotásával, a jelen nem lévő dolgok nyelvi jelenvalóvá, azaz új, aktuális jelentéssé szervezésével egyenlő. Ezért jelentheti ki Gadamer (nemcsak Hölderlinre érvényesen, bár az emlékezés szelektív jellegét, azaz az emlékezet és felejtés szemiotikájának a kölcsönöségét éppen az ő költészetéből szokták a teoretikusok levezetni), hogy „költöni annyit tesz – emlékezni”.

Az emlék–felejtés–emlékezés mint költői létmód hölderlini természetével bizonyára Radnóti is tisztában volt (Hölderlint is fordította), de tetten érhető ez a folyamat konkrétan a *Levél a hitveshez* szövegében is, mikor a költő a harmadik, negyedik s ötödik strófában az „emlék”-et, „feled”-ést és „varázs”-latot emlegeti, így:

„A csókjainkról élesebb az emlék;
csodákban hittem, s napjuk elfeledtem;
bombázórajok húznak el felettem;
szemed kékjét csodáltam épp az égen,
de elborult s a bombák fönt a gépben
zuhanni vágytak. Ellenükre élek, –
s fogoly vagyok. Mindent, amit remélek
fölmértem s mégis eltalálok hozzád;
megjártam érted én a lélek hosszát,

s országok útjait; bíbor parázson,
ha kell, zuhanó lángok közt varázslom
majd át magam, de mégis visszatérek;”

Az emléknek, feledésnek és varázslatnak ezt az egymás-melletiségét nem lehet másként értelmezni (a ’varázsolni’ kifejezés itt a költészet szinonímájának tűnik), csak úgy, hogy a múltja jeleneit megidéző költő a jelen háborús történéseinek hatására s az egysz-

tencia-diktálta feledés következtében átszervezi emlékeit, azaz az emlékezés a költészet varázserejével jelenvaló jövővé teszi a múltat.

A bori verseket értelmező irodalomtörténészek gyakori kérdése, hogy hitte-e vajon a költő a koncentrációs táborban a túlélését. A kérdés a versek vonatkozásában irreleváns, költőjük nem a saját túlélésében hitt, hanem a költői emlékezés csodájában, abban, hogy a vers jelenvalóvá tudja tenni a jövőbe fordított múltat. Ferencz Győző szerint a *Levél a hitveshez* befejező sorai, a „háborús hangzavar” kitisztulása a költőnek azt a „belső elhatározását” jelzi, hogy „szerelméhez bármi áron vissza fog térni”. De az irodalomtörténész a „bármi áron”-t nem részletezi. Nem is részletezheti. Mert itt nem konkrét akadályok legyőzéséről van szó: a verszáró sor – a „2 x 2 józansága hull rám” – nem a KZ valóságos túlélésére vonatkozik, hanem a költészetével magára maradt, s csak a költészet varázserejére hagyatkozható költő józan helyzetfelmérése.

S ha az elmondottak nem bizonyítanak elég meggyőzően, hogy a bori ciklus első felének versei (köztük a *Levél a hitveshez*) legalább olyan súllyal tematizálják magát az emlékezés és költés folyamatát, mint a gyűjtőtáborban gyötrődő költő és a távoli hitvese szerelmét, viszonyát (sőt, ha nagyon eredetiek akarunk lenni, akár azt a véleményt is megkockáztathatjuk, hogy az utóbbi az előbbinek csak vehikuluma), akkor vonjuk be vizsgálódásunk körébe a bori füzér első verseinek negyedik darabját, a *Gyökér* című dalszerű kis „allegóriát” is, amelyet a keltezés helye és ideje (Lager Heidenau, Żagubica fölött a hegyekben, 1944. augusztus 8.) szintén szorosan amazokhoz kapcsol.

Pomogáts Béla írja a versről, 1977-ben: a vers „allegorikus képeiben” „az alkotás jövőendő sorsába vetett remény és a beteljesülő személyes végzet tudata kapott költői formát...”. 21 évvel később Szegedy-Maszák Mihály a kultúra és a „szellemi talaj” metaforáját látja a vers „gyökér” képében, s számára a „költemény mintha egyenesen azt sugallná, hogy a szellemi értelemben vett talajtalanság kizárja az alkotást”. Ferencz Győző 2005-ben igyekszik továbblépni kollégáinál: „Kérdéses [...], mit jelent ebben az értelmezésben a vers zárata: »sorsom elvégztetett«. Arra

utal-e, hogy [Radnóti] kulturális önmeghatározása kudarcot vallott, hiszen begyökerezettségére ellenére is kiírtják? [...] Ezt végiggondolva a *Gyökér* Radnóti nagy identitásverseinek sorába tartozik, keserű és tragikus leszámolás a szabad identitásválasztás lehetőségével.”

S itt kénytelen vagyok a hétstrófás versnek legalább a záró szakaszait idézni:

„De a gyökér tovább él lent,
nem érdekli a világ.
csak a lombbal teli ág.

Azt csodálja, táplálgatja,
küld néki jó ízeket,
édes, égi ízeket.

Gyökér vagyok magam is most,
férgek között élek én,
ott készül e költemény.

Virág voltam, gyökér lettem,
súlyos, sötét föld felettem,
sorsom elvégeztetett,
fűrész sír fejem felett.”

Azt hiszem, bajosan lehetne a költő költészetbe vetett hitét egyértelműbben megfogalmazni, mint e négy strófa teszi. A gyökér léte a lomb, a költőé a költemény. Bár világi, „civil” sorsa „elvégeztetett”, ennek ellenére „nem érdekli a világ”: amíg él, küldi föl, a versnek, akár férgek közül is, az „édes, égi ízeket”. Egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy a versben nincs szó sem a kulturális „begyökerezettségéről”, sem a „szabad identitásválasztás lehetőségéről” és „kudarcáról”.

Takács Ferenc írja Radnóti identitásáról: „[...] zsidóként vesztette életét [...], de vére hullatásával – önnönszándékát beteljesítve – a költészet és a magyarság mellett tett tanúságot”. Ez az igazság Radnóti identitását illetően. S ha valamit még hozzáteszünk, az menthetetlenül utólagos megideologizálása a tárgynak.

Summa summarum:

Dolgozatomban a *Bori notesz* négy első darabját (a *Hetedeik eclogát*, az *À la recherche...*-et, a *Gyökért* és a *Levél a hitveshez*) vettem közelebbre szemügyre, pontosabban a *Levél a hitveshez* próbáltam a másik három kontextusában értelmezni. A négy opus szorosabb összetartozását az elmondottakon kívül külső formájuk is alátámasztja: verselésük, ritmikai-zenei szervezettségük, mi több: műfaji sajátosságaik is gradálódó rendbe állítják őket.

A *Hetedik ecloga* lassú, szemlélődő, leíró líráját a simán, mégis súlyosan hullámozó hexameterei szinte észrevétlenül vezetik át az *À la recherche...*-múltidéző elégiájának archaizáló (szintén hatméretű) sorai közé, hogy a *Gyökér* elszántan pergő felező nyolcasai és kétütemű hetesei (szinte a *Kossuth-nóta* és első versünk, az *Ómagyar Mária-siralom* zenéjét is a négyes ciklus polifóniájába szerkesztve) előkészítsék a *Levél a hitveshez* helyenként ódai magasságokba szárnyaló, páros rímű, hatodfeles jambusait. (Ez utóbbival, a hatodfeles jambussal pedig Babits *Jónáának* zaklatott gondolatísága kerül be a kompozícióba s közel az olvasóhoz.) A távoli „lámpák fényéből” megidézett „verssorok, a „metrumok tajtékos taraján” ringó jelzők (az *À la recherche...*-ből) a *Gyökér*ben és a *Levél a hitveshez*-ben hirtelen egzisztenciális közelségbe kerülnek, a létezés módjává keményednek, s a költő úgy járja be e roppant külső és belső távolságokat, a „lélek hosszát”, hogy a távolság a közelség aktiváit sokszorozza.

Pontosan úgy, ahogy Gadamer írta Hölderlin *Emlékezésével* kapcsolatban: „Mindig egyszerre van szó a távolság legyőzéséről és a közelség megragadásáról.”

S legvégül mégis valamit még Radnóti identitásáról – valami közelit, valami személyeset.

Dolgozatom írása közben is gyakran szörfözgettem az interneten, s ezúttal természetesen a Radnóti-irodalom (sőt minden Ranóti-ról talált megjegyzés) kiemelten érdekelt. Így kúszott rá a kurzorom a szép nevű Parászka Boróka egyik nem régi írására, amelyben a szerző fogadkozik, utánanéz: hogyan vette fel Glatter Miklós a Radnóti nevet, hogy vajon az erdélyi Radnót nevű község-e a névadó.

Én Pozsonyban lakom, egyébként pedig Palóccország szülötte vagyok, s mint ilyen üzenem Parászka Borókának s mindazoknak, akik azon a véleményen vannak, hogy az erdélyi Radnót a névadó: B. Kovács István, rimaszombati történész tüzetesen utánanézett a dolognak, s kutatásai szerint Radnóti Miklós a Rimaszombat melletti Nemesradnótról vette a nevét, ahol apja, Glatter Jakab (anyakönyvileg bizonyíthatóan) született. A költő maga erről (egy levelében) így ír: „Magyar költő nem lehet Glatter. Magyar költőnek magyar név kell. Radnót falunak a nevét választottam, ahol nagyapám kocsmáros volt és apám is született: legyek Radnóti. Így adtuk be a kérelmet.”

Persze, tulajdonképpen mindegy, hogy az erdélyi Radnót vagy a felvidéki Nemesradnót volt-e a névadó. Egyik is, másik is abban a Magyar Nyelvországban van, amely költőnknek annyira kedves volt.

A felvidéki kis faluban egyébként ma Radnóti Miklósnak szobra áll. A Palócföld is fiává fogadta a költőt, aki a nevével is ahhoz a „tájékhoz” kötötte magát, amelyet hazaként, a modern idők magyar lírájában talán ő alapított újra a legmaradandóbban.

Horváth Kornélia

(SEM) EMLÉK, (SEM) VARÁZSLAT?

A „józanág” értelmezési lehetőségei
a *Levél a hitveshez* című versben

A *Levél a hitveshez* című Radnóti-vers, amely első pillantásra oly szépen beleilleszkedik abba a lírai korpuszba, melyet a költő monográfiája, Ferencz Győző „élet és költészet páratlan egysége”-ként jellemezett¹, a szöveg végén komoly dilemma elé állítja az értelmezőt. A „2 x 2 józanága” a kínálkozó „szó szerinti” olvasat alapján a beszélő tudatának érzelmektől mentes, szigorú logika és következetesség szerinti működéséről ad hírt (ezért is nyújthat lehetőséget egy olyan meglátásra, melynek alapján a „túlélés akarásáról, az élet és mű folytatásáról írt vers *a lezárás verse* lett”).² Nyilvánvalónak tűnik ugyanakkor, hogy ez a versvégi kijelentés egy megváltozott, kiküzdött szemléletmódra utal mint a szövegben előzőleg mondottak következményére: innen nézve azonban távolról sem világos, miként is lenne érthető a „2 x 2” deklaratív „józanága”.

Az egyik értelmezés szerint a „2 x 2 józanága” a „személyiség végső letisztulása, belső redukciója”, „az egyedül lehetséges megoldás felismerése”, ami mint „a legjózanabb matematikai formula” paradox módon „a sajogva lüktető szerelemérzéssel” áll szemben.³ Egy másik megközelítésben a költemény zárata „a dolgok megfoghatatlan »matematikájába« nyílik.”⁴ Közvetve mindkét interpretáció jelzi a tárgyalt szerkezet enigmatikusságát, belső ellentmondásosságát: Ferencz Győző a vizsgált szófordulat

---

¹ FERENCZ Győző, *Trauma és költészet. A nyelvi önmegvalósítás folyamata = A magyar irodalom története III*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András, Bp., Osiris, 2007, 428.

² *Uo.*, 435 (kiem. az eredetiben).

³ FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2005, 733.

⁴ TANDORI Dezső, „*À la recherche.....*” Radnóti = T. D., *Az erősebb lét közelében*, Bp., Gondolat, 1981, 222.

explikációja során („a személyiség végső letisztulása”, „az egyedül lehetséges megoldás felismerése”) mellett utal annak paradoxitására, „megfejtetlenségére” is, míg Tandori a „megfoghatatlan matematika” szókapcsolattal érzékelteti a Radnóti-formula szemantikai összetettségét.

Kérdés tehát, miként értsük a verszáró kijelentést. A józanság szinonimikus szövegi megfelelőjét könnyen megelhetjük az „éber lét” harmadik szakaszbeli kijelentésében: ebben az esetben a „2 x 2 józanság”-t a szöveg tematikája szerint a „fogoly”-lét és a „bombázórajok” (negyedik szakasz) megfelelőjének kellene tekintenünk, ez azonban határozottan ellentmond a záró ötödik versszakban éppen a „józanság” témáját fölvezető érvelésnek:

„ha kell, zuhanó lángok közt varázslom
majd át magam, de mégis visszatérek...”

amely a „2 x 2 józanság”-val jelölt nyugalmi állapotot (lásd: „nyugalma nyugtat”) különös módon mint egyfajta varázslás eredményét határozza meg. Ha pedig a „józanság” a múlt elővarázslásaként, emlékezésként értendő, mit kezdhethünk a harmadik versszak végét dekonstruáló negyedik versszak eleji kijelentéssel, ahol a két állítás összetartozását – tekintet nélkül a ritmikai, azaz a versszakhatárra – a szintaxisnak a tipográfiában pontosvesszővel és a versszakkezdő kisbetűvel jelölt folytonossága is jelzi:

„A csókjainkról élesebb az emlék;
csodákban hittem s napjuk elfeledtem”

Úgy tűnik tehát, hogy a „józanság” sem a versbeli „éber lét”, sem az „elme” által „vetített” álom vagy múlt megfelelőjeként nem értelmezhető kielégítő módon.

Hasonló következtetésre juthatunk, ha a „józanság” témáját a vers motivikus rendszerébe kíséreljük meg beilleszteni: jól látható, hogy az egyes versszakok uralkodó motivikája egymást folyton relativizáló, szinte érvénytelenítő ellentétpárokat vonultat fel dinamikus változatossággal. E motívumpárok röviden a következők: 1. versszak: néma, hallgató↔üvölt, csönd↔felkiáltok↔de nem felelhet; 2. versszak: láthatlak↔vakon, valóság↔álom; 3.

versszak: ifjúság, múlt↔éber lét; 3–4. versszak: emlék↔elfeledtem, csodák↔bombázórajok, bombák. Az ötödik szakaszban pedig a versszak első felét domináló varázslat a maga szemantikai és asszociációs mezeje révén épp „a 2 x 2 józansága”-val alkot az értelmezést csaknem ellehetetlenítő dinamikus oppozíciót.

Az eddigiek alapján megkockáztatható az a kijelentés, hogy „a 2 x 2 józansága” formula, jellegzetes stílusbeli meghatározottsága, egzakt matematikai karaktere ellenére trópusként – s ugyan-csak rejtélyes trópusként – viselkedik. Mivel e különös metafora megvilágításához, a szöveg potenciális értelemrendjében való elhelyezéséhez a kézenfekvő szó szerinti jelentés láthatóan nem nyújt segítséget, vizsgálódásunkat a szó történeti jelentésszerkezetének feltérképezésével folytatjuk.

Amennyiben megvizsgáljuk a ’józan’ szóforma eredetét és történeti jelentéseit, azt tapasztaljuk, hogy e szót első adatolt írásos előfordulásában (1401) a történeti nyelvészet ’megfontolt, mértéktartó, világos gondolkodású <személy>; megfontolt emberre jellemző <magatartás, tulajdonság>’ jelentésben értelmezi, s csak a szóalak későbbi (1519-es) megjelenésekor konstatálja a ma is bevett ’nem iszákos, nem ittas’ értelmet.⁵ Ha pedig teret adunk annak a hipotézisnek is, mely a ’józan’-ban az ugor eredetű ’jó’¹ szavunk származékát ismeri föl – bár a *TESz* ezt a véleményt kevésbé ítéli meggyőzőnek⁶ –, akkor az utolsó szakasz értelmezésébe a ’vagyon’, valamint a ’kellemes, hasznos, szükséges dolog’, ’jobb irány’ jelentéseket is beléptethetjük.⁷

Úgy vélem, a „józanság” mint mértéktartó magatartás a szöveg önnön metrikai szerveződésére való autopoétikus utalásként is felfogható: ama szabályos, „antikosan” metrumhű ritmust reflektáló trópusként, mely negyven soron keresztül mindössze

---

⁵ Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 2, Bp., Akadémiai, 1970, 281.

⁶ Uo.

⁷ Az előbbi jelentést a nyelvtörténeti kutatás egy feltehetőleg 1078 körül keletkezett szövegben (bár ennek datálását illetően bizonytalan, s egészen a XV. századig lehetségesnek tekinti a keletkezés időpontját), illetve a hagyományosan 1372 utánra, illetve 1448 körülre datált *Jókai Kódex*ben azonosította, míg az utóbbi kettőt a hozzávetőlegesen 1195-ösnek ítélt *Halotti Beszéd*ben. (Lásd: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 2, 275.)

egyetlen anaklázist enged meg magának (4. versszak: „bombázó-rajok”), s egyetlen apró megdöccenést egy – amúgy lejtés-
semleges – pyrrichius formájában (az 5. versszak „zuhanó” sza-
vában). Könnyen belátható, hogy e két szöveghely imitativ-
tematikus funkciója alighanem a háború és a bombázás témájá-
nak ritmikai markírozása. Ez a pontos ritmus ugyanakkor mint-
egy benyomul a halál és háború témájába, s belülről kezdi szer-
vezni a szöveget, amely így az autokommunikáció, a belső mo-
nológ különleges példájává válik. Ezt mutatja az a rendkívüli
fonológiai szervezettség is, amely a virtuóz rímeken túl a szám-
talan alliterációban és hangkapcsolat-ismétlődésben is megmu-
tatkozik (csak néhány példa: „*valóság voltál*”, „*kamaszkorom*
kútjába”, „*három vad batáron*”, „*elborult s a bombák*”, „*férfiak*
fegyvert”, „*nyugalma nyugtat*”, „*bűvös bullám*”): mint Vigotszkij
kifejti, a nagyfokú hangzásbeli strukturáltság a belső beszéd
megkülönböztető ismertetőjegye.⁸ Eszerint tehát a látszólagos
dialógus, az én–te-beszédhelyzet a versben az én–én-
kommunikáció mintapéldája lesz, mely autokommunikációt
Lotman a másodlagos formális kód (itt a tökéletes, hibátlan
versritmus és a hangzásszerkezet) felerősödésével, valamint az
üzenet jelentésének és vele együtt a belső monológot folytató
énnek az átalakulásaként ír le.⁹

További kérdés azonban, miként érthető a „2 x 2 józansága”
mint ’vayon’ és mint ’kellemes, hasznos, szükséges dolog’. A jó-
zanság a versszöveg szerint a „vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
nyugalma”-nak felel meg szinonimikusan: ez a referenciális ér-
telmezésben a háborúra („vad férfiak”, „fegyvert”) utaló, ugyan-
akkor ezt a jelentésképzést el is bizonytalanító (lásd a folytatását:
„nyugalma nyugtat”) szintaktikai szerkezet nem más, mint Vergi-

⁸ Éppen ezért Vigotszkij hangsúlyozza, hogy a belső beszéd mögött „nem elha-
lás, hanem egy új beszédforma születése rejtőzik.” Vö. VIGOTSKIJ, Lev,
Gondolkodás és beszéd = V., L., *A gondolat és a szó*, Bp., Trezor, 2002, 356.

⁹ Vö. LOTMAN, Jurij, *A kommunikáció kétféle modellje a kultúra rendszerében.* =
Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletirők tanulmányai. (In Honorem Jurij Lotman),
szerk. KOVÁCS Árpád, V. GILBERT Edit, Pécs, Janus Pannonius Egyetemi,
1994, 31.

lius *Aeneis*-ének és Zrínyi *Szigeti veszedelmének* parafrázisa („*Arma virumque cano...*”, illetve „*Fegyvert s vitézt éneklek, s a török hatalmát...*”);¹⁰ így e kétszeres intertextus a „józanságot” a költészettörténeti tradíció „kincsesházaként” is megközelíthetővé teszi. S valóban úgy tűnik, a *Levél a hitveshez* szövege a magyar, s különösen a XX. századi lírai hagyomány számos darabját megidézi, s az idézetek sorában szinte tulajdon forma- és gondolatalakotó szervezőelvét hangoztatja fel.

Az első versszak sorkezdő „de nem felelhet” fordulata nemcsak a szerkezet hasonlósága okán evokálja Kosztolányi egyik eminens szövegének, az *Ének a semmiről*-nek jól ismert sorát („de nem felelnek, úgy felelnek”), hanem a közös haláltematikában, halál és költészet viszonyának és a félelemmel szemben vágyott nyugalom kérdésében is.¹¹ Másfelől a második szakasz 2. sora („ki biztos voltál, súlyos, mint a zsoltár”) egyszerre érthető sajátos önutalásként a Radnóti szerelmi költészetének kezdetét jelentő *Az ábítat zsoltáira*, illetve részint Babits-, részint pedig Ady-allúzióként. Az utóbbi közelítésben a vers idézett mondata a *Zsoltár férfihangra* Babitsát, s benne a második személyű megszólítást mint fikcionált párbeszédet (mely valójában ott is önmegszólítás, s egyben sajátos önkioktató én-beszéd) juttatja „hanghoz”;¹²

¹⁰ A szó szerinti egyezéseket a három idézetben kurziváltam – H. K.

¹¹ Vö. „Ha félsz, a másvilágba írd át,
verd a halottak néma sírját,
tudd meg konok nyugalmuk írdját,
de nem felelnek, úgy felelnek,
bírnak mi is, ha ők kibírják.”

A *Levél a hitveshez* későbbi „csodákban hittem s napjuk elfeledtem” sora szerkezetében és megnyilatkozásában pedig az *Ének a semmiről* kezdetével állítható párhuzamba:

„Amit ma tartok, azt elejtem,
amit ma tudtam, elfelejtem...”

¹² Babits jelentőségéről Radnóti számára vö.: „Az apátlan Radnóti érzelmeiben Sík Sándor testesítette meg a védelmező apát [...]; Babits a riválist. [...] A szimbolikus győzelem az volt, hogy Babits végül elfogadta őt. Radnóti a *Nyugat* munkatársa, állandó recenzense lett, megjelentek a versei. Eljárt hétfőnként a Dunakorzó kávéházba a *Nyugat*-asztalhoz. A démonizált irodalmi diktátor, amint elismerte tehetségét (ez 1936 táján következett be), megszűnt démonizált

ugyanakkor a Radnóti-kijelentés múlt ideje („voltál”), s az egész vers hullámzó ellentétrendszere mintegy elutasítja a Babits-mű hitre alapozott, bizakodó tónusát, amit mind a költemény alcíme (*Consolatio mystica*), mind egész szövege, különösen pedig a befejezése világosan érvényre juttat: „és nem tudod hogy messze Napokban tennen erőd / ráng és a planéták félrehajlítják pályád előtt / az adamant rudakat.”

A „zsoltár” másfelől az *Új versek* Adyját, textuálisan pedig a *Léda asszony zsoltárai* ciklust is előhívhatja a befogadói tudatból, s nem pusztán a szerelmi téma, de az ugyancsak a „zsoltár” szóban rejlő autopoétikus utalás okán: Ferencz Győző hívja fel a figyelmet a korai Radnóti-versek erotikájára, olyan versrészleteket citálva (mint például „Szakadt, dúlt ajkunk”; „Néha harapunk”),¹³ amelyek erőteljes Ady-hatásról árulkodnak. Az Ady-líra rejtett jelenlétét a *Levél a hitveshez* szövegében a következő versszakbeli „csókjaink” is megerősíti, amely akusztikailag az egy sorral későbbi „csodákban” szóalak első szótagját és ’k’ hangját ismétli: a ’csók’ szó-szimbólumát, sok esetben alliterációs formában, éppen Ady költészetének egyik vezérmotívumaként tartja számon az irodalmi recepció (csak néhány, e tekintetben jellegzetes Ady-verscímre hivatkozom: *Félig csókolt csókok*; *A csókok átka* [1904]; *Csókokban élő csóktalanok*; *A Csók-csatatér lovagjai*; *Heléna, első csókom* [1909] stb.)

A „csókjainkról élesebb az emlék” sor azonban újra Babits költészetéhez is köthető, különösen ahhoz az *Ősz és tavasz között*höz – az allúzió meglétére nézvést az előző sor kétszer ismételt „ősz” szava is alátámasztást nyújt („S már őszül is. Az ősz is ittfelejt még?”) –, amelyet Németh G. Béla klasszikus elemzésében a „hasonlóság, hasonlat, utalás, példázat” versének

---

irodalmi diktátornak lenni. Radnóti attól a pillanattól fogva a legnagyobb tisztelettel tekintett rá. Hiszen Babits ezzel lehetővé tette, hogy ön maga lehessen: elfoglalta helyét, s mivel elfoglalhatta, Babits is azzá változott vissza, aki volt: szellemi tekintélyé.” FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete*, 303.

¹³ *Uo.*, 730.

nevezett.¹⁴ A Radnóti-versben visszhangra lelő Babits-szövegrészek az alábbiak lehetnek: „búcsúízzel izgatnak a csókok”, valamint az utolsó előtti „rémült szemem csókkal eltakarni” sor, melyekben Németh G. a maga részéről a szecessziós Kosztolányi „emléknyomát” ismerte föl.¹⁵ De a legfontosabb, hogy Babits e műve a halál-tematika jegyében fogant (refrénje az ismert „Ó, jaj, meg kell halni, meg kell halni”), s ennek az irodalmi allúziókhöz, idézetekhez és műfaji rájátszásokhoz fűződő kapcsolatát az említett irodalomtudós a következőképpen magyarázza: „Mindenkinek a maga halálát kell meghalnia: más nem takarhatja el előle.” „De Babits segítségére siet az emberi történelem, a közös emberi sors, s esszenciáinak fő-fő öre és közvetítője, a költészet.”¹⁶

Innen nézve jelentőségre tesz szert, hogy a költészetnek és a költészettörténeti tradíciónak a halál „megélésében”, mi több, átminősítésében, élet↔halál (lásd: ébrenlét↔álom, látás↔vak-ság, hallgatás↔felkiáltás, csoda↔bombázórajok stb.) szembenállásának felszámolásában és az azt felülíró, új, szintézisszerű jelentés kialakításában játszott konstitutív szerepe – a babitsi allúzióon keresztül – éppen a vers középpontját képező harmadik versszakban válik erőteljesen érzékelhetővé. Abban a középső szakaszban, amely az ismétlések tekintetében is egyfajta kulminációt jelent: a „vagy” – „vagy” – talán Kierkegaard-t, s rajta keresztül az oppozicionális választás lehetetlenségét sugalló – egymás utáni sorközépi visszatérése („tudom, hogy az vagy.”, „csak messze vagy!”) az azonos szóformában egyfelől a múltat és a jelen, másfelől a jelen két összeegyeztethetetlen állapotát reprezentálja. Hasonló értelmezésre ad módot a „hitvesem” kétszeri megjelenése, mely a versszövegben egyedülként ismétli meg a címbeli szerkezet második tagját.

A harmadik versszak tehát az allúziós–intertextuális szövegszerveződés önfeltárásaként is olvasható, amikor a verset már nem mint valóságra-vonatkozást, mint „valóságelemek” sorát,

¹⁴ NÉMETH G. Béla, *Hasonlóság, hasonlat, példázat.* = N. G. B., 11+7 vers. *Vers-elemzések, versértelmezések*, Bp., Tankönyvkiadó, 1984, 194.

¹⁵ *Uo.*, 198.

¹⁶ *Uo.*, 200.

hanem mint egyfajta „szövegjátékot”, lírai versekre való utalások sokaságát, ha tetszik, mint a költészet „varázslatát” kell olvasnunk. Az ötödik versszakbeli „varázslat” – amelynek költészettörténeti kontextusába Weöres korai *Varázseénekét* csakúgy beleérthetjük, mint Radnótinak egyes primitív népek archaikus-rituális szövegeiről készült műfordításait (pl.: *Varázseének; Pygmeusok dala; Szerelmi ének*) vagy az olyan ráolvasásszerű verseit, mint a *Bájoló* – így a költészet téma- és énátalakító potenciáljává minősül. Innen nézve az „énekükkel” („Arma virumque *cano*...”) „hatalmat” éneklő „férfiak” nem a munkatábor őreinek referenciájaként, hanem a költészet hatalmának újabb jelölőiként figurálnak a szövegben. A „költészet hatalma” pedig úgy érthető, mint az a ’vagyon’, ’jó, hasznos, kellemes és szükséges dolog’, amit a „józsanság” szó-trópusa képvisel a vers e tekintetben valóban megnyugtató (lásd: „nyugalma nyugtat”) zárlatában.

A *Levél a hitveshez* esetén interpretációja nem mond ellent a címben megidézett verses költői levél műfaji hagyományának. Mint ismert, az antik episztola legjelentősebb reprezentánsa, Horatius éppen *Ars poeticá*ját írta meg e formában, átalakítva ezzel az addig uralkodó didaktikus verses levél tanköltészeti műfaját. A magyar irodalomban Kazinczytól kezdve Tompán, Petőfin, Aranyon át Adyig szinte minden szerzőnk költészeti alapelveinek, esztétikai és poétikai meglátásainak kifejtésére használja az említett műfaji formát: ez az *ars poeticus* hagyomány megerősíti a vizsgált Radnóti-vers költészettörténeti beágyazottságát és reflektív orientációját.

A versszöveg eme műfaji „önkontrollját” a korábban már méltatott sűrű hangzásszerkezet is kiemeli. Feltűnő, hogy a címbeli műfajmegjelölő „levél” szó hangsorának markáns – *ev* – hangcsoportja, miután anagrammatikusan megismétlődik a cím másik tartalmas szavában („*hitveshez*”), a negyedik szakasz kivételével a vers összes strófájában visszatér, a harmadikban és az utolsóban két alkalommal is: „*szi*vemben”; „*ve*tít”; „*hi*tvesem”, „*Hi*tvesem”; „*ve*szélyben”, „*fe*gyvert”. Feltűnő és jól hallható továbbá a *v*+magánhangzós szerkezetek gyakorisága: „*v*lágok”, „*ív*ölt”, „*tá*vol”, „*feláll*ván”, „*hív*ős”; „*v*akon”, „*v*alóság”, „*v*ésszahulla”; „*v*allat-

lak”, „visszahullva”, „vagy”, „vagy”, „vad”; „vágytak”; „varázslom”, „visszatérek”, „szívós”, „vad”, „hűvös”.

Meglátásom szerint ez a rendkívül telített anagrammatikus s egyben fonikus struktúra a „levél” hangsor és szóalak versnyelvi, illetve belső beszédbeli figurációjaként működik. Mindezt megtagadják a szöveg azon lexémái és szó szerkezetei, melyek a „levél” témáját immár nem átvitt, hanem konkrét, a történeti jelentésfejlődést nézve korábbi szemantikumban is aktivizálják hol direkt, hol pedig közvetett módon. E kifejezések a következők: „visszahullva”; „már őszül”; „Az ősz”; „zuhanni vágytak”; „zuhanó”; „mint fán a kéreg”; „hull”.

A ’levél’ etimológiai jelentésének szövegi „visszhangjai” egy újabb potenciális intertextus működésbe lépését segítik elő, amennyiben a negyedik versszak „zuhanni vágytak” fordulata Weöres igen korai – a híres, később Kodály által megzenésített 1928-as *Örge*ekkel egy esztendőben írott – *Ballada három falevélről* című költeményét látszik megismételni:

„Lebullott három falevél
észrevétlen az őszi ágról.

És jött a szél, a messzi szél,
egy messzi, másik, új világból –

Elröpült három falevél.

Az egyik magasba vágyott:
talált a felhők közt egy új világot,
emelte, emelte a szél.

A másik rohanni vágyott:
magasba hágott és mélybe szállott,
sodorta, sodorta a szél.

Harmadik szédülni vágyott:
szemét lehúnyta, semmit se látott,
kavarta, kavarta a szél.

Lobogott három falevél.

Lehullott három falevél
tehetetlenül a világból.

Ott lenn a sár, fekete, mély –
ki emel fel az *ősz*i sárból,

ti szegény három falevél?¹⁷

A „levél~falevél” szimbóluma a magyar líra hagyományban gyakran visszatérő toposz, amely rendszerint a költészet és a versírás jelölőjeként aktivizálódik a szövegekben. Legismertebb, s egyben megalapozó előfordulását Arany János *Letéstem a lantot* című költeményében ismerhetjük fel.¹⁸

A levél mint ’falevél’ jelentéslehetőségét a ’hull’ igének a versben több alkalommal ismétlődő alakváltozatai implicit módon erősítik. A „visszahullva” második és harmadik versszakbeli előfordulása a múlt és a jelen, az álom és az „éber lét” közötti mozgást reprezentálja („kamaszkorom kútjába visszahullva”, „s az éber lét útjára visszahullva”). A „zuhanni vágyó” bombák és a „zuhanó lángok” szinonimikus rekurrenciájukban nyomatékosítják a „hullás” sokszoros versbeli tényét, amelyet a zárlat alliteratív visszatérése („hűvös hullám” – „hull rám”) a szöveg markírozott szó-metaforájává tesz. A „józanság” hasonlítottjaként megjelenő „hullám” egyfelől demonstrálja tulajdon etimológiáját (a ’hull’ ige-től való származását), miközben a józansággal való metonimikus,

---

¹⁷ Weöres szövegében kurzívval jelöltem a Radnóti-verssel való szó szerinti vagy szerkezeti megfeleléseket – H. K.

¹⁸ A vers középső, negyedik szakaszát idézem:

„Zengettük a jövő reményit,
Elsírtuk a múlt panaszát;
Dicsőség fényével övezttük
Körül a nemzetet, hazát:
Minden dalunk friss zöld levél
Gyanánt vegyült koszorújába.
Hová lettél, hová levél
Oh lelkem ifjúsága!” (kiem. tőlem – H. K.)

illetve a „visszatérek”-kel tartott metaforikus kapcsolatában a lírai én jelölőjévé válik. A ’hullás’ és a „hullám” visszatérő motívuma szintén a szöveg önértelmező alakzataként közelíthető meg, amennyiben a végtelen precizitású hatodfeles jambusi sorok mértékét többször megbillentő és átrendező enjambement-ok sorozatára is reflektálni látszik.¹⁹ Az enjambement-ok közül a legszébb és legerőteljesebb az ötödik szakaszbeli „ha kell, zuhanó lángok közt varázslom / majd át magam”, mely az enjambement mint ’áthajlás’ témáját egyenesen a lírai beszélőnek az én-átalakítására és költői küzdelmére vonatkoztatja.

A „hullám” – „hull rám” versvégi rímpárja az eső és a víz képzetét is előhívja,²⁰ ami a szakrális-mitikus hagyományban mint a föld megtermékenyítőjének és mint az új élet születésének szimbolikus megfelelője szerepel.²¹ E kulturális szemantika fényében a „2 x 2 józanága” immár a születés, a megújulás szimbolikus aktusa felől interpretálható, s a megidézett tradíció továbbbírásának és megújításának, végső soron pedig az új versszöveg létrehozásának versnyelvi trópusaként áll elő.

Mint Iser megállapítja, az irodalmi műbe áthelyeződnek a valóság elemei, de áthelyeződésük aktusával rögtön jellé is válnak.²² A Radnóti-versben ilyen jellé vált valóság a munkatábor és a hitvesi szerelem: transzpozíciójukat és jelszerű természetüket reprezentálja a szöveg „hullámozó”, önmagát folyton viszonylagosító, ellentételező motívikája, a (tag)mondat- és verssorhatárok időről

¹⁹ Pl. 2. versszak: „szememre / belülről lebbensz”

2. és 3. versszak határa: „kamaszkorom kútjába visszahullva / féltékenyen vallatlak...”

3. versszak: „s az éber lét útjára visszahullva / tudom, hogy az vagy...”

4. versszak: „...Mindent, amit reméltem / fölmértem...”

²⁰ A ’hull’ ige nyelvünkben az esővíz mozgásának elsődleges kifejezője. Vö. *TESZ* 2, 162.

²¹ Ennek kapcsán érdemes visszaemlékezni a kötetben a *Levél a bitveshez* szövegét követő *Gyökér* című költemény kezdetére:

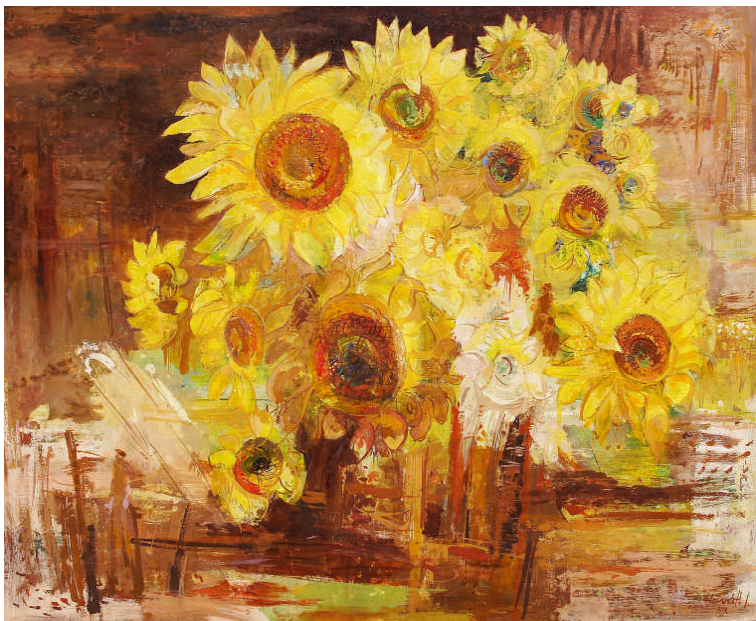
„A gyökérben erő surran,

esőt iszik, földdel él

és az álma hófehér.” (Kiemelés tőlem – H. K.)

²² Vö. ISER, Wolfgang, *A fikatív és az imaginárius*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Bp., Osiris, 2001, 23.

időre bekövetkező markáns elkülönülése. Ám – mint láthattuk – a műben e valóságelemekből lett jelek mellett számos „szövegvalóság” (intertextus, allúzió) működésbe lép: ezekben pedig éppen a „józanság” verszáró autopoétikus metaforája felé vezető utat s felépülésének jeleit ismerhetjük föl.

Horváth István: Napraforgók

A SZELÍDSÉG RETORIKÁJA

A költészet mindig is a mérhetetlen dolgok mérhetőségéről, a szélességgel rendelkezők hosszúságáról és a hosszúsággal rendelkezők szélességéről szól(t). Radnóti Miklós „sem emlék, sem várászat” típusú megszólalásai, egy „rendetlen”, értelem nélküli és a legvégsőig kegyetlen világ elrendezhetőségének tapasztalatát mindenáron versbe emelni szándékozó vágyai ugyanezzel a ketősséggel mérik önmagukat s a bennük megjelenő lírai én-t. A később Kertész Imre tollán megszólaló, az emberre a krematóriumok tövében is a boldogság „kényszeré”-t sorsként mérő világ-érzékenység nem engedi meg a pusztulás felé erőltetett menetben vonszoló tudat percnyi lazítását sem. A feledés lehetetlenségét alázattal remélő, de végsőképpen mégiscsak a reményt is kimondó tudás és érzés egy önmagát nem kímélő és önmaga feladásának lehetőségét nem ismerő személyiség birtoklásának vágyával ajándékozza meg az etikát, s ajándékozza meg az esztétikát a *Bori notesz* verseiben.

A *Levél a hitveshez* nemcsak a „boldogházasság-költészet” Petőfitől eredő s Tóth Árpádon keresztül teremtdő hagyományába írja bele önmagát. Nemcsak a *Kis nyelvtan* vagy a *Bájos* játékosságának örömet jelenetezi tovább, s nemcsak az érett férfi határozatlanságát már csak eljátszó s esendőségéért egyben megbocsátást remélő, a megénekelt hitvest ámulattal versbe emelő *Tétova óda* hétköznapi apróságokat a csillagterek végtelenségével övező világába merészkedik (szó)képeivel. Mindezen eszköztárak használata mellett a valóságreferencialitásnak a prózairodalom által talán soha meg sem közelíthető szelídségével írja körül a szituációt, mely a fogvatkozásból, a végső hiányból kell, hogy megnyugtató jövőt s elviselhető jelent kovácsoljon össze. Ez a szelídség pedig helyzetéből adódóan egészen más, mint az a magatartástapasztalat, mellyel e fogalmat általában rokonítani szoktuk. A Radnóti-versbéli szelídség nemcsak a „ha megdobnak

kővel, dobd vissza kenyérrel” típusú krisztusi parancs betartására irányuló szövetkezésre szólít fel, hanem ezt a valószerűtlenül lehetetlen elvárást a fennálló világ etikai attribútumává igyekszik átfogalmazni. A költői én fölé tornyosuló, majd bezáruló agresszív világégbolt már korábban is megjelenített képei („[k]i gépen száll fölébe, annak térkép e táj”) most már végképp a pusztító erők ellenére élő embernek az apokalipszissal való eszköztelen szembe fordulását jelenítik meg („szemed kékjét csodáltam épp az égen, / de elborult s a bombák fönt a gépben / zuhanni vágytak.”).

Egy effajta szembefordulásnak lesz jelölője a *Levél a hitveshez*, mely legvégső eszközeként a kétségbeesés és az összeomlás helyett a jambusnál és a hexameternél is mélyebb eszköztelenséget, a szorzótábla legelső lépcsőjén örömmel körültekintő én felvilágosult örömet rendezi katarzissá. Mert e versszáró gesztusban – „a 2×2 józanságá”-ban – minden korábban főlemlített esztelenség, abszurditás és tragikum feloldódik – nem etikailag magyarázódik meg, hanem poétikailag feloldódik. A matematikának mint „legfeleslegesebb tudomány”-nak ekként megjelenített, a versegész szituációjával egészen szemben álló, illetve a hétköznapi hasznossággal nem mérhető, elemi (erejű) képlete éppen annyira a hatalommal való nem-rendelkezés, a teljes meg- és kifosztottság szimbóluma¹ lehet, mint egy eltévedt hangjegy valamely Beethoven-szonátában, mint egy szállongó vonalka egy Dürer-metszeten vagy egy marék föld valamely sírhalmon. Felesleges, ám nélkülözhetetlen.

A szelídség önmagában vett derűje természetes védekezés-képp övezi a szó gyakori kimondása nélkül is a *Bori notesz* verseit, illetve a valamivel korábban keletkezett szövegeket (maga a ’szelíd’ kifejezés, ha nem is szignifikánsan, de szaporábban jelenik meg az 1944-es versekben, mint korábban). A *Nem tudhatom* (1944. január 17.) „szelíd” tanyája éppen úgy része ennek a szellemi-testi ön-

---

¹ Vö. Bokányi Péter e konferencián elhangzott észrevételével, mely szerint a 2×2 racionalitásával szemben a $\sqrt{2}$ olyan irracionális szám, amely valójában „ki mondhatatlan”. (Lásd kötetünkben a 77. oldalon! – *A szerke.*)

megóvásnak², mint a *Hetedik ecloga* (1944. VII.) „búvó otthoni táj”-át álmatlan álmokból felépítő, a férfi–női testi–lelki intimitást a legvégső lehetetlenségben, éppenséggel a férfitestek közé való beszorítottság állapotában megjelenítő, mégis csodákat váró, végül szó szerint a holtakat feltámasztó s az időtlenségben reménykedő képsorai.

Hasonlóképpen élni segít az *À la recherche...* (1944. VIII. 17.) grammatikailag visszafogott, a „szelídség”-et azonban annál erőteljesebb poétikai helyzetbe hozó felütése („Régi szelíd esték...”) és az idő végtelenjébe való menekülést fontolgató, a halál megértő elfogadását, sőt, majdhogynem teremtő szükségességét csokornais iróniával szemlélő (vö.: *Létbe; A Magánossághoz; A tibanyi Echóhoz*), a vershős szavainak vergődő hullámverését hexameter-nyugalommá rendező sorainak biblikus fennköltége („mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már”). Valamivel később az *Erőltetett menet* (1944. szeptember 15.) megrázó formai leleménye, a kitágított szóközőkkel megemelt különös poézis a két imbolygó lépés közt a „[t]ajtékos ég”-re föltekintő vershős botorkáló alakját vetíti elénk. E szóritkításokkal dramatizálódik megannyi sóhajtás-sá a megjelenített kisvilág „eltört szilvafá”-ja, „hús verandá”-ja, „hűlő szilvalekvár”-ja és „rőt sövény”-e, mely motívumok korántsem biedermeier kellékként adják háttérmentázatát a bensőséges hitvesi lírának. Ehelyett a boldogság vágyott és még mindig lehetségesnek gondolt értelmezési terében, ugyanakkor a szörnyűséges 1944-es esztendő temporális aranymetszési pontján jelölik ki – a *Bori notes* többi szövegével együtt – a *Levél a hitveshez* tér–idő-koordinátáit (1944. VIII–XIX.). E vers születésekor a létezésből már elkerülhetetlenül – de tudatosan vállalva is sorsát – kifelé tartó ember határozott visszatérés-ígéréte azonban olyannyira irracionális a valóság felől tekintve, hogy azt csak valamely elvont életeszmény esztétikai igényű átfogalmazása valószínűsít-

---

² Vö. Gordon Győri János véleményével, aki ugyancsak e konferencián a Radnóti-ról készült fotográfiák sorsát, tematikáját elemezve a sok sportolásról készült kép kapcsán felvetette annak lehetőségét, hogy a költő mintegy „tudatosan készült” a következő évek nemcsak szellemi, hanem fizikai megpróbáltatásaira is. (Lásd könyvünkben a 303. oldalon! – *A szerk.*)

heti végiggondolható sorssá („ha kell zuhanó lángok közt varázslom / majd át magam, de mégis visszatérek; / ha kell, szívós leszek, mint fán a kéreg”).

Ezért a szelídség retorikájának esztétikai igényű felépítése és alkalmazása úgy lesz a *Levél a hitveshez* megtartó talapzata, ahogy a szöveg a visszafogottság és a hallatlan önmérséklet, az említett „dobj vissza kenyérrel” típusú gesztussor jézusi alázata a minden sor mögött ott érzékelhető szelídség magatartásmintázatait jeleníti meg („hallgatók, míg zsong körém felállván / sok hűvös érintésű büszke páfrány”). Továbbá azért, hogy a versben konkrétan megjelölhetőek azok a mozzanatok, amelyek ezt az alapvetően az önkorlátozás eszményére építkező szövegtípust az adott helyzetben egyedül vállalható, az esztétikai (ön-újra)teremtődés okán már soha szét nem hullható személyiségmodell ismérvévé teszik. Nem a beletörődés, hanem a lehetséges (meg)menekvés útjait megnyitva az alkotó és a befogadó számára. Ez pedig nem más, mint a minden erőszakkal szemben pusztán a szavak katedrálisáiból jövőt álmodni képes, ám közben az elveszejtődéssel – önmaga és a *Bori notesz* szövegeinek végső, fizikai megsemmisülésével is (elsősorban a csak ebben fennmaradt versekre, a *Gyöke*re és a *Razglednicák*ra gondolunk) – számot vető lírai én végtelen nagyvonalúsága az őt elpusztító világ primitív kicsinyességével, agresszivitásával, ostobaságával szemben. Mert amikor minden elveszett, akkor már csak a szavak végső retorizáltsága, a szöveg felépítettségének gótikus, égbeszökő ívei lehetnek segítségére a semmi határvidékein botorkálónak. (Effajta vizuális alakzatra, formára utalhat költőnk az *Erőltetett menet* „szóközpoétiká”-jával is.)

Ezért a végtelenné feszített ellentétek („üvölt a csönd fülemben s felkiáltok”; „valóság voltál, álom lettél újra”), a mértékletes hullámmal, szabályosan gördülő sorok értelemhatárait erősen megdöccentő, szakaszok között átívelő enjambement-ok („kamaszkorom kútjába visszahullva / féltékenyem vallatlak, hogy szeretsz-e”; „megjártam érted én a lélek hosszát, – // s országok útjait”), a köznapiságukban is egyedire cizellált ismétlések („s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék”; „ha kell zuhanó

lángok közt... / [...] / ha kell szívós leszek...”), a fenséges alliterációk („nyugalma nyugtat”; „hűvös hullám”), a méltósággal szóló hasonlatok („súlyos, mint a zsoltár”) nemcsak grammatikailag kölcsönöznek emelkedettséget a versnek, hanem a szelídség érzékeltetésének, poétikai figurákká bontásának majd újraösszerakásának lesznek elengedhetetlen nyelvi elemei. Még a „kamaszkorom kútja” vagy az „ifjuságom csúcán” típusú, szinte a képzavar határáig feszített akkordokat is megtartja a vers ki-kezdhetetlenül könnyed fensége. (Ebben is emlékeztet elődjére, a *Szeptember végén* ugyancsak két stílus- és világszint határán tétovázó, közhely és pátosz között ingadozó, befejezésül hasonlóképpen jövőndölést megfogalmazó világára – bár amott fenyegető-féltékeny visszatérést jelenet ez a szöveg [a motívum e versben is előfordul, csak korábban], míg itt a[z amúgy valószínűtlen] visszatérés harmóniával övezett lehetne. – Vajon nem volna-e egy- más vonzáskörében olvasható a három nagy hitvesszerelem-vers, a *Szeptember végén*, az *Esti sugárkoszorú* és a *Levél a hitveshez*? Hisz egyéb párhuzamok mellett mindegyik valamiféle halál-, illetve újraéledés-motívummal zárul. Figyelemreméltó továbbá az is, hogy a szerelmet mindhárom alkotás – természetesen – élet–halál legfontosabb kérdésének tekinti, s valamiféle jelen–múlt–jövőndő-vonatkozásba, szemléleti egészbe hozza a létezés legelemibb idő- és térbeli dimenzióival.)³

*

Talán szerencsésebb lett volna dolgozatunk címéül „a szelídség retorikája” helyett az átfogóbb értelmű és szándékainkhoz közelebb álló, „a szelídség poétikája” kifejezést használni. Mert az a poézis, amelyet Radnóti a *Levél a hitveshez* című versben újateremt, első-sorban nem kényszerű szituáltsága, valóságreferencialitása okán lesz költészetünkben József Attila *Nem én kiáltok*, Babits Mihály *Csak posta voltál* című költeményével vagy Arany János *Őszikéjével*

---

³ S az sem lehet mellékes, így ez is további vizsgálatra érdemes kérdés, hogy mindhárom költő kétségtelenül áttekint szövegében a populáris regiszterbe is.

rokonságba hozható, sokkal inkább ama felfogás révén, mely a személyiség önépítésének kulcsmozzanatait a Másik ember létezés-tapasztalatára rákérdező esztétikumban véli megtalálhatónak. Gondoljunk az *Epilogus* utazás-bezártság-szabadság-fogság-alkotásvágy értékmozzanataira vagy a *Mindvégig*nek a *Bori notesz* s a *Levél a hitveshez* világával nagyon is rokon, önkicsinyítő személyiségfelfogására és önmegszólító alakzataira. Lehet-e Radnóti legkedvesebb költője, Arany János szavainál, a *Szondi két apródja* önmagukat költőként újáteremtő hőseinek az utolsó dalt is végigmondó elszántságánál pontosabban jellemezni a *Bori notesz* szerzőjének tragikus élethelyzetét és töretlen akaratát, amikor a betűket „sort sor alá tapogatva”, már a lélegzetnyi közelségben és a másnapban is ott ólálkodó „förtelmes halál” szürreális látványától sem megrémülve bízik a mégis-megmaradás egyetlen esélyét kínáló ákombákomokban? Ahogy Arany János is – csöndben, szelíden, mindannyiunk helyett:

„Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, ahogy isten
Adta mondanod,
Bár pusztá kopáron
– Mint tücsöké nyáron –
Vész is ki dalod.”

(*Mindvégig* – részlet)

Nagy Márton Károly

„HÁT HALLGATOK...”

Nyelvtapasztalat és nyelvválság a *Levél a hitveshez*-ben

„Messze vagy”, „biztos voltál”, „valóság voltál, álom lettél”, „hitvesem leszel”, „az vagy”, „messze vagy”, „fogoly vagyok”, „szívós leszek”. Az út, amit a szubjektum megjár a szövegben, nevezzük „a lélek hossza”-nak vagy „az éber lét útját”-nak, sokféleképpen reprezentálható. A létigék sora rámutat arra, hogy a lírai én eljut a teljes, egzisztenciális hitvesre irányultságon keresztül önmaga meghatározásáig, majd a jövő vállalásáig. De kiválaszthatunk más motívumsort is: „mélyben”, „visszahullva”, „zuhanni vágytak”, „zuhanó”, „hull rám” – ezek a szavak ezt az utat folytonos hullásnak, zuhanásnak sejtetik. Önmagára találás és zuhanás – a szubjektum átalakulása sokrétű, olykor ellentétes folyamatként ragadható meg. Dolgozatomban ennek az útnak a nyelvi vetületét szándékom bemutatni.

1. A felkiáltástól a hallgatásig: az első versszak

Az első versszak – a vers egészének tükréként értelmezve – magába sűríti a szubjektum által megélt átalakulást. A versszak két mondatból áll, melyekben három ige kötődik a lírai énhez: „felkiáltok”, „megtalálom” és „hallgatok”.

Az első mondatban a felkiáltására nem érkezik válasz, a mondat hallgatással telített: „néma, hallgató világok”, nem felelhet senki rá...”. A hallgatást a szöveg mint a felelet hiányát ragadja meg, ezzel kommunikációs helyzetként, illetve annak válságaként értelmezi. Az egyetlen külső hang is a csöndhöz rendelődik: „üvölt a csönd”. Ennek szemantikája kimeríthetetlenül széles: magában hordozza a csönd teljességét, de azt is, hogy a csönd, a csöndbe burkolózó környezet közléssel terhelt, jelentéssel bír.

A második mondatban két hang is feltűnik, a hitves és a környezet hangja, melyekhez a lírai én ellentétes módon viszo-

nyul. A hitves hangja a szubjektumban valósul meg („álmom”, „szivemben”), a lírai én szerepe cselekvő, irányító: a hitves hangját be kell fogni és meg kell találni ahhoz, hogy hozzáférhető, jelenlévő legyen. A környezet hangja ellenben külső, független valóság. A „sok” „páfrány” önálló, sőt – fizikai és egzisztenciális értelemben – a versbeli én felett álló létező, ezt hangsúlyozzák a „felállván”, „hűvös”, „büszke” szavak. Közvetlen, valóságos jelenlét jellemzi: érinthető, körbe veszi a lírai ént. A zsongás a páfrány természetes hangjaként értelmezhető, nem direkt, célzott közlésként.

A zsongó páfrány képe visszaautal az üvöltő csönd képére – mindkettő a lírai én környezetéhez kapcsolódik –, mégpedig a hangzás alapján. A vers nyolc ’ü/ű’ hangja közül három a versszak nyolcadik sorában található: „hűvös érintésü büszke”. Az ’ü’ hang így a zsongó páfrány egyik jellemző hangja lesz. Ez a hang kétszer is megjelenik az „üvölt a csönd fülemben” félsorban is. Ezen kívül a „hűvös” és az „üvölt” szavak között háromszoros hangkapcsolat létesül. Ezek az összecsengések szorosan egymás mellé rendelik az érintett sorokat. Ez megengedi azt az értelmezést, hogy a „csönd” jelentés nélküli, szélsőségeket sűrítő üvöltése válik zsongássá a versszak végén: az üvöltő csöndből zsongó páfrány válik.

Környezetét tehát a lírai én eleinte értékvesztett, ellenséges világként, utóbb értékeket hordozó önálló entitásként észleli.¹ De ehhez meg kell változtatnia viszonyulását az őt körülvevő világhoz. A hozzá kapcsolható igék mutatnak rá erre. A lírai én egyre passzívvá válik: hangot adóból („felkiáltok”) hangot keresővé („megtalálom”), majd hangot befogadóvá („hallgatok”).

Ez a változás a hitveshez kötődő sorokban valósul meg, és leginkább a „hallgatok” ige környezete mutat rá: „hát hallgatok, míg...” A lírai én elhallgat, azért, hogy a hitves hangja megragadhatóvá váljék a számára, és – míg az első mondatban felkiált, és nem kap feleletet – a hallgatás közben válik hallhatóvá számára a környezet zsongása. A hallgatás célzatosnak mutatkozik tehát: így

---

¹ HONFFY Pál, *A Levél a hitveshez* = *Radnótától Radnótiról*, szerk. Z. SZABÓ László, Bp., Tankönyvkiadó, 1985, 275.

kerülhet közelebb a messi hitveshez, a zsongás ettől függetlenül váltja fel az üvöltést a csendben. Ennek értelmében az, hogy a lírai én viszonyulása megváltozik, és a környezet új módon válik megtapasztalhatóvá számára, a hitveshez kötődik.

2. „Úgy irom [...] ahogy élek”

– a Hetedik ecloga *nyelvtapasztalata és a vers*

Az első versszak magába sűríti az egész vers jelentésszerkezetét, és ki is tágítja azt. Ahogy a lírai ént a hitves hangja elvezeti a környezet meghallásához, úgy a második és harmadik versszak tematikája a hitveshez kötődik, és a negyedik-ötödik versszakban jelenik meg a háború. A szerkezeti párhuzamot visszatérő szavak szövik szorosabbá, például a „hűvös” jelző a vers zárlatában, mely a „páfrány” képét a záró sorok mellé rendeli.

Ez az utalásrendszer csak a versszak kezdő sorait tekintve válik problematikussá, melyekhez a versen belül nem rendelhető szövegszakasz – viszont a *Hetedik ecloga* megfeleltethető a kérdéses soroknak. Ez az értelmezés nemcsak szorosabbá fűzi a két vers közötti kapcsolatot, melyet a sokszoros egymásra utalás is megteremt, hanem beemeli a *Hetedik eclogát* a *Levél a hitveshez* szövegvilágába.

A versek kölcsönösen értelmezik egymást. A válasznélküliség, a felkiáltás visszhangtalansága, a lírai én által kommunikációs váltsághént megragadott tapasztalat foglalja össze a *Hetedik eclogában* leírtakat. Ott a verset többek között a „látod-e, drága?” kérdés visszatérései, az állandó kérdés attitűdje szervezi. A megszólított „drága” távolsága úgy valósul meg, hogy a kérdésekre nem érkezik, nem érkezhetsz válasz. A távolság tapasztalata így nyelvi és kommunikációs dimenziót nyer.

A kérdés megjelenése a *Levél a hitveshez* szövegében is fontos jelentéssel bír, először a második versszak első sorában: „Mikor láthatlak újra, nem tudom már”. A két tagmondat alárendelő összetett mondatként is értelmezhető, de olyan párbeszédként is,

melyben a lírai én válaszol önmagának.² Tematikusan is lezárja a *Hetedik ecloga* „látod-e?”-kérdéssorozatot, hiszen a látvány már nem a táborra, hanem a hitvesre irányul; és lezárja a kérdezést mint irányultságot azzal, hogy önmaga ad feleletet saját kérdésére – lemondva arról, hogy a kommunikáció önmagán kívülre mutasson.

A *Hetedik eclogában* az otthon bizonytalansága is részben nyelvi problémaként jelenik meg: „van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?” De a nyelviség akkor éri el szemantikájának legtágabb dimenzióját, mikor az írás és vele a nyelv az élet párhuzamává válik. „Úgy irom itt a homályban a verset, mint ahogy élek”. Az élet és írás párhuzamba állítása többször megjelenik a Radnóti-lírában,³ például a *Tétova ódában*: „annyit érek én, amennyit ér a szó versemben; vagy a *Bori notesz* versei körül az *À la recherche*...-ben.

Úgy ír, ahogy él – az élet válságának nyelvi, alkotói vetülete is van. A *Hetedik ecloga* felelet nélkül maradó kérdésözüne azt jelzi, hogy a nyelv a *Levél a hitveshez* szövegébe már eleve érvényét veszített, legalábbis megkérdőjelezett közlésmódként lép át. Ez a válság oldódni látszik a *Levél a hitveshez* szövegében, de az első versszak tanúsága szerint a lírai én hallgatása által – hiszen ehhez kötődik a hitves és a környezet hangjának, egyfajta válasznak a megjelenése. A lírai én kérdés, nyelvi kifejezés helyett hallgat. A nyelv mintha már elégtelen lenne a környezet által hordozott közlés, jelentés megtapasztalásához. Erre utal, hogy míg az első versszakban a hitves a hangja által található meg, a szöveg további részében a látvány, majd az érintés válik fontosabbá.

---

² HONFFY, I. m., 276.

³ BARÓTI Dezső, Radnóti Miklós: *Tétova óda = Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben*, szerk. ALBERT Zsuzsa és VARGHA Kálmán, Bp., Gondolat, 1968, 377–378.

3. „mint a zsoldár...”: a második versszak

E versszak második sorában a hitves múltbeli (jelen)léte nyelvileg, de már nem hangként, hanem szöveggként (írasként) artikulálódik: „zsoltár” – megerősítve élet és írás egységét. A „zsoltár” szemantikája széles: nem a lírai én által írt, tőle független szöveg és szentség, érinthetetlenség kötődik hozzá – abszolút autonóm létezés. Ez a nyelvileg biztos múlt áll szemben a bizonytalan jelennel: a lírai én alkotja meg a hitves képét, mely szétíródik a vers szövegében.

Ez a szétíródás már a harmadik sorban elkezdődik. Az itt megjelenő látvány: „s szép, mint a fény és oly szép mint az árnyék”, elsődlegesen a biztos múltat reprezentálja, és mentes a jelen értékvesztésétől. A *Hetedik eclogában* azonban a látvány hangsúlyosan a tábori környezethez kötődik; a fény és az árnyék pedig a tábor éjszakai valóságához: a hold fényében a drótok újra feszülnek, fegyveres őrszemek árnya lépdel. A hitves képe burkoltan tehát magában hordozza a háborús környezet képét, ezáltal ellentmondásos jelenséggé válik. A két képzet a harmadik–negyedik versszakban elválaszthatatlanul összefonódik.

A nyelv és látvány kettősségét hordozza és értelmezi újra a negyedik sor: „kihez vakon, némán is eltalálnék”. A vakság párja a süketség lenne, hiszen ahogy a képet a vak, úgy a hangot a süket nem képes megragadni, befonni. De a versben a vakság párjaként a némaság jelenik meg. A lírai én eszköze tehát a múltban a valóság megragadására a látás mellett nem a hallás, hanem a beszéd, a nyelvileg való megformálás volt. A múltban a hitves bizonyossága azt jelentette, hogy a lírai én még ezek nélkül is eltalált volna hozzá. A jelenben, mikor a hitves „messze” van, szükség van a látásra, és szükség lenne a nyelv használatára is. Ez lehetetlenné válik, hiszen a lírai én elhallgat, és a nyelv válságát, érvénytelenségét éli meg.

A nyelv által aktív, alkotó módon közeledett a világhoz, ez átadja helyét a látványnak, melyhez a szöveg passzív, befogadó magatartást rendel. Hangot, nyelvet alkot („írom”, „felkiáltok”), és csak másodsorban hallgat meg, képet viszont nem alkot, hanem befogad („csodáltam2). A jelenben megvalósuló látvány ki-sebbséértékét a szóhasználat is jelzi: „bujdokolsz”; „vetít az elme”.

Passzív szerepét mutatja, hogy a negyedik versszakban a látványt nem sikerül megőriznie a háborús, tábori környezet képének hatásától.

Az érintést a vers nem sorolja fel mint a hitveshez való közeledés módját. A közvetlen háborús környezet sajátja viszont, hogy érintés által is érzékelhető („hűvös érintésü büszke páfrány”). A hitves képként való megjelenése – összemosódva a háború képével – így fordulhat át érintésben való megtapasztalássá.

4. *„féltékenyen vallatlak, hogy szeretsz-e?”: létállapotok és nyelviség*

A „valóság voltál, álom lettél újra” sorral kezdődő szakaszban a jelen, a régmúlt (a kamaszkor) és az „álom” egymáshoz rendelődik, a közelmúlt (a házasság) pedig a „valóság”-hoz, tudáshoz, „éber lét”-hez. Látszólag az előbbieket ontológiailag hiányosak, értékvesztettek az elveszett valósághoz képest. A szövegben viszont a kamaszkorhoz és az álomhoz a féltékenység kapcsolódik, a kérdés („szeretsz-e?”), és végső soron a jövőbe vetett remény: „a hitvesem lesz, – remélem újra”. Ezek fokozott, intenzív létállapotot, a hitves felé való dinamikus orientálódást fejeznek ki.

Ezzel erőteljes opposzicióban jelenik meg az „éber lét”: „s az éber lét útjára visszahullva tudom, hogy az vagy.” A hitvesi beteljesülésnek az éber jelenhez kapcsolódó tudása statikusnak, így szegényesnek mutatkozik a kamaszkori reménység dinamizmusához képest, és mindez negatív tartalommal telítődik, hiszen az éber lét (ébren lét) és a tudás már a *Hetedik eclogában* a háborús jelenhez kötődik: „az ész, az tudja a drót feszülését.” A jelen negatív konnotációja áthatja a beteljesült hitvesi szerelem képét is; a messzeséget áthidaló álomban így nem a házasság, hanem a még beteljesületlen kamaszszerelm, a féltékenység, a remény válik a vágy tárgyává.

A házasság negatív hangulati-asszociatív rendszere többször is megjelenik a „tudom, hogy az vagy. Hitvesem s barátom, – / csak messze vagy! Túl három vad határon.” sorokban. Itt a már eleve problematikus tudás a szerelem beteljesüléséről a vagy-

vagy belső összecsengése által feltételezi a messzeség tudatát is. Ugyanígy a levél címzettjének „hitves” és „barát” volta összetartozik az őket elválasztó három vad határral.

A kamaszkor vágya és a hitvesi állapot beérkezése a nyelvben is különbözik egymástól. Az előbbihez a kérdés rendelődik, viszszatérve a *Hetedik ecloga* nyelviségéhez; zeneileg a soráthajlás: a mondat, a közlés áradása. Ezzel ellentétben a hitvesi léthez a kijelentő modalitás és a rövid, félsoros mondatok kötődnek, melyek megtörik a verssor lendületét, a versnyelv autonóm hangzását.⁴ Nyelvileg tehát a kamaszkor válik gazdaggá, a hitvesi korszak pedig tömörre, szegényebbé, széttöredezetté. Ugyanez mondható el az álom és az éber lét kettősségéről is. A házasságba beérkezett szerelem, a valóság tudata és az éber lét így a nyelvi válság tapasztalatával telítődik.

5. *A hitves képének metamorfózisa*

A „*S már őszül is.*” mondatból kezdődő gondolatsorban a hitves és a táj képe egymásra vetül. A sorok zeneisége és a páros rímek sora a hitveshez kötődő két képet (csókjaink, szemed kékje) az éghöz kapcsolja, mely pusztulást hozó. Ezzel kiteljesedik a hitveshez kötődő negatív képzettársítások sora, hiszen a hitves képe magára veszi az éghöz kötődő veszély, halál képzetet. Nem pusztán az ég, hanem a bombázókkal terhes elborult ég képe jelenik meg a szem kékjének metaforájaként. De a háborús táj is magára veszi a hitveshez kötődő szemantikát: „a bombák [...] zuhanni vágytak” szóképpen a bombázás mint vágy jelenik meg.

Itt lép be az érintés érzékelése a lírai én hitveskeresésébe a nyelv, a hallás, a látvány után, mindezek fölé rendelve: „A csókjainkról élesebb az emlék”. Ugyanitt válik a hang és a kép után a fizikai érintkezés a háborús valóság tapasztalatává a zuhanó „bombák” által. Ez készíti a beszélőt önmaga első versbeli meghatározására: „Ellenükre élek, – / s fogoly vagyok.” Ezzel a mondatból szakad el a hitves keresésétől. Egzisztenciális fordulat

---

⁴ BORI Imre, *Radnóti Miklós költészete*, Novi Sad, Forum, 1965, 163.

ez tehát a lírai én számára – hasonlóan az első versszakban megjelenő hallgatáshoz.

Ezekben a sorokban teljesezik ki a nyelv korlátozottságának kettős tapasztalata. Egyfelől a háborús környezet a látvány és végső soron az érintés által vezette el a lírai ént az önmagára ébredésig. Látszólag mind a hitves, mind a háború tekintetében minden más tapasztalat alárendelődik a csókok és a bombák tapasztalatának. Másfelől a nyelv nemcsak háttérbe szorul az érintés valósága mellett, hanem trópusaiban feloldja a hitves képét a háború képében. A *Hetedik eclogában* távol lévő, ezért érintetlenül, „zsoltár”-ként megőrzött hitves-kép itt áldozatul esik a versnyelv asszociatív működésének. A lírai én nem csak a nyelvilleg közvetített képi kivetítésben, de magában a nyelvben sem tudta megőrizni a hitves képét.

Az „Ellenükre élek, – / s fogoly vagyok.” mondat az előző sorok egész szemantikájára értelmezhető: a háború valóságára ugyanúgy, mint a hitveskép szétíródásának és a nyelv elégtelenségének, uralhatatlanságának a tapasztalatára. A következő sorok is ezt tükrözik. A remény a versben a kamaszkor szava, amihez pozitív nyelvtapasztalat kötődött. A remény felmérése annak elvesztését is jelenti – így a lírai én és a nyelv harmonikusabb kapcsolattal való leszámolásra is utalhat.

6. *Vad férfiak nyugalma, a „2 × 2 józansága”:*

az utolsó sorok értelmezése

Ebben a nyelvtapasztalatban olvasva az utolsó versszakot, a szöveg szembeütnő módon tér vissza a nyelv gazdagságához. De a versszak első sorai nem értelmezhetők-e úgy, hogy trópusok között „varázslom majd át magam”? – a háború nyelvi képekben jelenik meg, melyekkel úgyszintén meg kell küzdenie a hazatérőnek. És a visszatérés reménye nem jelent-e nyelvi hazatalálást is?

Az utolsó sorok sokszorosán átértékelik a lírai én viszonyát a nyelvhez. A „vad férfiak fegyvert s hatalmat érő nyugalma” utal

Zrínyi Miklósra⁵ és Vergiliusra. Ez nem pusztán intertextus, mert az említett alkotók az európai kulturális és szöveghagyomány megteremtésének és folytatásának, illetve a magyar irodalom európai hagyományainak is képviselői. A szöveg így a hagyomány erejére utal, az irodalmi múlt jelenlétére, ami magában hordozza a jövő reményességét.

A szövegben nem ez az egyetlen intertextuális utalás: Thomas Mann is megidéződik,⁶ mint ahogy a *Bori notesz* verseiben az antik bukolikus költészet, a Biblia, Walter von der Vogelweide⁷ és Marcel Proust. Tehát míg a versben jelen van a nyelviség mint probléma, a *Levél a hitveshez* és a *Bori notesz* többi verse az irodalmi hagyományhoz szorosan és pozitívan kötődik. A tárgyalt sorhoz tartozik a „nyugalma nyugtat” kifejezés, mely ily módon azt az értelmezést is megengedi, hogy ez a felidézett irodalmi hagyomány a nyugalom forrása.

Miként értelmezhető a nyelvi problematika szempontjából a záró sor: „a 2 x 2 józansága hull rám”? Ennek vizsgálata során – mely a sor verszáró helyzetéből adódóan kihat az egész vers szemantikájára – elsődleges kérdés a „2 x 2” értelmezése. A tematikai jelek alkalmazása jelentheti azt, hogy a nyelvtől való eltávolodás a tematizálást meghaladva itt már részt vesz a szöveg felépítésében is, tehát ebben a sorban teljesedik ki a nyelv kifejezőerejével szembeni bizalmatlanság. Más értelmezést enged meg annak szem előtt tartása, hogy valójában nem a nyelv sérül meg – mert a „2 x 2” kimondva tökéletesen illeszkedik a versszöveg zeneiségébe –, hanem az írás jelrendszere. Ez a nyelv pozitívabb megítélését takarhatja, hiszen a sorban tökéletesen megvalósul a versnyelv egy számára nehezebben átjárható jelrendszerben, a matematika jelrendszerében. De egységben tekintve az utolsó négy sort, a „2 x 2 józansága” kötődhet a „vad férfiak [...] nyugalma”-hoz – a mellérendelő mondat szerkesztés és a nyugalom

---

⁵ MELCZER Tibor, „Ha minden összetört...” *Radnóti Miklós költésze utolsó versei tükrében*, Bp., Argumentum, 2003, 54.

⁶ BORI Imre, *I. m.*, 168.

⁷ *Uo.*, 170.

és józanság hasonló jelentésköre alapján –, így a nyelvben és az alkotásban való megerősödést is jelezheti.

Újra megjelenik a „hűvös” jelző, mely elsősorban a „2 x 2 józansága”-hoz tartozik, de szemantikája a fentiek alapján a „vad férfiak” képére is rávetül. Megjelenése megerősíti az utolsó sorok és az első versszak páfrány-képének egymásra utalását. Ily módon – a hagyományt megjelenítő – „vad férfiak” képe jelenik meg a lírai én környezeteként, mely „zsong”-va jelentést hordozhat magában.

Ez az összefüggésrendszer a hagyományhoz való visszatalálásként mutatja be a lírai én versben bejárt útját. A lírai ént körbevevő irodalmi hagyomány üvöltő csönd volt, míg a felkiáltásra való feleletet kereste benne, de mihelyt elhallgatott – keresve a hitves hangját –, ez a hagyomány zsongó páfrányként, értelmezhetjük így: jelentéssel bíró élő környezetként vette körül. A hagyomány érinthető közelségű megtapasztalásához szükség volt a nyelvi alkotás elnémulására. A zsongást megfelelően a „2 x 2 józansága”-nak: a vers végén a sok ezer éves irodalmi tradíción alapuló nyugalom és józanság „hull” a lírai énré.

Rámutatva néhány lehetséges értelmezési irányra – melyek a nyelvben való bizalom, otthonra találás és a teljes bizalmatlanság szélsőségeit hordozzák –, indokoltnak tűnik a megállapítás, hogy a vers éppen záró sorában mutat rá erőteljesen a nyelv, a nyelvi-leg való adottság és a jelrendszer problémakörére. Ezzel – visszatekintve – adekváttá teszi a dolgozatban feltett, nyelvre vonatkozó kérdéseket.

7. „*ott készül e költemény*”:

nyelvi tapasztalat a Gyökér című versben

Az értelmezés lehetséges irányai távlatot nyerne a *Gyökér* című versben. Ott a versforma lemeztelenítése⁸ a nyelviségtől való távolságtartást fejezheti ki, különösen összevetve a környező versek időmértékes, az irodalmi hagyományra erősen utaló formájával.

---

⁸ Uo.

De éppen az, hogy a költészet mint legfőbb tematika jelenik meg ebben a lét- és nyelv-formában („ott készül e költemény”), mutatja azt, hogy ez az eltávolodás a nyelvtől, bár problematikusává tette, nem számolta fel az írást, a nyelvi kifejezést magát. Sőt, éppen ebben az állapotban került sor nemcsak az alkotásra való erőteljes reflexióra, hanem az alkotás és a gyökérhez hasonlított léthelyzet tudatos összekapcsolására.

A *Gyökér* így segít feloldani azt a kettősséget, hogy miközben a *Levél a hitveshez* szövegén végigvonul a nyelv iránti bizalmatlanság, megszületik maga a költemény – a nyelvi probléma burkoltan tematizálódik, de a versnyelvet kevésbé hatja át. A szövegek datálása azonban azt sejteti, hogy a *Gyökér A levél a hitveshez* megalkotása közben született, így együtt mutatnak rá a bemutatott nyelvi tapasztalatra: ez utóbbi tematikusan, az előbbi azonban a szöveg alapvető jellegét tekintve is.

A két vers ebben az értelmezésben rámutat arra is, hogy a *Bori notesz* első szövegei szembenéznek az alkotás, a nyelvi kifejezés alapvető miértjeivel, vállalva azt, hogy ez a szembenézés a nyelvhez kapcsolódó legfontosabb kérdésekben is bizonytalanságot szülhet. A versek tanúsítják e szembenézés sikerét és termékenységét – mely minden bizonnyal feltétele volt a *Bori notesz* tábori környezettel dacoló megszületésének.

Faragó Kornélia

A TEORETIKUS ÉRZÉKEK TÉRIDEJE

Radnóti Miklós: *Levél a hitveshez*

Az önmaga szinte egyetlen korlátozott lehetőségére, a hallgatásra szűkített ember a távolságok műfaját, a levelet avatja gondolkodási formájává s ezzel egyetemben a versben magát az írást is, anélkül, hogy tematizálná. Saját mondani-akarásának lényegét abból meríti, hogy a Másik közvetlenül megszólíthatatlan. A levélformán belüli versbeszédén keresztül a mondani-akarás, az önközlés és dialóguskeresés sajátos jellegű írásos beszéddé kényszerül. Így már a műfaji jelölés nyomán konstitutív válik a térbeli távolság, a Másik a jelen térbelisége szempontjából szemantikailag üres struktúrának tűnik. A műfaji jelölés az ő kézzelfoghatatlan, érinthetetlen érzékelését sejteti, miközben az első versszak utolsó két sorában (a „...míg zsong körém felállván / sok hűvös érintésü büszke páfrány.”) közelállóként, a személyes tér mintegy természetes behatárolójaként vagy inkább berekesztődéseként a vegetáció nyer megnevezést. Ezek a sorok olyan egyéni térérzést kívánnak megalkotni a növények köréből, amelynek a testi én a centruma. Úgy tűnik, a páfrányok átlépik a testtér személyes zónájának határait. A legközvetlenebb tapasztalatot jelző érintés jelölése az önérzékelés terének növényi minőségeihez fűződik. Mi az, ami tematizálódik tehát? Mi az, ami itt kimondódik? Mindenekelőtt a közelálló növényi szféra cselekvő természetisége, illetve más közelségi viszonyok hiánya, az emberi minőségek hiánya, az érintés vágyott szféráinak behelyettesítődése. Merthogy a vágyott érintési helyzet elérhetetlenségének érzékeltetése történik meg ebben a helyettesítésben, a tér „bizalmas távolságainak” növényi birtokba vételével. A „hideg” érintési minőség reprezentáció-jelével a növényi mint egyetlen jelenlevő lép a messze lévő helyébe. S mint ilyen, mint helyettesítő jel, mint meta-representáció lesz maga is távolivá, újabb alakzati formával gyarapítva a távoliságok gazdag rendszerét a versben. A mély-

ségprobléma (a kezdő sorban mintha a tekintet fentről lefelé irányulna) felemlítődése a távoliséggel, a messzeséggel egyetemben minden létező eltávolítottságát reprezentálja, s ennek következményeként az abszolút társtalanságot. A széleskörű rálátás, a felismerés szimbolikusan tragikus magaslatán álló „én” teljes egyedüllétét. A mélységérzet a hallgató világok lenti-mélybeni elenyészését hozza létre. De ettől is erőteljesebb az az illuzórikusan megteremtett-elért távolságérzet Szerbiát illetően, amely azt a tériességet mondja távolinak, mintha a háborúba való ájultsága és hallgatása okán, amelyen belül a vers végén feltüntetett lokalizáció szerint, a versbeszéd alanya elhelyezkedik – a teret, amelyben testileg időzik. Valamiféle paradox távolság ez: a hely-nélküli térhatás kiváltója, a beszélő önnön térbeliségének szellemi vetületű távoliséga. A „te” messzesége mindezzel szemben lesz a tényleges fizikai távolság ismétléssel súlyosbított jelölője. E távolságot, az első s a harmadik versszakban, egy különösnek nevezhető sor eleji elhelyezéssel, ki is veszi a vers a rímek rendszeréből. A műfajtság és a láger-tematika az időjelöléssel, a viszonylag pontos datálással és a zárlatban álló lokalizációval összekapcsolódva a szerzői identitás jelentőségének elvitathatatlanságáról beszél, a szerzőt mint valóságos individuumot olvastatja velünk. A vers (keletkezési) ideje és a mai olvasat közé értelmezési szerkezetként lép be a történeti-biografikus valóságról alkotott értelmezői tudás. Ennek a tudásnak a funkciója akkor a legerősebb, amikor a temporális elrendeződésben mutatkozó remény-terek értelmezési feltételeként jelenik meg. A versbeni tér-idők kapcsán szívesen vonom be Palágyi Menyhért terminusait¹ az értelmezésbe: emlék-tér, mostan-tér, remény-tér.

A két érzékterület, a látás és a hallás, a mostan-térből kiszorít mindent, ami a közvetlen érzéki jelenlét materialitásához tartozik, a szerelem érzékiségéhez, a testiséghez, az érintéstől, a szaglásra át, az ízlelésig. A másik érzéki közelsége, testi érinthetősége múltba-utaltan, csak az éledő emlékek („A csókjainkról éle-

---

¹ Lásd: NAGY Edit, *Áramló tér és álló idő*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2002, 49.

sebb az emlék;”) szintjén építheti a verset. A látás és a hallás voltaképpen azokat az érzékterületeket szorítja ki, amelyek a hegeli distinkció szerint nem tartoznak a teoretikus érzékek körébe. A vers ezen érzékszervi diszpozíciók olyan koncepcióját dolgozza ki, amely felidézi azt a hagyományt, amelyben a látás és a hallás teoretikus érzékszervekként tételeződnek, és az elméleti gondolkodást jelenítik meg. A távolságok reprezentálására szolgáló szerkezeti körülmények között ez szinte természetes poétikai gesztus, a verset mégis az jellemzi a legerőteljesebben, hogy a domináns érzékek is hiányjelek inkább, mintsem megvalósuló szenzációk, legalábbis a testi, az anyagi látást és a nem-hallást (a csend hiányként értett retorikájának beteljesülését) tekintve. A tekintet a Másik kontextuális jelentései után kutatva éppen az anyagi látás hiányát jelzi. A „szememre / belülről lebbensz, így vetít az elme;” a látás belsővé válásáról, az elveszített látásról, a Másikról mint nem-láthatóról, illetve a voltaképpeni nem-látásban való látásról beszél. A potenciális, valós újaláthatóság ideje a tudáskereteken kívül („Mikor láthatlak újra, nem tudom már,”) helyezkedik el. A szellem arra veszi útját, amerre a látás vágya mutat.

Hallástapasztalatként a hangélmény hiánya, az általános némaságon, a hallgatáson kívül csak valamiféle rémületes belső auditívítás jelenik meg („üvölt a csend fülemben”) és a hang álma, az álom mint érzékelési forma, mint a határtalanná tétel instanciája, amely a nappali létre, az ébrenlét közegére is áttérjed. (Ezt a nagyon lényeges áttérjedést (ébren álmodást), a szerb fordítás például nem megvalósítja meg.²) A növényi természetre, az egyedüli hangadó-zsongó közegre való néma („hát hallgatók,”) ráhangolódást az álom-létű hang nappali újra megtalálása tölti ki. Az álom-interpretáció szerepe vallomásértékű, mint ahogyan az emlékeztetése is az. Ha a szenzuális kérdések helyét pontosabban akarjuk látni az egész értelemképzésben, az üvöltő csöndnek való szenzibilis kitettség oximoronikus jelölésére ugyanúgy figyelünk kell, mint ahogyan a kiváltott hangadási cselekvés, a dialóguskereső

---

² „s szívemben nappal újra megtalálom” – „sve do jutra ja ću u duši kriti” (Miklós RADNÓTI, *Strmom stazom*, Preveo s mađarskog: Danilo KIŠ, Novi Sad, Forum, 2009, 71.

kiáltás és a válaszhány kapcsolatra. A világok hallgatása, a beszéd teljes felfüggesztődése világosan jelzi, hogy a történeteknek nincs nyelvi jelölhetőségük. A csend negatív elgondolását az táplálja, hogy „megtapasztalásakor valami megismerhetetlennel találjuk magunkat szemben.”³ A háború indukálta, a világok többsére kiterjesztett némaság, a valamivel szemben egyfajta semmit érzékeltet. „A semmihez pedig, mint tudjuk, lényegileg társul a szorongás. [...] Az, hogy a szorongás otthontalanságában az üres csendet gyakran éppen meggondolatlan beszéddel próbáljuk megtörni, az csak annak bizonyítéka, hogy a Semmi van jelen.”⁴ A *Levél a hitveshez* című versben a Semmi jelenlétének megszüntetésére, a világok csendjének megtörésére a felkiáltás hangcselekvése hivatott.

Mielőtt még kimondanánk, hogy a vers látszás révén engedi létezni a Másikat, arra is gondolnunk kell, hogy a látásesemény a Másik vonatkozásában pusztán látszattá minősül a hasonlósági/azonossági szerkezetek retorikájában. A érzéki olykor a maga hasonló látszásában van jelen. Az a látás kap szerepet, amely a láttat dolgot hasonlati referensként alkotja meg. A színekdochikus értelmi vonatkozásrend a messze lévő Másik részelemeként az álmod befutó hangon kívül a szemet is beírja a versbe. A hasonlósági effektus úgy ágyazódik az adott történeti jelenbe, a volta-képpen mostan-térbe, hogy a szenzuális én és az emlékező én egymásra vetítése mutakozzon meg benne.

A szem vonatkozásában a fantázia meghódított területére törnek be a bombázórajok, amikor az égen borulásba fordítják a metaforikus eljárásból származó színjelentést. Sajnos, az emlékezeti képi információ megsemmisítéséről szóló sorokban a metaforikus mozzanat nem meríti ki saját kognitív lehetőségeit, csak annyiban valósítja meg tropikus képességeit a szem kékjének és az ég kékjének hasonlóságában, amennyiben egy mindennapos kijelentés is megtehetné. Abbéli várakozásainkkal szemben, hogy a metafora radikálisan szakít a megszokással és váratlanságot, új-

---

³ Hans KOJAK, *A csend mint mítosz. Exkurzus az esztétikai tapasztalat (Gadamer által el- és kitiűntetett) elbeszéléséhez*, Határ, 1995/4, 38.

⁴ Uo., 38.

szerűséget közvetít, itt inkább a határozottan nyilvánvalóra ismerünk, és az összefüggés banalizálása tűnik fel – talán a minden napok vágyott egyszerűségébe való visszatérés eszközeként. Azt is meg kell említeni, bár nyilvánvaló, hogy mint ahogyan a hang álma is a ténylegesen hallható hang helyét tölti be, a szem látszó jellege is helyettesítés, egy újabb helyettesítési alakzat beíródása a szövegbe.

Ugyanakkor a legnagyobb fizikai távollétben a legközelebbi szellemi közelség körvonalazódik, a hitvesi és baráti (az episztoláris toposz felidézéseként) kettős viszonyrend szemantikájában feltételeződő közelség. Egy olyan térbeli intervallum, amelynek legyőzését a nem-látás és a hangfosztottság („s kihez vakon, némán is eltalálnék,”) sem akadályozná.

Azt mondhatnánk, hogy alapvetően a temporális dimenzió uralja a versbeszédet, ha ez a temporális meghatározottságú sors nem függne olyan mélyen össze a lokálitás rettenetével, a distancionalitás, a távolba-vetettség, az eltávolítottság tragédiájával. Valóban nem mondható más, minthogy sajátos időtelítettségű versek ezek a radikális térhiánnyal szemben.

A *Levél a hitveshez* a hiányok és a helyettesítések költészete a felelethiány, a tudáshiány, a közelséghiány, az otthonhiány, a biztos hiánya – a megszűnés, a múlttá válás, az áthelyeződés, az általános transzformáció közepette minden átfordul valami mássá – a lét időbeli módosulása a változások irányvonalán, a valóság-álom-relációban jelenik meg. Ez Radnóti változás-gondolkodásának legfontosabb eleme, oda-vissza mozgás a jelen, a mostan-tér és az utalásként tartalmazott emlék-tér között a veszteségszempontok dominanciájával. A jelent és múltat összevető tudat tematizáló működését követhetjük nyomon: a „voltál” és a „vagy” pozícióharca a „van” személytelenségének közepette körvonalazódik, s a visszafordulás vágyának jelentései kapnak súlyt. A létet ebből a perspektívából csak a veszteség, a hiány (az elveszett valóság) felől lehet átélni és interpretálni.

A „zsoltár” súlyosságával, a magasztalás, a panasz, az ima, a hálaadás költészetével való hasonlóság jut kifejezésre, a „voltál” viszont mindezt veszteséggént jelenti ki, érvénytelenítve mindazt,

amit a szemlélet eddig szilárdként „álló transzcendensként” vélt megragadhatónak. Múltba utalva a lehető leggazdagabb jelentés elérésére törekvő sort, a sötétség–világosság dichotomikus gazdagságát megtestesítő hasonlóságot. Az episztoláris formáltságú érzelmi telítettség hatására az arról való elképzelésünk, hogy az én a másik által körvonalmazódik, úgy bővül, úgy módosul, hogy az én a másik hiánya, a másik távolléte által körvonalmazódik (és legfeljebb a tájban való bújdoklás szép képzetével közelíthető). Amikor a levinasi valamiből való élest idézzük fel, ezt a verset olvasva, egyértelműen a hitves emlékéből való éléssel azonosítjuk. „Az idő mint alteráció a Másik felől jön, és a Másik felé halad”⁵ a nem voltál, a meglettél, és az újra nem vagy, de még lehetsz gondolati vonalán.

A biografikus hatások nyomán úgy értelmezzük, hogy azért is az időbeli visszalépés, a nagy kihagyás az emlékezésben, hogy a hiátusba bele vesszen az az időszak, amikor a kritikai életrajz⁶ szerint külső vonzalmak érintésétől szenvedtek mindketten: a hiátus a „szövetség átmeneti megbomlásának” idejeként jellemezhető idő, a válságok, az érzelmi zűrzavarok ideje. Az emlékezet technikájának kihagyásos alkalmazásával a kiküzdött, az „érzelmi válságban megtisztult kapcsolat” jelenik meg „hiteles bensősséggel” a „megjártam érted én a lélek hosszát, / s országok útjait;” kettős szemantikájával. A versbeli temporális hiátusképzés, az elhallgatott dimenzió a válságok leépítésének fenomenális kifejeződése. Az idő kiküszöbölésének biztosítéka, a kitörlődések elképzelése olyan időfunkciót létesít, amely az újrakezds lehetőségességének érzetét keltheti. A nem a közelmúlton s nem a jelenen át vezető idő elnyerése a cél. Feltételezhetjük az új rekonstrukció, az újrapiált, a kihagyásokkal élő emlékezeti produktivitás titkos összefonódását a jelen kiiktatásának vágyával. A létrehozott szemantikai jelentésrésbe bármi behelyezhető. Egy átszervezett időben minden alakulhatna másként is. Igaz, hogy ez az idő csak helyet-

---

⁵ VERMES Katalin, *A test éthosza. A test és a másik tapasztalatának összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában*, Budapest, L'Harmattan, 145.

⁶ FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

tesítő voltában lesz elgondolhatóvá, megélhetővé, és erősíti bennünk a vers helyettesítő diskurzusként való értelmezését. Amikor a helyzet helyettesítő diskurzusként szabja meg valaminek a lehetőségeit, egyszersmind határait is megszabja. A temporális énfelfogás előtt a jövő nyithatna távlatot, de a beszélő állapot-ideje (a térhiányt az állapot-idő fejezhetné ki a legpontosabban) felfedi, hogy távlatilag nem ígér semmit. Az ironizált törekvés a visszatérésre a jövőt mint a múlt (újbóli) elérésének lehetőségét tárja elénk. A perspektíva hiányos beszélő, a remény-jelentés, a misztikus önámítás menedékét keresi, az „illúziós illúziótlanság”⁷ költészetét teremtve meg ezáltal. Innentől az én-mozgások a remény-tér mitikus, varázsos perspektíváiban zajlanak. A nem-rationális távlat a fogadkozás, az episztoláris ígélet és az elszántság emberfeletti jelentéseit mozgósítja, és háttérben az „elfúló reményét”. A távolság leküzdése itt még mint inspiráció, mint nyitottság jelenik meg. Tudomásul is vesszük a nyitottságot mint poétikai ténytet, de tragikus mozzanatként olvassuk. A sejtelem-jelleggel átélte a mai értelmezés távlatából már referenciális lezártásként áll előttünk, és kételyt ébresztő zárlatot, önkétségbevonásként értelmezhető lezárást eredményez. Mégis, rationális pozícióból újra kell olvasnunk a verset ahhoz, hogy a végpont, a józanság aláhullása, a kegyetlenség művészetének megvalósulása lehessen.

---

⁷ BORI Imre, *Radnóti Miklós költészete*, Novi Sad, Forum Könyvkiadó, 1965, 173.

Mások

Papp Judit

„... S TE MESSZE VAGY”

A *Levél a hitveshez* összevetése a vers angol és olasz fordításaival

„A műfordítás mindig csoda egy kiscsit, csoda, ami megesik a költővel, s ugyanakkor munka is, fárasztó és nehéz, épp nehézségében vonzó.”

(Radnóti Miklós: *A műfordításról*)

Radnóti Miklós *Levél a hitveshez* című költeménye először a *Tajtékos égben* jelent meg, s egyike annak az öt versnek, melyeket a költő a Lager Heidenauban, „Žagubica fölött a hegyekben” írt 1944 augusztusa és szeptembere között, s melyeket noteszéből lapokra másolva Szalai Sándornak adott át megőrzésre, mielőtt elindult volna körülbelül háromezer-hatszáz munkaszolgálatos társával Győr (Abda) felé. A másik négy költemény, melyeket felesége, Gyarmati Fanni így kapott meg, a *Hetedik ecloga*, a *Gyökér*, az *A la recherche...* és a *Nyolcadik ecloga* volt. A *Levél a hitveshez* egyfelől természetesen a *Bori notesz*ben található versekkel mutat szoros tematikai kapcsolatot, másfelől a korábbi szerelmes verseiből alkotott ívet zárja le¹. A költő pontos dátummal látta el verseit, mint aki az utókor számára ír, az utókor részére örökíti meg saját korának természetét.

A vers műfaja episztoła; a bori versek közül költői levél még a *Hetedik ecloga*. Érdekes azonban, hogy mindhárom verzióban a levélformára csak a költemény címe utal, a szövegben erre nincsenek utalások.²

---

¹ FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2005, 730.

² Vö. „Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva, / úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek, / vaksin, hernyóként araszolgatván a papíron.” (*Hetedik ecloga*)

A *Levél a hitveshez* pontos metrika jellemzi. Az öt nyolcsoros versszak jambikus lejtésű sorokból áll:

$\cup$ - | - - | $\cup$ - | $\cup$ - | $\cup$ - | x
 A mélyben néma, hallgató világok,

A versforma választása természetesen nem véletlen Radnóti Miklós költészetében; egyrészt így fejezi ki a klasszikus humanizmushoz való csatlakozását, másrészt a szabályszerű versképlet élesen szembeállítható a fasizmus által okozott általános rendtelenséggel.

Sajnálatos módon a Dallos és Toti³ féle olasz fordítás nem adja vissza sem a vers jambikus lüktetését, sem a rímképletet, míg a verset ihlető Radnóti Fanni közreműködésével készült Ozsváth- és Turner-féle⁴ angol fordítás ebben az esetben sokkal inkább szerencsésnek mondható.

A sorok mind tizenegy szótagból állnak; az efféle sor az olasz endecasillabóhoz hasonlítható. Ettől eltekintve azonban a fordítás nem őrizte meg a jelentős hírértékkel bíró eredeti versmértéket, azt szabad verssel helyettesítette. A formális szint pontosságát növeli a párrím jelenléte is, amely hasonló módon hiányzik az említett változatból. A szabályos magyar verssoroknak különböző szótagszámú sorok felelnek meg (9-től 24-ig). Vizsgáljuk meg például az első sort; a tizenegy szótag helyett itt tizenkettőt találunk:

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10   11
 $\cup$ ' | -   ' | $\cup$ ' | $\cup$ - | '   - | x
A mély ben né ma hall ga tó vi lá gok

³ Gianni TOTI szerk., *Miklós Radnóti, Ero fiore sono diventato radice*, Roma, 1995, Edizioni Fahrenheit 451.

⁴ Zsuzsanna OZSVÁTH és Frederick TURNER szerk., *Foamy sky, The Major Poems of Miklós Radnóti*, Bp., Corvina, 2002.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
-	∪	∪	∪	-	-	-	∪	-	∪	∪	∪
Mon	di	ta	ci	tur	n'in	quest	a	bis	so	mu	ti

Mondi taciturni, in quest'abisso, muti

Ezzel szemben az angol verzió azonos szótagszámú, azaz tízszótagos sorokból áll:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
∪	-	∪	-	-	-	-	-	-	-
Be	neath	the	neth	er	worlds	deep	still	and	mute

Beneath, the nether worlds, deep, still, and

mute

A vers többnyire versmondatokból épül fel, a 'képrajzoló költői technika', azaz Radnóti, mindig újabb és újabb részletekkel toldja meg az elsődleges mondanivalót, az összetett mondatot újabb tagmondatok hozzáadásával tágítja, sokszorozza a képet.⁵ A *Levél a hitveshez* egyrészt két nagy lélegzetvételi részből áll, melyeket a harmadik versszakban a 'szaggatott', egyszerű mondatok választanak el egymástól akkor, amikor a versalany az őt Fannitól elválasztó távolságot méri fel. Másrészt az első versszak mintegy összefoglalja, megelőlegezi 'a vers egészének ívét', mely a hűvös nyugalomban talál megnyugvást. Ezért is szembeűnő az első versszak nagymértékben eltérő tagolása az angol fordításban, mely összesen 6 mondatból épül fel.

---

⁵ BORI Imre, *Radnóti Miklós költészete*, Novi Sad, 1965, 318.

A mélyben néma, hallgató világok,
 üvölt a csönd fülemben s felkiáltok,
 de nem felelhet senki rá a távol,
 a háborúba ájult Szerbiából
 s te messze vagy. Hangod befonja álmom, –
 s szivemben nappal újra megtalálom, –
 hát hallgatok, míg zsong körém felállván
 sok **hűvös** érintésü büszke páfrány.

Mondi taciturni, in quest'abisso, muti,
 urla, il silenzio, nelle mie orecchie, e anch'io

grido
 ma nessuno può rispondere dalla lontana
 Serbia svenuta nella guerra,
 e tu non sei vicina. La notte, il mio sogno
 abbraccia la tua voce
 – e in cuore la ritrovo quando è giorno –
 mi faccio silenzioso mentre attorno a me
 bruiscono
 levandosi orgogliose le felci, **fresche** alla
 carezza.

Beneath, the nether words, deep, still, and
 mute.

Silence howls in my ears, and I cry out.
 No answer could come back, it is so far
 from that sad Serbia swooned into war.
 And you're so distant. But my heart
 redeems
 your voice all day, entangled in my dreams.
 So I am still, while close about me sough
 the great **cold** ferns, that slowly stir and
 bow.

s a folytonos veszélyben, bajban élő
 vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
 nyugalma nyugtat s mint egy **hűvös** hullám:
 a 2 x 2 józansága hull rám.

nel perenne pericolo mi calmerà
 la calma degli uomini rozzi che vivono nel
 difficile, la calma che vale
 come arma come forza come una
fresca ondata:
 e mi ricade addosso il buon senso del due
 per due...

And now that calm, whose habit is a power
 and weapon to the savage, in the hour
 of fate and danger, falls as **cool** and true
 as does a wave: the sober two times two.

A költemény hangzása igen gazdag belső rímekben, alliterációkban, asszonánokban és hangfestő, hangulatfestő, hangutánzó szavakban. Ha a fordításokat⁶ a magyar verssel összehasonlítjuk,

⁶ Pl.: fülemben s felkiáltok ... felelhet; valóság voltál; kamaszkorom kútjába; három vad határon; őszül ... ősz; folytonos ... férfiak fegyvert; nyugalma nyugtat; hűvös hullám ... hull; olasz: Serbia svenuta nella guerra; felci, fresche, sposa, spero; sulla sveglia strada; solo che sei lontana; buio e le bombe; perenne pericolo; angol: sad Serbia swooned; slowly stir; deep well of teenage dreams

azt tapasztaljuk, hogy ebből a szempontból az olasz változat sikeresebben ültette át az eredeti alliterációkat.

A második versszak második sorában a hanghatást fokozza egy asszonánc (voltál – zsoldár); s a zöngés-zöngétlen réshangpárok [s-zs, sz-z] ismétlődése a 'súlyosság' érzetét növeli:

ki biztos voltál, súlyos, mint a zsoldár.

Az olasz változatban a formális megfelelés szerényebb mértékű. A fordítók számára általában nehézséget okoz a mássalhangzók hangulati értékének, stílárius többletének idegen nyelvű érzékelte-tése. E változatban méltányolhatjuk a veláris és a pergetett mássalhangzók ismétlődését:

tu **che** eri sicura e **grave** come un salmo;

ugyanakkor az angol fordítást magasabb fokú egybehangzás jellemzi:

You whose **calm** / is as the weight and sureness of a **psalm**.

A versszak végén feltűnő a kamaszkori emlékek megfoghatatlanságát evokáló versbeszéd 'l' hanggal gazdagított intenzivitása, ez a nyomatékosság azonban elsikkad a két fordításban:

belülről lebbensz, így vetít az elme;
valóság voltál, álom lettél újra,
kamaszkorom kútjába visszahullva.

A mássalhangzós ismétlődés már a költemény első soraiban megjelenik, ahol külön figyelemre méltó a komplex költői kép telítettsége:

A mélyben néma, hallgató világok,
üvölt a csönd fülemben s felkiáltok,
de nem felelhet senki rá a távol
a háborúba ájult Szerbiából.

Az angol fordítás hasonló hatást kelt az olvasóban a páfrányok zsongását idéző 's' mássalhangzó gyakori ismétlődése által.

A hangutánzó szavak (üvölt és zsong) csak tovább fokozzák a sorok felidéző erejét. E ponton a fordítók csak nehézkesen tudják visszaadni a versszak poétikai, szintaktikai erejét:

Mikor láthatlak újra, nem tudom már,
ki biztos voltál, súlyos, mint a zsoldár,
s szép mint a fény és oly szép mint az
árnyék,
s kihez vakon, némán is eltalálnék,
most bujdokolsz a tájban és szememre
belülről lebbensz, így vetít az elme;
valóság voltál, álom lettél újra,
kamaszkorom kútjába visszahulva

Quando potrò rivederti, non lo so più,
tu che eri sicura e grave come un salmo,
bella come la luce, bella come l'ombra – tu
per cui troverei
la strada anche cieco, anche muto –
tu ora ti nascondi nel paesaggio e da dentro
sali fino ai miei occhi, così ti proietta la mente,
realtà eri e sogno sei diventata
ricadendo nel pozzo della mia adolescenza:

When I'll see you, I don't know. You whose calm
is as the weight and sureness of a psalm,
whose beauty's like the shadow and the light,
whom I could find if I were blind and mute,
hide in the landscape now, and from within
leap to my eye, as if cast by my brain.
You were real once; now you have fallen in
to that deep well of teenage dreams again.

Az ellentét alakzatának halmozása növeli a vers feszültségét. Radnóti előszeretettel használ ellentétes értelmű kifejezéseket; az első versszakban az ellentét a csönd (*néma, hallgató, csönd, hallgatók*) és a különféle hanghatásokat jelölő szavak (*üvölt, felkiáltók, zsong, hangod*) között jön létre. A csönd oly mély, oly elviselhetetlen, hogy a vers lírai alanyát hirtelen felkiáltásra ösztönzi. Az értelem hallgatni kénytelen (*néma, hallgató*)⁷ a háború borzasztó kakofóniájában; az oxymoron a magányosság rejtett dimenzióit tárja fel.”

Egy újabb dichotómia egyfelől a fény és az árnyék, másfelől a valóság és az álom között kel életre. Az első esetben a verssor két félsorra bomlik, s mindkettő egy-egy egymással ellentétes értelmű, anaforával bevezetett hasonlat:

⁷ Vö. „a háború hallgatók évei közben” (*À la recherche...*)

s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék.

Az olasz sor hűen tükrözi az eredeti sor szerkezetét és tartalmát is:

bella come la luce, bella come l'ombra.

Az ellentétet megőrzi az angol változat is, de a sor kettős szerkezete összevontabbá vált:

Whose beauty's like the shadow and the light.

Pár sorral később az ellentét nem csupán a *valóság* és az *álom*, hanem a két állítmány (*voltál* és *lettél*) között szintén feszültséget teremt.

A harmadik versszakban egyszerre tűnik fel a jelen, a múlt és a jövő dimenziója; élesen kirajzolódik az újrakezdés, a túlélés vágya. A háttérben nemcsak az a szerelmi-házassági válság sejlik fel, melyen 1941 tavasza és 1942 nyara között esett át a házaspár, amikor a költő szerelmes lett Beck Judit festőművészb⁸, hanem elsősorban Gyarmati Fannival való 15 éves őszinte kapcsolata. A versbeli jelen helyzetében egyszerre jut kifejezésre a halálra-ítélség gondolata és a túlélési vágy.

féltékenyen vallatlak, hogy szeretsz-e?
s hogy ifjúságom csúcán, majdan, egyszer,
a hitvesem leszél, – remélem újra
s éber lét újtára visszahullva
tudom, hogy az vagy! Hitvesem s barátom, –
csak messze vagy! Túl három vad határon.
S már őszül is. Az ősz is ittfelejt még?
A csókjainkról élesebb az emlék;

e, geloso, ti interrogo: mi ami?
E che, sulla cima della mia giovinezza, un giorno
lontano,
tu sarai la mia sposa, spero di nuovo,
poi sulla sveglia strada dell'esistenza ricado
e so che lo sei già, mia sposa e amica,
solo che sei lontana, al di là di tre selvaggi confini.
E già l'autunno... anche l'autunno mi dimentica qui?
La memoria è più acuta sui tuoi baci,

Jealous interrogations: tell me; speak.
Do you still love me? will you on that peak
of my past youth become my future wife?
– But now I fall awake to real life

---

⁸ *Válság és szerelem*, In: Ferencz Győző (2005), *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris, Budapest, 517–530.

and know that's what you are: wife, friend of years,
– just far away. Beyond three wild frontiers.
And Fall comes. Will it also leave with me?
Kisses are sharper in my memory.

Doktori tanulmányaim során az európai háborús költészetet⁹ jellemző költői képeket vizsgálva néhány különleges metaforikus folyamat igen nagyarányú jelenlétét tapasztaltam. A leggyakoribbak között tárgyalhatjuk a megszemélyesítést, a megelevenítést, a statikus vagy természetbeli jelenségek dinamizációját (a háború sodra szinte bármit képes mozgásba hozni); a vegetatívvá válást és az 'elembertelenedést'. Ezek a költői képek kölcsönös kapcsolatot hoznak létre a háború által feldúlt világ és az emberiség között. Természetesen Radnóti költeményének elemzése is bizonyítja e költői eszközök széles körű használatát.¹⁰

Az első kép a csöndbe ájult tájat metaforizálja, a kétségbeesett kiáltásra nem érkezik válasz. A világok, a csönd, a páfrányok, a határ és az ősz mind antropomorf jelzőkkel társulnak, a „háborúba ájult Szerbiából” szószerkezetben pedig a megszemélyesítés a dinamizáció hatását is felfokozza. Az angol verzióban a 'mélynek' a 'nether worlds', 'alvilág, pokol' kifejezés felel meg.

Az első kép, a „s te messze vagy” állítással zárul (And you're so distant.), amely az olasz verzióban egy litotésszé alakul át 'e tu non sei vicina' ('és te nem vagy közel'). A hitves távolságára vonatkozó állítás a harmadik versszakban újra megismétlődik,

---

⁹ *La poesia di guerra europea tra il primo e il secondo conflitto mondiale*, Scuola Europea di Studi Avanzati, Nápoly.

¹⁰ Pl.: „néma, hallgató világok” – 'Mondi taciturni, muti' – 'Beneath, the nether words, deep, still, and mute'; „üvölt a csönd” – 'urla, il silenzio' – 'Silence howls in my ears; „háborúba ájult Szerbiából” – 'Serbia svenuta nella guerra' – from that sad Serbia swooned into war; „Hangod befonja álmom” 'il mio sogno abbraccia la tua voce' – But my heart redeems / your voice all day, entangled in my dreams; „körém felállván sok hűvös érintésü büszke páfrány” – 'attorno a me bruiscono levandosi orgogliose le felci' – while close about me sough / the great cold ferns, that slowly stir and bow; „Az ősz is ittfelejt még?” – 'anche l'autunno mi dimentica qui?' – And Fall comes. Will it also leave with me?

nyomatékokat kap. A költő alany körül csak a páfrány zsong, és nyújt hűvös simogatásával némi megkönnyebbülést.

A nő szépséget láttató újabb kép (második versszak) ritmikai váltást idéz elő, a tempó hirtelen módosul, s a harmadik versszak közepén három gyors kijelentés követi egymást. Fanni már Radnóti Miklós felesége és hűséges társa, de elválasztja őket „három vad határ”.

Az éber lét érzékelhető valósággá lesz, amit a szöveg útként jelenít meg. A kamaszkor mint emlékekkel teli kút bukkan fel a beszédsemély képzetében. A fiatalság, konkrét dimenziójú, magas hegyként emelkedik ebben a ’tartályban’. A két kép feszültséget kelt a magasság és a mélység két véglete közt.¹¹ A múlt valamiféle szakadék, amelyben elsüllyednek a világok, az ifjúság és a boldog szerelem édes emlékei.

A vers vége felé ismét találkozunk az út prototipikus távlatával: „megjártam érted én a lélek hosszát”. Nagy hírértékű metaforáról van szó, mely nagyszerűen érzékelteti a szenvedések sokszorozódását, viselési kényszerűségét. A kép igen szemléletes a két fordításban is.

Ebben a versszakban a dinamizáció egy szédítő, függőleges ’esés’, amely egyértelműen a fenyegető veszélyre, a halálra utal: „a bombák fönt a gépben zuhanni vágytak”; „zuhanó lángok”. Végül a józanság hangja, az elme kíméletlen kényszere jut érvényre, ami a költőt a kitartásra kényszeríti, s a megmenekülés és a találkozás halvány reményét ébreszti fel: „a 2 x 2 józansága hull rám”. Az eddig felsorolt képek a mozgást és a hangzósságot fokozzák, míg a vers egyetlen szinesztéziája az emlékezés absztrakcióját érzékíti meg egy a tapintás szférájába tartozó élménnyel: „élesebb az emlék” (vö. ’La memoria è più acuta sui tuoi baci’ és ’Kisses are sharper in my memory’).

csodákban hittem s napjuk elfeledtem,
bombázórajok húznak el felettem;

credevo nei miracoli, e mi dimenticavo i giorni
degli abbracci,

---

¹¹ A háború gyakran teremt ehhez hasonló feszültséget. Így például sokan magasztalták a pilótákat, akik a magasból belátták az egész környezetet, s elpusztíthatták a földi célpontokat.

szemed kékjét csodáltam épp az égen,
de elborult s a bombák fönt a gépben
zuhanni vágytak. Ellenükre élek, –
s fogoly vagyok. Mindent, amit remélek
fölmértem s mégis eltalálok hozzád;
megjártam érted én a lélek hosszát,

squadre di bombardieri mi tirano addosso,
stavo proprio ammirando nel cielo il celeste dei tuoi
occhi,
ma si è fatto buio e le bombe degli aerei, lassù
desiderano piovere. Malgrado loro, io vivo
e sono prigioniero. Ho misurato le mie speranze,
eppure per raggiungerli troverò la strada,
per te ho percorso la lunghezza dell'anima,

Daylight and miracles seemed different things.
Above, the echelons of bombers' wings:
skies once amazing blue with your eyes' glow
are darkened now. Tight with desire to blow,
the bombs must fall. I live in spite of these,
a prisoner. All of my fantasies
i measure out. And I will find you still;
for you I've walked the full length of the soul,

A negyedik versszak metaforája ugyancsak páratlan szépséggel bír. A költő ábrándozását a bombázók zúgása szakítja félbe: „bombázórajok húznak el felettem; / szemed kékjét csodáltam épp az égen, / de elborult s a bombák fönt a gépben / zuhanni vágytak.”¹² Az olasz fordítást két alliteráció is gazdagítja: 'cielo/celeste' és 'buio/bombe'. Az eredeti és az olasz változatban az olvasó a beszédsubjektum tekintete által szemléli a láthatárt, ezzel szemben Ozsváth és Turner egy tárgyilagos képet tárnak elénk, talán metrikai okokból.

Több háborús költőt is erős kötődés fűzött a növény-¹³ és állatvilághoz. A természetet egyrészt ellenséges, esetleg közömbös létezőként fogták fel, másrészt olyan entitásként, amely az emberiséghez hasonló sérülések elszenvedője.¹⁴

---

¹² Vö.: 'squadre di bombardieri mi tirano addosso, / stava proprio ammirando nel cielo il celeste dei tuoi occhi, / ma si è fatto buio e le bombe degli aerei, lassù / desiderano piovere'; 'Above, the echelons of bombers' wings: / skies once amazing blue with your eyes' glow / are darkened now. Tight with desire to blow, / the bombs must fall'.

¹³ Vö. *Nem tudhatom...*

¹⁴ Vö. „Ágyudorej közt? Üszkösödő romok, árva faluk közt? / Írok azért, s úgy élek e kerge világ közepén, mint / ott az a tölgy él; tudja, kivágják, s rajta fehérlik

Az emberiség gyakorta egy ellentétes folyamaton megy keresztül, vagyis 'elembertelenedik', troglodita állapotba süllyed a háborúban. Nem csak Radnóti költészetében,¹⁵ hanem már az európai első világháborús költészetben is számos példát találunk a katonák troglodita ábrázolására. Ez főképp abból ered, hogy az első világháborút a nyugati fronton a földbe ástott lövészárkokban vívták, vagyis sárban, koszban, hidegben, rágcsálókkaal körülvéve, gyakran tetvesen.¹⁶

s országok útjait; bíbor parázson,
ha kell zuhanó lángok közt varázslom
majd át magam, de mégis visszatérek;
ha kell, szívós leszek, mint fán a kéreg,
s a folytonos veszélyben, bajban élő
vad férfiak fegyvert s hatalmat érő
nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám:
a 2 x 2 józansága hull rám.

e correrò le strade dei paesi, attraverso la porpora
delle braci
e le fiamme pioventi, se è necessario,
per incantesimo forse, ma ritornerò,
se sarà necessario sarò ostinato come la scorza
dell'albero,
nel perenne pericolo mi calmerà
la calma degli uomini rozzi che vivono nel
difficile, la calma che vale
come arma come forza come una fresca ondata:
e mi ricade addosso il buon senso del due per due...

the highways of countries! – on coals of fire,
if needs must, in the falling of the pyre,
if all I have is magic, I'll come back,
I'll stick as fast as bark upon an oak!
And now that calm, whose habit is a power
and weapon to the savage, in the hour
of fate and danger, falls as cool and true
as does a wave: the sober two times two.

A versalany folyamatosan határhelyzetben s ennek ellenére él, mégsem adja fel a reményt, elhatározza, hogy szívós lesz, „mint fán a kéreg”, ha ennek árán visszatérhet hitveséhez.

A vers záró szakasza a külső káosszal szembeni józanság eszményi érvényesülését reprezentálja: „s a **folytonos veszélyben**,

---

/ bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog irtani holnap / már a favágó, – várja,
de addig is új levelet hajt.” (*Első ecloga*)

¹⁵ Fekszem a deszkán, férgek közt fogoly állat, a bolhák / ostroma megmeguijul, de a légsereg elnyugodott már. (*Hetedik ecloga*)

¹⁶ Vö. Wilfred OWEN, *The Show*; Charles SORLEY, *A Hundred Thousand Million Mites* stb.

bajban élő / vad férfiak | fegyvert s hatalmat érő / **nyugalma** | **nyugtat** | s mint egy hűvös hullám / a 2 x 2 józansága hull rám”.

E szakasz mindkét célnyelvben bizonyos mértékben ellenáll a fordításnak. Az angol változat hűebben adja vissza az eredeti képsorozat hatását, ennek ellenére azonban, mint ahogy az előző versszakban is, elveszik a beszélő szubjektív szerepe. Az olasz műfordítást néhány alliteráció is gazdagítja, de hiányzik belőle Radnóti kommunikatív képessége. A magyar szakaszban két alliteráció s egy figura etymologica hatásához társul a zöngés-zöngétlen mássalhangzók 'f', 'j', 'ʃ', 'v' ismétlődése. Az 'f' és 'h' réshangok, valamint a magánhangzók ismétlődése akusztikailag is a folytonosság érzetét fokozza. Hasonló hanghatást ér el az olasz fordító a 'perenne pericolo' szószerkezet figura etymologicájával, valamint az 'e' és a kemény hangzást adó 'p', 'd', 'k' zárhangok (plozívák) ismétlődésével:

nel **perenne** pericolo mi **calmerà**
la **calma** degli uomini rozzi **che** vivono nel difficile, la **calma** **che** vale
come arma come forza come una fresca ondata:
e mi ricade addosso il buon senso del due per due...

A fordító a józanság érvényesülését a 'k' ismétlődésével, kemény, kopogó hangzásával párosítja, mely tisztán tagolja, ütemezi az utolsó sorokat. A folytonosság érzetét pedig elsősorban az utolsó előtti sorban az 'a', 'e' és 'o' magánhangzók ismétlődése adja vissza:

come^arma come forza | come^una fresca^ondata:
o a a o e o a | o u a e o a a
e mi ricade^addosso^il buon senso del due per due...

Akusztikai szempontból az angol fordítást, néhány alliteráción kívül, a végrim és belső rímek jelenléte gazdagítja ('habit' – 'savage'; 'power' – 'hour'; 'fate' – 'danger' – 'wave'; 'cool' – 'true' – 'two'). A vers mondanivalója ebben a verzióban egészül ki a legkevésbé komplementer hanghatásokkal.

A szókészlet szintjén az olvasó felfigyelhet egy-egy szóismétlésre;¹⁷ de érdekesebbnek tűnnek a gyakori paronomáziák – mint például az első versszakban a „hallgató világok” szókapcsolat s a „hallgatók” ige. Ehhez a szemantikai mezőhöz tartozik a „néma” melléknév s a „némán” határozószó. A harmadik versszakban az „ősz” főnév s az „őszül” ige fűződnek össze. Az olasz műfordításban csak az ’autunno’, „ősz” főnév ismétlődését jegyezhetjük fel, az angol változatban pedig még ez az egyszerű alakzat is elvész. A negyedik versszakban feljegyezzük a „csodákban” főnév és a „csodáltam” ige kapcsolatát, s ennek sikeres fordításait: ’miracoli’/’ammirando’ és ’miracles’/’amazing’.

A „bombák [...] zuhanni vágytak” –¹⁸ az állítás expresszivitását csak fokozza a „zuhanó lángok”-szerkezet. Az olasz a ’piovere’, ’esni’ igét használja, a valószínűleg megfelelőbb ’precipitare’ ige helyett. Az „élek” és „élő” igealakok még erősebben összekötik a két versszakot, az angol változatban csak egy alak, az ’I live’ marad meg. A ’ricadere’ és ’piovere’ igék szójátéka igen hatásos, az angol változat szerkezete viszont a ’fall’ ige és főnév ismétlődésére épül.¹⁹

Végül, de nem utolsó sorban, a „bombázórajok” összetétel és a „bombák” szó közötti részleges ismétlődés az olasz ’squadre di bombardieri’/’le bombe degli aerei’ és az angol ’the echelons of bombers’ wings’/’bombs’ változatban is változatlan.

A verset uraló mozgás fentről lefelé irányuló esés, zuhanás, ami nem csupán mentális, fizikai is. A textus azoknak az elemeknek a dichotómiájára épül, melyek egyrészt a múlt nyugalmat, másrészt a valóságba visszatérítő emberi szenvedést szemléltetik.

¹⁷ A *hűvös* ’fresche’/’fresca’ és 1cold’/1cool’ melléknév először az első versszak végén, majd az utolsó versszak végén jelenik meg. Mindkét esetben a higgadság funkciójára összpontosítja a figyelmet. További két ismétlődő melléknév a *vad* ’selvaggi’/’rozzi’ és ’wild’/ és a *szept*. A *híves*, a *szem*, az *út* és az *álom* főnevek, a *messze* határozószó; az *eltalál* s *remél*igék is megkettőzve szerepelnek a versben.

¹⁸ La traduzione letterale sarebbe ’precipitare’.

¹⁹ i) ’now you have fallen in // to that deep well of teenage dreams again’; ii) ’But now I fall awake to real life’; iii) ’And Fall comes’; iv) ’The bombs must fall’; v) ’In the falling of the pyre’; vi) ’Falls as cool and true // as does a wave: the sober two times two’.

A vers feszültsége a hitveshez való odatalálás reményének és a halál gondolatának tragikus összjátékán alapul.

Radnóti Miklós munkásságában egyre fontosabb szerepet játszott a műfordítás, mely élete utolsó éveiben a szellemi ellenállás egyik kifejezőeszközüvé vált; a háborús évek alatt számos antifasiszta verset is fordított. Műfordításainak nagy része 1943-ban az *Orpheus nyomában* című kötetben jelent meg. Az *Ikerék hava* című naplójában a műfordítás művészetéről is szót ejt:

„A sor²⁰ valóban tetszett Jeannak²¹, elismételtette velem, utánam mondta, fűttenetett, de aztán kijelentette, hogy az ilyesmi már önálló alkotásszámba megy, nem fordítás, mert nem pontos, nem hű.

– S a hűség a fontos – emelte fel a mutatóujját –, s ezért nem lehet formában fordítani. Formahűség! Add vissza a spondeuszt is a sorban, ne legyen szebb, hű legyen, ha már... Mi pontosak vagyunk, nem csinálunk tréfkákat az idegen verssel, hűségesen elmondjuk franciául.

– Hűségesen? Forma nélkül? Hát lehet hű egy formátlan vers? A forma fontos, fiam. Az érint szíven! Egy alliterációt sem sikkaszthatsz el a versből. Mit? hogy ez lehetetlen, ez igaz. De az eredetivel egyenértékűt adhatsz. Egy későbbi sorban pótolhatod azt, amit egy előbbiben elmulasztottál, a vers egésze nem szenved akkor! Az más lesz? Mit nem értesz? Magánügy? Kérlek.

Mormogott maga elé valamit [...]”²²

Radnóti Miklós költészete természetesen táplálkozott műfordítói munkásságából is, melyben külön hangsúlyt fektetett nemcsak a tartalmi, hanem a szigorú formahűségre, valamint a hangulati megfelelésekre is. Radnóti verseinek elemzésekor, fordításakor tehát egyáltalán nem érdektelen a költő műfordítói munkájának figyelembe vétele.

---

²⁰ Cfr. „míg kopogó fapohár járta a víg lakomán.” (TIBULLO, Liber I, 10).

²¹ Jean CITADIN

²² *Ikerék hava* = RÉZ Pál szerk., *Radnóti Miklós művei*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 567–568 (Nagy klasszikusok).

A *Levél a hitveshez* esetében a műfordítóknak meg kellett küzdeniük a költemény sokrét(eg)ű szerkezetével, szembesültek a kulturális és nyelvi sajátosságokból adódó különbségekkel, s munkáikat eltérő megoldásokkal gazdagították. Az olasz verzió esetében nagyobb hangsúlyt fektettek a képek és a hanghatások expresszivitásának átmentésére, másrészt az angol verzió nagyobb figyelmet fordított a metrikai forma megőrzésére, mely a történelmi kontextusban ideológiai jelentéssel bír.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BORI Imre, *Radnóti Miklós költészete*, Novi Sad, Forum, 1965.
- FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2005.
- FÓNAGY Iván, *A költő nyelvről*, Bp., Corvina, 1999.
- MONTELLA, Clara, 'Fenomenologia della traduzione poetica' = M. G. SCELFO (a cura di), *Le questioni del tradurre: comunicazione, comprensione, adeguatezza traduttiva e ruolo del genere testuale*, Atti del Convegno, Forlì, Università di Bologna, 29 Novembre – 1 Dicembre 2001, Edizioni Associate – Edizione Internazionale, Roma, 2001, 252–260.
- NEMES István *Radnóti Miklós költő nyelve*, Bp., Akadémiai, 1979.
- OZSVÁTH Zsuzsanna és Frederick TURNER szerk., *Radnóti, Miklós, Foamy Sky, The Major Poems of Miklós Radnóti, A bilingual edition.*, Bp., Corvina, 2002.
- POMOGÁTS Béla, *Radnóti Miklós*, Bp., Gondolat, 1977.
- RÉZ Pál szerk., *Radnóti Miklós művei*, Bp., Szépirodalmi, 1976.
- SILVESTRI, Domenico: „Linguistica 'contestuale' e traduzione come operazione interlinguistica” = *Rivista Italiana di Linguistica e Dialettologia*, 1–2, 1999–2000, 89–102.
- SILVESTRI, Domenico: 'Analisi linguistica della poesia: Premesse e presupposizioni per una traduzione poetica' = M. G. SCELFO (a cura di), *Le questioni del tradurre: comunicazione, comprensione, adeguatezza traduttiva e ruolo del genere testuale*, Atti del Convegno, Forlì, Università di Bologna, 29 Novembre – 1 Dicembre 2001. Edizioni Associate – Edizione Internazionale, Roma, 2001, 234–251.
- TOTI, Giani szerk., *Radnóti, Miklós, Ero fiore sono diventato radice*, Roma, Edizioni Fahrenheit 451, 1995, 79–80.

LETTERE ALLA MOGLIE

Mondi taciturni, in quest'abisso, muti,
urla, il silenzio, nelle mie orecchie, e anch'io grido
ma nessuno può rispondere dalla lontana
Serbia svenuta nella guerra,
e tu non sei vicina. La notte, il mio sogno abbraccia la tua voce
– e in cuore la ritrovo quando è giorno –
mi faccio silenzioso mentre attorno a me bruiscono
levandosi orgogliose le felci, fresche alla carezza

Quando potrò rivederti, non lo so più,
tu che eri sicura e grave come un salmo,
bella come la luce, bella come l'ombra – tu per cui troverei
la strada anche cieco, anche muto –
tu ora ti nascondi nel paesaggio e da dentro
sali fino ai miei occhi, così ti proietta la mente,
realtà eri e sogno sei diventata
ricadendo nel pozzo della mia adolescenza:

e, geloso, ti interrogo: mi ami?
E che, sulla cima della mia giovinezza, un giorno lontano,
tu sarai la mia sposa, spero di nuovo,
poi sulla sveglia strada dell'esistenza ricado
e so che lo sei già, mia sposa e amica,
solo che sei lontana, al di là di tre selvaggi confini.
E già l'autunno... anche l'autunno mi dimentica qui?
La memoria è più acuta sui tuoi baci,

credevo nei miracoli, e mi dimenticavo i giorni degli abbracci,
squadre di bombardieri mi tirano addosso,
stavo proprio ammirando nel cielo il celeste dei tuoi occhi,
ma si è fatto buio e le bombe degli aerei, lassù

desiderano piovere. Malgrado loro, io vivo
e sono prigioniero. Ho misurato le mie speranze,
eppure per raggiungerti troverò la strada,
per te ho percorso la lunghezza dell'anima,
e correrò le strade dei paesi, attraverso la porpora delle braci
e le fiamme pioventi, se è necessario,
per incantesimo forse, ma ritornerò,
se sarà necessario sarò ostinato come la scorza dell'albero,
nel perenne pericolo mi calmerà
la calma degli uomini rozzi che vivono nel difficile, la calma che vale
come arma come forza come una fresca ondata:
e mi ricade addosso il buon senso del due per due...

[Dallos Marinka és Gianni Toti fordítás]

Az angol fordítás

LETTER TO MY WIFE

Beneath, the nether words, deep, still, and mute.
Silence howls in my ears, and I cry out.
No answer could come back, it is so far
from that sad Serbia swooned into war.
And you're so distant. But my heart redeems
your voice all day, entangled in my dreams.
So I am still, while close about me sough
the great cold ferns, that slowly stir and bow.

When I'll see you, I don't know. You whose calm
is as the weight and sureness of a psalm,
whose beauty's like the shadow and the light,
whom I could find if I were blind and mute,
hide in the landscape now, and from within
leap to my eye, as if cast by my brain.

You were real once; now you have fallen in
to that deep well of teenage dreams again.

Jealous interrogations: tell me; speak.
Do you still love me? will you on that peak
of my past youth become my future wife?
– But now I fall awake to real life
and know that's what you are: wife, friend of years,
– just far away. Beyond three wild frontiers.
And Fall comes. Will it also leave with me?
Kisses are sharper in my memory.

Daylight and miracles seemed different things.
Above, the echelons of bombers' wings:
skies once amazing blue with your eyes' glow
are darkened now. Tight with desire to blow,
the bombs must fall. I live in spite of these,
a prisoner. All of my fantasies
I measure out. And I will find you still;
for you I've walked the full length of the soul,

the highways of countries! – on coals of fire,
if needs must, in the falling of the pyre,
if all I have is magic, I'll come back,
I'll stick as fast as bark upon an oak!
And now that calm, whose habit is a power
and weapon to the savage, in the hour
of fate and danger, falls as cool and true
as does a wave: the sober two times two.

[Ozsváth Zsuzsanna és Frederick Turner fordítása]

Sz. Tóth Gyula

A HEXAMETER MINT ÖSSZEKÖTŐ AKADÁLY

A Levél a hitveshez francia fordításáról

Nagy Géza tanár úr emlékének

A fordítóról, fordítási felfogásáról

Jean-Luc Moreau 1937-ben született Tours-ban, negyven évig tanított a párizsi Keleti Nyelvek és Civilizációk Intézetében magyar (finn és észt) nyelvet. Több nyelvből fordít franciára, maga is ír, versei több költőnk tolmácsolásában megjelentek magyar nyelven.¹ A Radnóti-centenárium alkalmából rendezett programok egyikén, a Párizsi Magyar Intézetben mint Radnóti-fordító nyilatkozott.² Beszél a fordítás általa megtapasztalt nehézségeiről, az általa kigondolt és művelt „fordítástechnológiáról”, a Radnóti-költészethez való viszonyulásáról. Nagy hatással volt rá

---

¹ Magyar fordítói – Weöres Sándor, Lator László, Végh György, Szilágyi György, Czigány György – közül Tóth István mondja: [Moreau] „a kötött versformák virtuóza, a szavak jelentésváltozatainak és árnyalatainak értője, gyakorlatti mestere, illetőleg a magyar irodalom egyik legjobb francia tolmácsolója.” A Tóth által lefordított versek: *Rejtett szülőföldöm; Szeretlek látni, ha...; A derűlátó; Utolsó szép nap; Dal; Az élet; Pacsirtaszó; A haladék*, [SZ.N.] Látó, 2000. május, XI. évfolyam, 5. szám = <http://lato.adatbank.transindex.ro/?lid=5> [2009. 10. 05.]

² VENCZEL Katalin, *Hommage à Radnóti*, Litera Irodalmi portál, 2009. 03. 13. = <http://www.litera.hu/hirek/hommage-a-radnoti> [2009.10.05.] A Párizsi Magyar Intézetben rendezett emlékestén, a résztvevő három frankofón magyar költők egyike, Lackfi János azt hangsúlyozta, hogy Radnóti [...] egyszerre volt modern és antik, egyszerre fordított Vergiliust és Apollinaire-t. Jean-Luc Moreau költő-műfordító, Radnóti *Mint a bika* című 1933-ban írt versét idézte, amelynek utolsó soraiban („Így küzdök én is és így esem el majd, s okulásul késő koroknak, csontjaim őrizi a táj”) Radnóti megjósolta saját halálát. A munkaszolgálatban történt kivégzése előtt néhány nappal pedig *Gyökér* című versében érezte meg a közeli véget (Virág voltam, gyökér lettem, súlyos, sötét föld felettem). Azt is kevesen tudják – hívta fel a figyelmet a fordító –, hogy az *Erőltetett menet* című költeményét már a menet megindulása előtt megírta a költő. [SZ. N.] Balassi Intézet = <http://www.bbi.hu/index.php?id=87&cid=984> [2009. 10. 05.]

Radnóti emberi tartása: a saját sors alakításának felelőssége, a szinte „tudatosan vállalt mártíromság”. Szerinte Radnótinak nincs sok igazán „nagy verse, talán tíz igazi remekművet írt” (már egy is elég volna – SZ. T. GY.), verseiben érződik a francia költészet hatása. (Radnóti jól bírta a nyelvet, franciából szakdolgozott³, és fordított is francia verseket). Moreau-t megfogta a klaszszikus forma, a tragikus életérzések hexameterben való megjelenítése. Hogyan lehet ezt áttenni franciára? Ez foglalkoztatta, és megküzdött vele. E fordítói küzdelemről az 1975-ös francia kiadás előszavában vall⁴ Noha alapvetően azt gondolja, hogy a „költészet nem fordítható”, a többféle verzió sem adhatja vissza az eredetit, a Radnóti-versek, köztük a *Levél a hitveshez* is valahogy „lefordítottak benne”. Moreau, saját fordítási felfogását közelinek érzi mindahhoz, amit Radnóti az *Ikerék havában* fejt ki. Ő is arra törekszik, hogy a legfeszesebben adja vissza az eredeti költemény formáját, felvegye a magyar vers ritmusát, tisztelje az aszszonáncok és a rím játékát. Bizonyos torzulások azonban elkerülhetetlenek a nyelvek eltérő hangzása, költészeti szabályai miatt, elsődlegesen ilyen volt a hexameter. Ezt kellett volna átültetni, alexandrinusba ágyazni.

Küzdelem a hexameterrel

Tehát a fordítónak a hexameterrel támadt konfliktusa, s ez végigkísérte a Radnóti-fordításokkal való folyamatot. Egyrészt azért, mert amikor elkezdett a Radnóti-versekkel foglalkozni (*Hetedik és Nyolcadik ecloga*), nem ismerte a hexametert, pontosabban csak azt a képet őrizte róla, ami még gimnáziumi tanulmányaiból maradt meg a Vergiliusszal és Lucretiusszal való birkózás során. Igazából nem érezte a daktilusok és a spondeusok hullámzását, és nem tudta megfelelően skandálni a verssorokat. Hogyan lehet ezt elő-

³ VILCSEK Béla, *Radnóti Miklós*, Szombathely, Savaria University Press, 2009, 16.

⁴ J.-L. MOREAU: *Miklós Radnóti Marche forcée. Poèmes suivis de Le Mois des Gémeaux*, Éditions P. J. Oswald, 1975, 21–23, itt található a versfordítás: 114–115. (Megjelent egy új kiadás a Phébus Kiadónál 2000-ben, más forrás szerint 1999-ben: [http://wapedia.mobi/fr/Jean-Luc_Moreau_\(universitaire\)](http://wapedia.mobi/fr/Jean-Luc_Moreau_(universitaire)) [2009. 10. 05.]

vé tenni, hogy ez alexandrinusban szóljon? Ez versről versre, fokozatosan alakult ki, csak később tudatosodott benne, hogy első fordításai inkább a prózai formához álltak közelebb, semmint a vershez. Jóval később – amikor magyar barátaitól hallotta a hexametereket hangoztatni – értette meg a magyar versek nagyszerűségét, élő hangzását, rugalmasságát, tiszta harmóniáját.⁵ Ekkor jutott be az előtte addig zárt magyar költészet egy részébe, s ekkor értette meg Vergiliust. Az eclogák fordítása kevésbé intuitív, olyan versezetben jelennek meg, amely a hat hangsúlyos hatásra támaszkodik, és engedelmeskedik néhány egyszerű szabálynak, amely érinti a néma 'e' és a hiátus kikerülésének játékát. A későbbi fordításokban hűségesebben szól a hexameter muzsikája, ami érződik a *Levél a hitveshez* című versben is. A két nyelv, a magyar és a francia hangzásának, a verselés, a versezetek összehangolásában bizonyára szerepet játszott, hogy Radnóti is (a francia költőkön kívül) fordított Vergiliust.

A költő-fordító szembesült azzal, hogy több Radnóti-költemény – mint az *Erőltetett menet* – „nibelungizált” verssorokban íródott: a verssor két jambikus ritmusú félsorból áll, és a két hat szótagos egység bármelyike finoman megnyújtható egy hetedik hangsúlytalan szótaggal. A francia nőrímmel ellentétben ez az utolsó szótag sohasem néma. Így a sor egyszerre lesz hosszabb, kevésbé lágy, inkább éles, hangsúlyosabb, mint a franciák alexandrinusa. Ezért Moreau úgy döntött, hogy a félsorokat hét szótagosra veszi, amelyet egy nyolcadik, szabadon beiktatható néma szótag követ.

Látta, hogy a *Levél a hitveshez* tíz szótagú verssorokból áll, nőrímekekre építve, vagyis mindig tartalmaz egy tizenegyedik, hangsúlytalan szótagot. Érzékelte, hogy az eredeti versben a metszés helye igencsak mobil, így úgy vélte: a tizenegy szótagos sor ke-

---

⁵ Mint Aurélien Sauvageot professzor tanítványa, a párizsi Keleti Nyelvek Főiskoláján kitűnő magyar költők és bölcsezők társaságában van (Radnóti Miklós, Kosáry Domokos, Madácsy László, Gáldi László, Karátszon Endre stb.). MADÁCSY Piroska, *Aurélien Sauvageot és tanítványai Madáchról* = <http://www.madach.hu/MadachIThonlap/tanulmanyok/SzimpozionII/madacsy.html> [2009. 10. 05.]

vésbé lesz alkalmas, hogy visszaadja a magyar varázslat érzelmi indulatát. (E verssel így tett, de azt bevallja, hogy a hexametereket versenként másként fordította.)⁶

De át kell-e tenni a sorokat alexandrinusba? Miért nem maradhat a franciában a tíz (illetve tizenegy) szótag? A francia verselés a tíznél szótagos sort kedveli, a francia nyelvnek ez felel meg, ezt kívánja a nyelv szerkezete és a hangok belső ereje, tonalitása. Ha a magyar versnek, verselésnek megfelelni akarván, követné a tíz szótagos sort, a franciában elveszne a vers, mégpedig az eredeti. Hogy ez ne következzen be, „igazításra” van szükség. Ekkor lép elő a költői mestermunka: 1. érzés, beleézés a két hangzásvilágba, a hangzás rendszerébe; 2. tudatos nyelviség, a nyelvtudomány, a poétikai szabályok bevonásával, azaz az alkotói átszabás; 3. a nyelv lelkiségének felfedezése. Ezt tette Moreau, íme az eredmény:

LETTRE À SA FEMME

Dans les profondeurs, muets, des mondes veillent,
le silence n'est qu'un cri dans mon oreille ;
mais qui donc me répondrait quand moi je crie ?
La guerre a biffé la lointaine Serbie...
Lointaine, tu l'es aussi, ta voix qu'en rêve
J'entends, vibre en mon coeur quand le jour se lève...
ah que dire quand alentour, froide, fière,
chuchotante se redresse la fougère ?

Quand pourrai-je te revoir, ô mon amante,
femme grave comme un psaume et rassurante,
belle comme la lumière et comme l'ombre,
qu'aveugle, muet j'atteindrais sans encombre ?
Tu te perds à présent dans le paysage
mais du tréfonds de moi monte ton visage
tu étais le réel, tu n'es plus qu' songe

---

⁶ Lásd J.-L. MOREAU, *I. m.*, 21–23.

et dans le puits des jours anciens tu replonges
l'enfant jaloux qui veut savoir si tu l'aimes,
et l'espoir que tu sois ma femme à l'extrême
sommets de ma jeunesse, un jour, me soulève
comme alors, et je m'éveille de mon rêve.
Je le sais, tu es ma femme et mon amie
en dépit de trois frontières d'infamie.
De nos baisers le souvenir se ravive...
Vais-je croupir ici quand l'automne arrive ?

J'ai caressé les chimères les plus folles ;
aujourd'hui les escadrilles me survolent,
l'azur où je retrouvais tes yeux se plombe,
du sein des soutes là-haut tombent les bombes ;
et je vis malgré cette guerre qui dure ;
captif, de tout espoir j'ai pris la mesure,
mais toi je rejoindrai quoi qu'il en coûte,
toi pour qui j'ai parcouru la longue route

de l'âme, et tous ces pays ; car ni la braise
pourpre ne m'arrêtera ni la fournaise,
fût-ce par enchantement j'aurai la force,
et s'il le faut l'endurance de l'écorce...
Une paix – qui vaut le pouvoir et les armes –
La paix d'un homme endurci dans les alarmes
descends dans mon cœur... Et sur moi de s'abattre
la lucidité du deux-fois-deux-font-quatre.

*Lager Heidenau,
dans la montagne au-dessus de Zagubica,
août-septembre 1944.*

Szemezgető elemzés

Nem egy teljes, az eredetit és a fordítást összevető elemzés következik – főbb pontokon követjük nyomon a két verset. Azt próbáljuk kideríteni, hol, milyen azonosságok, illetve eltérések

vannak, ezek az eltérések mire szolgálnak, mennyiben segítik a magyar vers értékeinek megőrzését, illetve megértését. Azaz azt vizsgáljuk, hogy Radnóti lírai beszédmódjának jellegzetességei miként vannak jelen, éppen a francia nyelv által, vagy mi az, ami háttérbe szorul. Természetesen távol áll tőlünk, hogy bárminő változtatást „számon kérjünk” a fordítótól, és „jobbakat” sem ajánlunk, hisz művészi alkotásról van szó. Felfedező munkánkat az érdeklődő áhítat vezeti. Szempontjaink a következők: szerkezet, sorok, ritmus, rímek, képek (jelzők, szóösszetételek), hangulat, hangsúlyok, érzelem-gondolatiság.

Kezdjük a címmel. Elsőre meghökkentett, és elgondolkodtatott a választott megoldás, részint a 'femme', részint a 'sa' miatt, s amúgy együtt. A 'femme' lehet feleség, házastárs, nő, még hitves is, de önállóan, első olvasatra távol van attól, amit a 'hitves' sugall. A mindennapi nyelvben még az 'épouse' is megfelelőbbnek tűnik. És hogy jön ide a 3. személyes birtokos determináns? Milyen nőről is lesz itt szó? A francia verssorokból kiderül mindaz a szerelem, mélység és finomság, a szeretetviszony, ami az eredetiben benne van: ez az érzelemtöltet készítette a fordítót erre a címszerkezetre, amely így „megemeli” a 'nőt', magasztossá teszi, felsőbb rangra helyezi. A tisztelt és mélyen szeretett hölgyről van szó: ő a fenséges asszony, az „övé”, a költő asszonya. (A 'Sa majesté' – Őfelsége, fenségesség, a legfényesebb uralkodónak kijáró előkelő megszólítás a korabeli francia udvari protokoll szerint.)

Szerkezetileg a magyar versszöveg három részre osztható: az első rész (első versszak) helyzet- és állapotleírás, a második két hosszú kérdésből áll (egy-egy versszaknyi, közbevetett mondatokkal), kérdések a hitveshez. A harmadik szinte egyetlen nagy lélegzetvétel, mintegy válaszként: összegzés, a költő álláspontjának kifejtése. A francia verzióban két rész jelenik meg: az első rész az első három versszak, a második a következő kettő. Az első részben tehát nincs helyzet- és állapotleírás, rögtön kérdéssel nyit; e részben – a magyar kettő helyett – négy kérdés áll. A versmondatok a következőképpen alakulnak: az első részben nyolcat találunk, a magyarban és a franciában is. A második rész mondatainak száma szintén megegyezik: három mondat alkotja (ezt a

mondatkezdő nagybetűk is jelzik.) A teljes versszerkezet mindkét verzióban 5x8, azaz öt versszakban 8-8 sor, összesen tizenegy mondat, így – szintaktikailag – látható és érezhető, hogy a francia verzió is visszaadja a feszültséget, s a mondatok elhelyezésének változtatása talán kissé feszesebbé teszi. A több kérdés – izgatottság, kutakodás, a lelkiállapot érzékenyebb megjelenítése, a vágy, a fájdalom sűrítése. Ezzel együtt nincs türelmetlenség, a vágyakozás, a remény szelíd ereje nyilvánul így meg. E rész csodálatos szerelmi vallomásában a távolságok közel hozása, az érzelmek, a távolság és a fájdalom ellenében történő elmélyítése tárul föl. Megvan a kapocs, ami elteti a költőt. A franciában az első szakasz kérdéssel zárul; ehhez a harmadik versszak utolsó két sorát fel kellett cserélni – lehet, hogy az egységbe foglalás érzete kívánta ezt. A második rész három mondatával – amiből a két utolsó a szakasz végén feszül – kifejezett állásfoglalása határozott, kemény, a döntés bizonyos. Itt a „csodák” helyett ’ábrándokat simogat’, igaz, a ’legörültebbeket’–, „les plus folles”, ’vágy’ nem szerepel, a bombák sem „zuhanni vágytak”, a bombák ’hullanak’–, „tombent”. Szerterefoszlik a vágy? Nem, kökemény megalapozottságba megy át, a tisztánlátás lelki-tudati alapja lesz. A fordító úgy véli, ide nem illik (a franciában) a „nyugalom”, helyette „paix”–’béke’ lép be, kétszer is, másodszor határozott determinánssal, hogy erősítse: mindenek ellenére. Fontos ez a „paix”: a vadság, a pusztítás ellentéte, ellenhatásként ellenállást eredményez. Ez a ’béke’ a költő „beállott” belső békéje, a külső nem tőle függ – az ellenében teremti meg a belső békét. Hogy milyen nehéz ezt „megteremteni”, a „lucidité” a bizonyosság rá. A számtani művelet summázata nem a racionális, hideg logikai ’raison’, ’racionalité’, hanem, mint a magyarban is a „józanosság”: a tisztánlátás, a tiszta fejjel való gondolkodás, mely a dúlól-vívódó érzelmek közepette fokozatosan alakul ki, mintegy önmaga előkészítésére, s mégis: villámcsapásszerű a bejelentés, a döntés kimondása. Kész, határozott.

Nem önként vállalja a halált, ez a fölépített folyamat és hirtelen lezárás nem a halálba való belenyugvást jelzi (noha rá is hullhat bomba), hanem a tudatot, mit kell tennie. (A francia verzió határo-

zottan felmutatja a fantasztikus emberi tartásban rejlő filozófiát, melyben a kanti alapkérdések feszülnek: 1. Mi az ember? 2. Mit tudhatok? 3. Mit kell tennem? Mi adatott meg, hogy reméljek? Így, egyes szám első személyben.) Van az életnek értelme?

Radnóti számára csodálatos értelme van. Ám ez a nyelvileg megjelenített önkifejtés bizonyossá teszi: ebben a helyzetben az embernek folytatnia kell, dolgoznia kell, a művészembernek a szépségre törekvés adja az akaratot – alkotni kell. A pusztulás felé vezető úton mű születik, melyet a konkrét érzelmeken alapuló „szellemiségbe vetett lét” táplál. A kétszeri ’mégis’ helyett a franciában a „malgré cette guerre” – ’a háború ellenére’ vagy a „qu’où il coûte” – ’bármibe is kerüljön’ metsző élességgel fejezi ki a belső erőt. Ezt erősíti a vers második részében – a magyarhoz hasonlóan – a folytatódó ellentétezés: állandó ellentmondás környezet és vágy között, a belső harcot, vívódást kifejezendő, melynek végeredményét két „paix”, béke erősít meg – a tragédiában. Így még inkább érthető az első szakasz végén a már említett két sor felcserélése: ezzel valaminek a lezárását jelzi a fordító, és egyszersmind a kezdetét: ugyanis ennek a résznek az utolsó, önálló mondatban elhangzó kérdésében a magyar szelídség: „Az ősz is ittfelejt még?” keményre vált: „Vais-je croupir ici quand l’automne arrive?” mondatban robbanó „croupir” – ’rohad’ ige bevetésével. (Nyersfordításban: Itt fogok rohadni, amikor beköszönt az ősz?)

Az eddigiekből talán kiderül: sikerült Moreau-nak a legfeszesebben visszaadni az eredeti költemény formáját, s a gondolatosság, az érzelmek mélytartalmait. A „szelídség retorikája” viszont keményedik: néha a képek, a finomabb jelzők, a lágyabb főnevek a francia verzióban markánsabbá válnak, vagy egyszerűen elmaradnak, más – számunkra egyszerűbbnek tűnő – nyelvi szerkezetek helyettesítik őket. Ez nem rontja, hanem árnyalja a képiséget, biztosítja: nem „idilli” a helyzet. Szikárabb lesz a hangulat: Szerbia nem „ájul a háborúba”, a háború egyszerűen „a biffé” – ’letörölte’ Szerbiát, a páfrány hideg – „froide”, nem is „zsong”, inkább sistereg: „chuchote”, nincs „vetít az elme” és nincs „lebensz”, hanem „du tréfonds de moi monte ton visage” – ’a leg-

bensőmből előbukkan arcod', nincs nyugtató „hűvös hullám”, helyette 'egy riadalomban megkeményedett ember békéje ereszkedik szívemre'—, „la paix d'un homme endure dans les alarmes descend dans mon coeur...”. A csodaszép „hangod befonja álmom” szerkezetet a „ta voix qu'en rêve”—'hangod az álmomban' váltja. A „kamaszkor”—ra 'régi napokat' (időket)—„des jours anciens”—t idéz, a franciában, ebben a kontextusban, esetleg más jelentő fogalom helyett, s megtoldja a 'feltékeny gyermek'-kel. Ennek kapcsán megjegyzendő, hogy a 'jours'—'napok', jelzősített többes számban mély érzelmi töltetű múltbeli kapcsolatot fejez ki, s folyamatra utal. Megtaláljuk ezt Verlaine *Chanson d'automne* (Őszi chanson) című versében: „jours anciens”, amit mindkét magyar fordítója ebben a szellemben közvetít, Tóth Árpádnál: „sok tűnt kéj”, míg Szabó Lőrinc a szó szerinti szerkezetet megtoldja, s így lesz: „régi napok siratója”.

Moreau, ahogy ígérte, a rímeket is átalakította, a ritmushoz, a gondolatokhoz, a képekhez illeszkedően változásokkal élt amiatt is, mert a sorvégi magyar és a francia szavak más hangösszetételűek, más hangzásúak, például: 'világok'—'mondes', 'felkiáltok'—'je crie', 'álmom'—'rêve'. A magyar vers páros rímszerkezete helyett olyan bokorrimet alkotott, melyben valamennyi versszak minden sorvége azonos módon rímel, cseng össze. Ehhez a tiszta asszonáncok: veillent-oreille-crie-Serbie... és így tovább segítettek, mely mindig sorvégi 'e' /ö/ hangzást idéz elő. A páros rím is feszült harmóniában tartja a verset, a francia verzió inkább hullámozóvá lesz, a rímszerkezet viszi az érzelmet. A ún. összegző, második részben is megmarad a szóvégi nyitottság, ám az itt használt szavak mássalhangzói keményebbek, mint: „bombe”—'bomba', „braise”—'parázs', „force”—'erő', „armes”—'fegyverek', „s'abattre”—'rázúdul'. A szó—szín—kép plaszticizáló hatása végig megjelenik a „comme”—'mint' összehasonlító tengely megőrzésével: „comme un psaume”—'mint a zsoltár', „belle comme la lumière et comme l'ombre”—'szép mint a fény és oly szép mint az árnyék'. Ez még akkor is így van, ha a magyar „oly” finomítás elmarad. Ez, valamint a „quand”—'amikor' és az „où”—'amikor', 'ahol' vonatkozó

névmások is „képekbe rántják” a valós jelent és az átélt múlt emlékeitől táplált, vágott jövőt.⁷

És mi történt a legnehezebb akadállyal, a hexameterekkel? A fordító jól döntött, amikor megtoldotta a szótagokat, megnyújtotta a sorokat, mert, a fentebb alkalmazott elemekkel, megoldásokkal együtt sikerült visszaadni a magyar vers varázslatát. Még hozzá oly módon, hogy ha „franciásan” akarjuk olvasni, az alexandrinusokat deklamálva, annak megfelelően megtaláljuk a cezúrát a sorközépen, ám meglepő (vagy ezek után nem) módon, élvezettel hangoztathatjuk a francia verssorok hexametereit is. Nagy élmény! Moreau is, Radnóti is fordított Vergiliust, kettejük esetében a francia nyelv is „közös” – a nyelv, a klasszikus költészet összeköt. Fordításelméleti kérdésekre most nem térünk ki, megtettük ezt Babits *Esti kérdésének* elemzésekor. Elmondhatjuk: Moreau „nemcsak »visszaadta« a verset, hanem beleillesztette a francia nyelvi-kulturális hagyományba, gazdagítva a befogadó kultúra kánonját”.⁸

A vers szépségét nem számszaki kimutatással igyekszünk bizonyítani – ezért „szemezgető” az elemzés –, legjobb lenne CD-n meghallgatni a franciát. És közben olvasni is, halk Chopin-keringő dallamaival „befonva”, közben az abdai festőművész, Horváth István akvarelljein oldódva – A befogadó álma. (Az átélés élményét adta, amikor a francia szöveget gépeltem pötyögve, messze nem a Radnóti-helyzetbe képzelés/képzeltetés hiú érzésétől vezetve, csupán a technikai szükség okán – munka volt: alkotásmásolat.)

---

⁷ A képnymások kifejezése hangsúlyos és visszatérő téma volt az abdai Konferencián is. Találónak érezzük itt a „lírai festmény” használatát, melyet ANGYALOSI Gergely említ: *Radnóti Miklós és a tárgyias költészet*, Műhely (a győri, május 28–29–30-i Radnóti-konferencia anyaga), 2009, 31.

⁸ SZ. TÓTH Gyula, *A franciák és Babits az Esti kérdés kapcsán = Esti kérdés.*, szerk. FÜZFÁ Balázs, Szombathely, Savaria University Press, 2009, 333–335 (A tizenkét legszebb magyar vers 4.).

Összegzés

Moreau-t elbűvölte Kosztolányi költészete is, még az is lehet, ol-
vasta, miként jellemezte Kosztolányi Schöpfung Aladárt. Ha nem,
akkor is úgy tett a Radnóti-verssel való gyürkőzésben: „föltétlen
hitt a leírt igében”, biztos ösztönrel vegyített tudással észrevette
a sorok mögötti jó szándékot.⁹ A műfordításhoz elengedhetetlen
laboratóriumi munkát végzett, új nyelvi és poétikai lehetőségek-
kel kísérletezett, melyet a kiválasztott költő rangja követelt.¹⁰
Eredményként megjelent a versszöveg esztétikai értéke, a magyar
vers „franciasága”. Így a vers beleilleszkedik a francia költészet-
be, sőt ott olyan hősi alkat-hiátust tölt be, melyben – a hősállítás-
ban, a fennmaradáshoz szükséges erő felmutatásában – inkább a
próza- és drámairodalom az erősebb. (Lásd Sartre tézisdrámáit,
Malraux forradalmárait, Camus doktorát, Semprun *Nagy utazásá-*
nak bevagonírozott szenvedőit.) Moreau megtalálta és észrevette,
hogy Radnóti megfelel a hármas egységnek: „az egyéniségnek, a
kornak és az embernek”.¹¹ Sartre nem kereste a „létezésünk alján
lerakódó mélytartalmat”,¹² de akinél, a legkevésbé számításba jö-
vő, esendő, gyengének tűnő személyiségnél („akire nem is gon-
doltunk volna”) ennek – az adódó szituációban – megnyilvánuló
jelét megtalálta, azt hőssé emelte. Nem pusztán francia hőssé, az
„egyszerű hősiesség” egyetemes példájává. Moreau ezt találta
meg Radnótiban, amit a *Levél a hitveshez* bizonyít, s ezt át tudta
vinni a francia közegbe. A vers jobban visszaadja az ’én’-ben
mozgó pszichológiai hullámokat, a műfordító fölmutatja – a líra
erejével plasztikusabban, mint a drámaíró – a különlegesség egy-
szerűségét. „Erős és szilárd tartalom ez az emberben, és nem va-
lamilyen szomorú vagy halott dolog, sőt bizonyos tekintetben

---

⁹ Lásd A SZERKESZTŐK, *Előszó = Hagyomány és kánon. A Nyugat első száz éve*, szerk. CZETTER Ibolya, JUHÁSZ Andrea, KOVÁCS Ágnes, Szombathely, Savaria University Press, 2009, 7–8. (A későbbiekben: *Hagyomány és kánon...*)

¹⁰ LÁNG Gusztáv, *Kánon- és hagyományváltások a Nyugatban = Hagyomány és kánon...*, 15–16.

¹¹ JUHÁSZ Andrea, *Kuncz Aladár és a Nyugat = Hagyomány és kánon...*, 157.

¹² FÜZFÁ Balázs, „Lerakódás a létezésünk alján”: Egy ismeretlen Ottlik-dokumentum elé = *Hagyomány és kánon...*, 148–156.

éppen ez él igazán, ez az, amit létezésünk folyamán létrehozunk, amit életre hívtunk életünk anyagából”.¹³ S amit a költői művészet hoz felszínre. Ha Radnóti Franciaországban születik, „nagy hatású tényezője lett volna hazája szellemi létének”.¹⁴ A mi szerencsénk magyar volt.

A *Levél a hitveshez* „szép”. Fűzfa Balázs szerint a 12 legszebb magyar vers egyike. A francia verzió, Moreau érző-érző munkája nyomán francia nyelven is „szép”, megmutatkozik benne a magyar nyelv ereje. A nyelvi szépség összeköt, az értékek találkoznak.¹⁵

Utóhang

E témához kapcsolódva az irodalompedagógia felé tereljük a szót. Olyan tankönyvekre van szükség, amelyek bemutatják a fordítókat, a fordításokat, amikor a magyar irodalom gyöngyszei megjelennek idegen nyelven – és fordítva. És olyan oktatásra van szükség, amelyik ezt nem mulasztja el beilleszteni a tanrendjébe. A „világra nyitottabb” szemlélet kialakítása végett, a műveltség színesítése okán.¹⁶

---

¹³ *Uo.*, Fűzfa idézi Ottlikot, 156.

¹⁴ *Uo.*, Fűzfa idézi Ottlikot, 153.

¹⁵ Moreau munkásságát mindig nagyra értékelték a magyar irodalmi körök, például DOBOSSY László, *Moreau, a fordító = Válságok és változások*, Magvető Könyvkiadó, Bp., 1988, 320–324.

¹⁶ Ezt a felfogást követi: SZ. TÓTH Gyula, *Je lis la littérature. Munkafüzet az irodalom tanuláshoz*, Bp., Tárogató, 1994 és Fűzfa Balázs, *irodalom_11*, Bp., Krónika Nova, 2009.

Bányai János

RADNÓTI MIKLÓS VERSEI DANILO KIŠ TOLMÁCSOLÁSÁBAN

– különös tekintettel a *Levél a hitveshez* fordítására

1989-ben Danilo Kiš három interjút adott magyar lapoknak; a *Magyar Hírlap* június 21-én, a *Népszabadság* június 24-én, a *Világ* július 6-án közölte a beszélgetéseket. Az interjúkban többször kerültek szóba Danilo Kiš magyar kapcsolatai, néhány életrajzi vonatkozás mellett inkább az irodalmiak. Legtöbbször Kiš fordításai. A *Népszabadság*ban megjelent beszélgetésben mondta el Danilo Kiš, hogy legtöbbet magyar költőket fordított szerbre, ki is egészíti az újságíró névsorát – aki Ady, József Attila, Radnóti, Illyés nevét említi – Petőfi és Petri György nevével, majd hozzáteszi: közel érzi magához a magyar költészetet, azután azzal folytatja, hogy szerinté minden prózai munkájában – átalakítva – megtalálhatók, felismerhetők a magyar költészet nyomai. A *Világnak* adott interjúban arról is említést tesz, hogy mielőtt könyveit megismerték volna, a magyar irodalmi élet fordítóként – és felsorolja: Petőfi, Ady, József Attila, Radnóti, Illyés fordítójaként – tartotta őt számon. Rajtuk kívül, hozzá kell tenni, fordította még Juhász Gyula, Tóth Árpád, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Füst Milán, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Nagy László, Simon István, Juhász Ferenc, Csoóri Sándor verseit. Ezek a fordítások, Petőfi és Petri kivételével, az Ivan Ivanjival közösen szerkesztett, az újabb magyar költészetet bemutató antológiában (*Novija mađarska lirika*, Nolit, Beograd, 1970) jelentek meg.

Kétségtelen, hogy a magyar költészet fordítói sorában Danilo Kišnek kitüntetett helye van. Nemcsak azért, mert több költőnek több versét ültette át szerbre, és legtöbbször a magyar verskultúrába és hagyományba tartozó verseket, a *Szeptember végéig*, az *Apokrifot* és másokat, hanem azért is, mert – sokszor rejtetten és alig felismerhetően – magyar szavakat és képeket rejtett prózai mondataiba. A *Világnak* adott interjúban említést tesz arról, hogy

a magyar szavak szövegbe illesztésével meglepetést akar okozni az olvasónak, olyan örömet, amelyet ő maga érzett akkor, amikor Miroslav Krleža mondataiban magyar szavakra akadhatott. Csak magyarul, másként nem mondható szavakat is ismer, példát is mond; szerinte a 'kökényszemű' szót, bárhogyan próbálkozna, nem tudná szerbre fordítani. Danilo Kiš a magyar költészetnek és a magyar nyelvnek is jó ismerője volt. Nemcsak kívülről ismerte, nem csak úgy, ahogy egy magyarul (is) tudó idegen ismerhette. Akár az is mondható, sőt bizonyítható, hogy magyar irodalmi és nyelvi ismeretei életművének szerves részét képezik; irodalmának egyik választott hagyománya ismerhető fel ebben.

Hogy a magyar irodalmi élet előbb ismerte meg a fordítót és csak később az író Danilo Kiš, talán nem is annyira meglepő adat, hiszen fordításkötetei – Endre Adi: *Krv i zlato*; Attila József: *Noć predgrađa*; Mikloš Radnoti: *Strmom stazom* – 1961-ben jelentek meg Újvidéken a Forum Könyvkiadó kiadásában, míg első szépirodalmi kötete, a két kisregényt (*Mansarda*; *Psalam 44*) tartalmazó könyve egy évvel később, 1962-ben került az olvasó asztalára Belgrádban. Danilo Kiš persze nem fordítónak, ellenkezőleg, írónak készült, mégsem múlhatott pusztán a véletlenen, hogy fordításkötetei az eredeti írásoknál korábban láttak napvilágot. Danilo Kišnek gyerekkora óta lehetett és volt is kapcsolata mind a magyar nyelvvel, mind a magyar irodalommal, és a könyvkiadás akkori vezetőinek bölcs elhatározása volt, hogy a három magyar költő kötetének fordítását éppen rá bízták, az akkor még nem, vagy alig érvényesült fiatal íróra. Fordítói teljesítményének elismerését jelezte, hogy versfordításait kétnyelvű, műszakilag reprezentatív könyvekben tették közzé. A versek válogatásában, sorok és szavak értelmezésében nyilván segítséget nyújtottak neki, holott – Danilo Kiš későbbi nyilatkozataiból könnyen kiolvasható – korábban is kapcsolatban volt a magyar – elsősorban Ady – költészetével. Nem egyszer mondta el, hogy Ady költészetének hatására hagyott fel már nagyon fiatalon a versírással, ennek a hatásnak köszönve nem lett belőle középserű költő, és ennek nyomán ismerte fel prózáírói tehetségét. Szoros kapcsolata a magyar költészettel, ami cetinyei gimnáziumi és belgrádi egyetemi

évei során sem szűnt meg, valamint a gyerekkorból rámaradt magyar nyelvismerete készítette őt fel a három magyar költő verseinek avatott fordítására. Nem utolsó sorban széleskörű, a szerb és a magyar mellett a francia és az orosz költészetet is számon tartó tájékozottsága, az irodalom történetében és elméletében való jártassága.

Radnóti Miklós *Strmom stazom (Meredek út)* című kétnyelvű kötete a költőnek majd harminc versét tartalmazza, hogy kinek a válogatásában, arról a könyv nem tájékoztat, csak arról, hogy Ács Károly, Bori Imre és Aleksandar Tišma voltak tagjai a szerkesztő bizottságnak, Kovács János pedig a szerkesztője. Nem is érheti sok észrevétel a válogatást, hiszen két korábbi vers kivételével a harmincas és a negyvenes években született versek kerültek a kötetbe, Radnóti költészete fejlődésének, Bori Imre (*Radnóti Miklós költészete*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1965) korszakolása szerint második és harmadik periódusából, azzal, hogy a hangsúly a válogatásban a harmincas évek végétől a költő haláláig terjedő időszakra esik, arra az „öt esztendőre”, amit Bori szerint Radnóti „a maga költészetének csúcán” tölthetett.

Több ok is közrejátszhatott abban, hogy a fordító éppen ezekkel a versekkel mutatta be Radnótit a szerb olvasónak. Frissek még a háborús emlékek, folyamatban van Radnóti költészetének kanonizációja a magyar irodalomban, pálya- és nemzedék-társak emlékeznek a költőre, mártírnak mondják, és példaképnek állítják az olvasó elé. Danilo Kiš is Radnóti költészetének ezeket a vonásait érezhette magához közelinek, hiszen vannak érintkezési pontok Radnóti kései versei és Kiš korai kisregényei között, valamint Kiš későbbi családtrilógiája, főként a *Fövenyóra* című regény és Radnótinak a háború árnyékában beteljesült sorsa között. Élet és költészet ér egybe Radnóti kései költészetében, erre mutathatott rá Danilo Kiš Radnóti verseinek fordításával, és amire rámutatott, az végigkísérte egész életén; életrajzi interjújának az *Élet, irodalom* címet adta. De rajta lehet Radnóti költészetének nyoma Eduard Sam alakjának megformálásán is, annál is inkább, mert ahogyan egy másik beszélgetésben elmondta, Borisz Davidovics és Eduard Sam sokkal közelebb állnak egymáshoz,

mint ahogyan első pillantásra feltűnhet, hiszen mindketten eltűnnek, mindketten az Európát uraló, egy tőről merszett két totalitarizmus áldozatai. „Könyveim, egy meghatározott módon, kenotáfiumok, emlékükre kijelölt üres sírhelyek” – mondta Danilo Kiš. Ebbe a sorba tartozik Radnóti Miklós, bár az ő holtteste az abdai tömegsírban fellelhető volt, és egy mélyebb elemzés akár azt is kimutathatná, hogy Danilo Kiš, amikor a *Fövenyórát*, a *Borisz Davidovics síremlékét* írta, Radnótira is gondolhatott, hisz regényével és elbeszéléseivel nem egyetlen áldozat, hanem „az” áldozat jelképes síremlékét építette fel. Ha messziről is, de a kétnyelvű kötet fordításai alapján erre gondolni lehet. Arra mindenképpen, hogy míg Adyhoz Danilo Kišt a költészet megismerésének szálai, József Attilához (Kiš szava) a „hölderlini luciditás” fűzte, addig Radnóti Miklóshoz az apa emléke kötötte, hiszen ő maga mondja, hogy a családtrilógia valójában „az eltűnt apa nyomában” íródott.

Még egy, ezúttal a poétika szálaival is kötődhetett Danilo Kiš Radnótihoz. Nem fordította Radnótinak az *Ó, régi börtönök* című versét, de ismerhette, különösképpen a vers következő szavait: „aki még csak él, / amíg csak élhet, formában beszél”, hiszen Kiš ugyanúgy a forma híve volt, nem egyszer hangsúlyozta a formához való kötődését. Minden létezőt formának tekintett, és az irodalomban mindennél előbbre valónak vette.

Bár kettőjük poétikájának, de világszemléletüknek is szerves részét képezi a forma megértése és tisztelete, fordításaiban nem mindig követte Radnóti klasszikus metrumait, volt, ahol egészében eltért Radnóti megoldásaitól, mint például az *Erőltetett menet* fordításában. Bori Imre szerint, és ezt Ferencz Győző is igazolja Radnótiról szóló „kritikai életrajzá”-ban, (*Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris, Budapest, 2005) az *Erőltetett menet*, Walter von der Vogelweide *Ó jaj, hogy eltűnt minden* című verse (Radnóti fordította magyarra) formájának mintájára készült, a költőnek „talán legnagyobb formai bravúrja, annak az eclogákban is felfedezett képességnek a maradéktalan kiaknázása, hogy érzékeny formai megoldással, finom utalásokkal, s ezeket a formai ihlet adja, a vers körébe más versek hangulatait is feloldja.” Danilo Kištől nem hogy nem volt idegen, egyenesen prózapoétikájának

része volt mindaz, ahogyan „érzékeny formai” megoldásokkal, a „formai ihlet” nyomán, idegen, s nem is mindig irodalmi szövegek „hangulatait” regényeibe és elbeszéléseibe, esszéibe és beszéleteibe beépítette. Életének veszélyeztetett éveiben Radnóti szoros kötődése a klasszikus formákhoz, strófák és sorszerkezetek képleteihez, valamint Kiš gyakori hivatkozása a formára, kettőjük poétikáját hozza közel egymáshoz, kettőjük találkozásának a fordításban ez is (egyik) oka lehetett, ugyanakkor a találkozás következményei szintén jól felismerhetők Danilo Kiš prózájában, a családtrológiában, és más írásokban. Az *Erőltetett menet* fordításában azonban Kiš nem követte Radnóti, középtűt nem választotta el a sorokat, elhagyva ezáltal azt a verskép látványa keltette hatást, amiben Bori Imre a „kigyózó országút” képét vélte felismerni, és „amely témája és ihletője is a versnek”. Hogy ebben miért tért el Danilo Kiš az eredetitől – miközben fordításában szinte szóról szóra követi a vers szövegét, és rímelését is megőrzi –, arra a magyarázat valószínűleg a fordító fordítási gyakorlatában és poétikájában keresendő, abban az egyszerű fordítói cselben, hogy – Danilo Kiš meggyőződése szerint – amit a fordító egyhelyütt kihagy az egyik versből, máshelyütt, egy másik vers fordításában pótolja. Az *Erőltetett menet* fordítása, a sorközépi szünetjelek elhagyása ellenére, a kötet legjobb fordításainak sorába tartozik, amit nyilván az is igazol, hogy amikor Kiš az újabb magyar költészet antológiája számára Radnóti verseiből válogat, ezt a fordítást változatlan formában veszi át. Annak ellenére, hogy Kiš nem vette át az *Erőltetett menet* versképét, a fordítás pontosan mutatja, hogy „[a] vers két egyforma, szembenálló részre bomlik, az egyes részek két külön érvláncot építenek fel” (Ferencz Győző).

„Az *Erőltetett menet* éppúgy az önmeggyőzés verse, mint a *Levél a hitveshez*. A *Levél a hitveshez* egyetlen hatalmas retorikai érvláncolat a túlélés mellett. Ellentétekre épül, de az ellentétek nem szétagolják, hanem egységes indulati ívet alkotnak a szövegben. A bori versek közül a *Nyolcadik ecloga* is a túlélés mellett érvel: »Éltet a méreg«. A párbeszéd a prófétai, illetve költői tanúságtétel értelméről folyik, a kulcsszavak a düh és szinonimái, az indulat és

a harag.” (Ferencz Győző) Danilo Kiš mindhárom itt szóba hozott verset lefordította, az ecloga kivételével a másik két verset az újabb magyar költészet antológiájába is felvette. Nyilván nem véletlenül. Sikerült fordítások ezek, még ha figyelmet érdemlő eltérések felismerhetők is az eredeti és fordítása között, leginkább a versek prozódiajában, a versmondatok elrendezésében. Ahol csak tehette, Danilo Kiš követte az eredetit, bár a fordítói hűség szigorát nem mindig tartotta be. A *Levl a hitveshez* első fordításának egyes részeivel nem igen lehetett megelégedve. Erről tanúskodnak azok az átírások (javítások?), amelyeket a versnek az újabb magyar költészet antológiájában való újraközlésekor tesz. A első versszak utolsó két sora:

hát hallgatók, míg zsong körém felállván
sok hűvös érintésü büszke páfrány.

– a fordítás első közlésekor így hangzik:

pa ćutim, dok svuda naokolo vani
šuste lako prsti i gordi pafrani.

– majd átírva az újraközléskor:

pa ćutim dok svuda ustaju u tami
i šuste mi hladni i gordi pafrani.

Az újabb változat közelebb került az eredetihez, pontosabb és hűségesebb; a „tami” (‘homály’) szó bevezetését a megelőző sorok indokolják, az hogy „Hangod befonja álmom”, a „šuste” (‘suhog’) „hozzáadását” az eredetihez az eredetiben megjelenő „hűvös érintésü” szóösszetétel igazolja: a ’suhog’ az érintés helyett a páfránylevelek mozgását és az éjszaka rémületét idézi meg.

Danilo Kiš a *Levl a hitveshez* fordítása során élt a fordítói továbbgondolás lehetőségével. Szembetűnő hozzáadás Radnóti szavaihoz a második szakasz utolsó sorában a „karatamni” szó megjelenése. Az eredetiben ez áll: „kamaszkorom kútjába visszahullva”, a fordításban pedig ez: „u karatamni, dubok bunar sad si pala”. Sokat mondó különbség figyelhető meg az eredeti és a fordítás között. A „karatamni” összetett szó, a török eredetű

feketét jelentő „kara” és a „tamni”, sötét jelentésű szavak összetétele a „kamaszkorom” helyett áll a fordításban, nyilvánvalóan a kút mélységének hangsúlyozása végett. Danilo Kiš ezzel a hozzáírással a táborban töltött idő, a tábori éjszaka álmatlanságának mélységét hangsúlyozta. Szembetűnő azonban, hogy fordításában személycserét eszközöl. Az eredeti egyes szám első személyben hangzik, a fordítás második személyű megszólítást alkalmaz. Az eredetiben az ’én’, a fordításban a ’te’ uralja a sor jelentését. A személyragok cseréjét nyilván azért alkalmazta Danilo Kiš, hogy hangsúlyozhassa a következő szakasz első sorának „féltekenyen” szavát.

Érdemes megállni egy pillanatra a vers harmadik szakaszának ezen részlete mellett: „remélem újra / s az éber lét útjára visszahullva / tudom, hogy az vagy”, mert az eredetihez való fordítói hozzáadásnak különösen szép példája mutatható ki ebben. Az idézett részlet fordítása így hangzik: „pa se opet nadam, / dok is tamnog sna u tamnu javu padam; / a znam, žena si mi”. Az „éber lét útjára visszahullva” mondatot Danilo Kiš rávetíti a szerb későromantikus költészet egyik kitüntetett helyét, egészen pontosan Laza Kostić *Medu javom is med snom* (Ács Károly fordításában: *Álom és ébrenlét között*) című kultikus versének kontrasztját. Ha, miként Ferencz Győző állítja, a *Levél a hitveshez* „ellentétekre épül”, akkor éppen az „álom” és „ébrenlét” szembeállításával a fordító Radnóti versének strukturális meghatározóját követve járt el. Nemcsak ezen a helyen, a vers más helyein is hangsúlyozza az ellentéteket, a múlt és a jelen, a jelen és a jövő, az őrzés és a vesztes, a nappal és az éjszaka ellentétét. Az „álom” és az „ébrenlét” szavak ellentétének ráírása Radnóti „éber lét” szavaira egyúttal Radnóti versének a szerb lírai tradíció egyik vonulatához való közelítése, ami a fordítói „hűtlenség” meggyőző igazolása. Éppen ezzel a „hozzáírással” teremtett kapcsolatot a fordító Radnóti verse és a szerb verskultúra egyik kitüntetett helye között, ami a fordítás befogadástörténetét befolyásolhatta.

A fordító gyümölcsöző hűtlenségének még egy példájánál kell megállni. A *Levél a hitveshez* negyedik szakaszának utolsó három sora így hangzik:

Mindent, amit remélek
fölmértem s mégis eltalálok hozzád;
megjártam érted én a lélek hosszát,

Danilo Kiš fordításában:

Sve to čemu se nadam ima
u meni nekog smisla, pa ću te, znam, opet naći,
makar morao u tamne pećine svoje duše zaći –

Mintha messze került volna fordítás az eredetitől. Az „eltalálok hozzád” helyett a fordításban „tudom, ismét megtalállak”, a „fölmértem” helyett „valami értelme van bennem” áll, az utolsó sorban pedig a „lélek hossza” helyett a „lelkem sötét barlangja”, „megjártam érted” helyett pedig „még akkor is ha lelkem sötét barlangjába kell leszállnom” áll a fordításban.

Mi indokolja ezeket az eltéréseket? Semmiképpen sem nyelvi nehézségek, sokkal inkább a fordítás lendülete, amely éppen a negyedik szakaszban erősödik fel, s ebben nem nehéz felfedezni a túlélés melletti lírai érvelést. Azt jelenti ez, hogy Danilo Kiš eltávolodott ugyan szó szerint az eredetitől, a fordításba sűrített, a mondat szerkesztésen is jól látható indulattal azonban rátalált az eredeti jelentésére.

A *Levél a hitveshez* nevezetes utolsó sorát: „a 2 x 2 józansága hull rám” Kiš az első változatban így fordította: „prosta ko 2 x 2, trezvenost neka na mene pada”, a másodikban pedig így: „prosto, ko 2 x 2, trezvenost neka na mene pada”. Az elsőhöz képest a vessző áthelyezése jelzi az „átírást”, ám ezzel a változással a hangsúly átkerül az első változatban a „2 x 2” egyszerűségéről (prosta) – fordítói hozzáírás ez a verssorhoz – a második változatban a „józanság” (trezvenost) szóra, így a „józanság”-ot, nem a „2 x 2”-t mondja egyszerűnek és teszi hangsúlyossá. A „prosta” és a „prosto” közötti szemantikai különbségre is oda kell figyelni, az első a „2 x 2”-t mondja egyszerűnek, míg a második, éppen azt mondja, amit az eredeti, hogy „a 2 x 2 józansága hull rám” egyszerűen. Az „egyszerű” kettős jelentésének hozzáírásával az eredetihez még egyszer a ellentétekre épülő verset hangsúlyozza a

fordítás, ami azt jelenti, Danilo Kiš jól értette az eredetit. Az eredeti és a fordítás közötti eltérések, éppúgy a fordítás első és második közlése közötti különbségek, paradox módon, éppen a fordításnak az eredetihez való közelségét bizonyítják.

További különbségek is észlelhetők a versek első és második közlése között. A *Járkálj csak, halálraítélt!* címét is megváltoztatja. Először így fordítja: *Osudeniče, samo bodaj!*, majd a második közléskor a „hodaј” („járkálj”) szó helyett a „lutaј” („bolyongj”) szót használja, és ennek megfelelően változtat a vers első során is. Nyilván a vers első szakasza „cesta” („út”) szavának hatására teszi ezt, nem biztos, hogy igazán szerencsés módon, hiszen a halálraítélt inkább a börtönudvarban járkał, semmint az úton bolyong. Meglehet, Danilo Kiš arra gondolt, és ebben támasztékra is talált a versben, hogy mindenki halálraítélt, aki előtt „a rémülettől / fehér és púpos lett az út”, és ebben az esetben érthető, ha nem is egészen indokolt a cím átírása. De érdemes megállni a verszáró szakasz két soránál is:

S oly keményen is, mint a sok
sebtől vérző, nagy farkasok.

– ami az első közléskor szerbül így hangzik:

I tako surovo i tvrdo,
ko ranjenih, krvavih vukova krdo.

– a vers újraközlésekor pedig így:

I tako surovo i tvrdo
ko ranjenih vukova krdo.

Az utolsó sorból kihagyja a „krvavih” („vérző”) szót, meghagyja a „ranjenih” (sebesült, vagyis „sebtől vérző”) szót, és ezzel közelebb kerül az eredetihez, amelyhez képest a „nagy” szó helyett a „krdo” („falka”) szót hozza rímhelyzetbe, amivel a versorok jelentésében a vadak („farkasok”) erejét, tehát a veszélyérzetet, a rémületet hangsúlyozza. Hasonló változások ismerhetők fel az *À la recherche...* című vers két közreadása között. A vers

harmadik szakaszának két utolsó sorában eszközölt számottevő változást a fordítás első és második közlése között:

éj fedezéke alatt, a szobájuk járt az eszükben,
mely sziget és barlang volt nekik e társadalomban.

Az először közzétett változatban ezeket a sorokat így fordítja:

pod prljavim
baldahinom neba, u svesti su im se vrzmale ugodne sobe
koje su im bile otok i špilja u svetu ovom.

Majd az antológiában való újraközléskor így:

pod prljavim
baldahinom neba, u svest su im dolazile njihove sobe
koje su im bile otok i pečina u ovom svetu.

Az „éj fedezéke” helyett a fordítás mindkét változatában ’az éj baldachinja’ (’díszmennyezet’) szó áll, ami eltérés ugyan az eredetitől, de a szókép jelentésén nem változtat, viszont a szoba leírásába a „járt az eszükben” helyett az első változatban a „vrzmale ugodne sobe” áll, a másodikban pedig „dolazile njihove sobe”. Ez utóbbi pontosabb átültetése a „járt az eszükben” állandósult szókapcsolatnak, míg az előbbi – így fordítható vissza magyarra: „jár-ke (forgolódik) a kellemes szobában” – elég távolra kerül az eredetitől, hogy oda az újraírt változat szinte szó szerint visszataláljon. Hasonló változások figyelhetők meg a fordítás közlésének két változata között a következő szakaszokban is, amelyek közül külön figyelmet érdemel az utolsó előtti szakasz záró félsora: „jajjal teli Szerbia ormán”, ami az első közléskor ilyen fordításban jelenik meg: „na bregovima zavitlane Srbije”, ahol az „ormán” helyett áll a „bregovi” (’hegyek’, ’dombok’), a „jajjal teli” helyett pedig a „zavitlane” szó, aminek ’felkever’ a jelentése (a szél felkeverí a port értelmében), vagyis pontosan azt mondja, amit az eredeti sugallmaz, míg a második közlésben a félsor teljesen átalakul, leegyszerűsödik és ezzel keményebbé

válik: „na bregovima jaukom ispunjene Srbije”, ami szinte szó szerinti átültetése az eredetinek.

Az, hogy Radnóti Miklós verseinek fordításán a versek második közlésekor Danilo Kiš változtatott, részint talán az első változatokkal való elégedetlenségét fejezi ki, részint azt – s ezt kell inkább hangsúlyozni –, hogy Radnóti költészetével a kétnyelvű kötet kiadása után is foglalkozott, kereste a fordítás eredetihez való közelítésének változatait, ami pedig azt jelenti, hogy Radnóti jelen volt, bár nem olyan erősséggel, mint Ady és József Attila – vagy később Petri – Kiš irodalmi gondolkodásában. Szólt is róla az újabb magyar költészetet bemutató antológia előszavában. József Attilához hasonlítja Radnótit, majd azt mondja, hogy klasszikus vesszoraiból rejtett borzalom sugárzik, a zsidó örök rémülete. Arról is beszél, hogy Radnóti megsejtette a katasztrófát, s hogy az utolsó eclogákban a költő prófétai hangja és siraloméneke szólal meg. Említést tesz Radnóti és Ivan Goran Kovačić sorsa és irodalma közelségéről. Bori Imre szintén utal erre Radnótiról szóló monográfiájában, mások is szóba hozzák, Ferencz Győző viszont nem említi a horvát költő nevét.

Függetlenül ettől a vélt vagy valóságos párhuzamtól, Radnóti Miklós versei Danilo Kiš meggyőző fordításában jól olvashatók a szerb verskultúra kontextusában.

EPISTOLA EROTICO-BELLICA

Az *Epistola erotico-bellica* nemcsak egy provokatív cím, hanem egy fordítás-előkészítési interpretációkísérlet: máskor is elmeséltem töprengéseimet a fordítandó szöveggel kapcsolatban¹ – hogy olvassam (el, meg, át), milyen összehasonlítási lehetőségekhez folyamodjam? Tartsam továbbra is az eredeti költemény rímszerkezetét, verstani felépítését, tropus-világát, vagy inkább újabb, más eszközökkel próbáljam „tolmácsolni” mindenkori „beszélgetőpartnerem” gondolatait?² És mennyire bízhatom abban, hogy a korábbi olasz, francia, netán angol fordítások is együttműködnek velem a nehéz átültetési műveletben? Ahogy előző próbáltatásaimkor, most is a költemény „köz műfajisága” és intertextualitása arra készítetett, hogy hasonló irodalmi alkotásokat keressek a latin és olasz irodalmak történetében. Mivel egy másik, nálam szakavatottabb előadó éppen ezen a konferencián párhuzamot von Ovidius és Radnóti között, a két költő relegatíójáról, pokoljárásáról argumentálva, a két levél közös (?) létbizonytalansági jellege alapján, így elhangzottnak tartom ezt a párhuzamot, mely pedig egy másik párhuzamból táplálkozhat, a

---

¹ Lásd a már megjelent *12 legszebb magyar vers*-konferenciákon tett kísérleteimet: *A Szeptember végén olasz fordításai = Szeptember végén*, szerk. F. B., Szombathely, Savaria University Press, 2008, 141–148; *Pilinszky olasz recepciója. Egy fordító naplójából = Apokrif*, szerk. F. B., Szombathely, Savaria University Press, 2008, 202–212; *Szondi olasz balladája = Szondi két apródja*, szerk. F. B., Szombathely, Savaria University Press, 2009, 248–252; *Kozmikus találkozások. Babits és Leopardi. Az Esti kérdés fordítási kísérletéről = Esti kérdés*, szerk. F. B., Szombathely, Savaria University Press, 2009, 357–362.

² Természetesen sokat segítettek a már megjelent elemzések, mint például Ferenc Győző (F. Gy., *Radnóti Miklós élete és költészete*, Osiris, Budapest, 2005, 730–736) vagy Marta Koszegi olasz fordítása (*Poeti ungheresi del Novecento*, Lucarini 1990, 33–35).

Horatius–Berzsenyi³ correspondance-ából a latin és a magyar irodalom terén.

Azért említtem ezt a két költőt, mert – olvasatom szerint – ők képviselik azt a kevésbé szenvedéses, inkább a melancholia, de mindenképpen a halál témájáról szóló poétikai reflexiót, melynek Ovidius és Radnóti – a latin és a magyar költészetben – a tragikusabb, végzetesebb hangvételű kifejezéseit képviselik.

Az exilium, a relegatio „inspiráló” hatása hasonló levelek vagy irodalmi művek esetében, ahogy már megfigyelhető Ovidius (Pont. III., 1. *Uxori*) híres *Levél a hitveshez*-ében, a zord természet leírásából kiindulva áttér a hitvesi kötelék érzelmi vagy kötelezettségbeli említésére, amit mai szavakkal virtuális szerepeltetésének mondanánk, melynek funkciója az elégiára felkészült lélek vigasztalása, a jobb megváltással áldott jövő reménykeltése. Ovidius és Radnóti között pedig rögtön észrevenni egy (irodalom)történelmi hiátust, például Dante tragikusan bekövetkezett száműzetésében, ahol – az első reménytelen próbálkozások, majd egyre durvább csalódások után – az e világbeli megváltás sorsszerűen elveszíti realitását, a költő csak egy másik dimenzióban, az egyetemes megváltás időpontjára tervezheti az erkölcsösebb, szebb jövőjét.

megírtam érted én a lélek hosszát,

– írja Radnóti, és pokoljárása felvillan a

zuhanó lángok közt

– de talán a XX. századi ember közelebbinek ítéli – akár ha csak az időben most és kicsit általunk is megélt történelemben közeli Jugoszlávia szétesésére és az ezzel együtt járó háborús eseményekre gondolunk – a vers első részét, a férfitú vigasztalhatatlan magányérzetét:

üvölt a csönd fülemben s felkiáltok,

---

³ Újra felfedezendő Radnóti finom és „aktualizáló” Berzsenyi-olvasata: R. M.: *Berzsenyi Dánielről = Radnóti Miklós összegyűjtött prózai írásai*, szerk. FERENCZ Győző, Bp., Osiris, 2007, 343–350.

– melynek akusztikus volta miatt a jelen zajos alapjellege újra és újra megerősíti a XX. századi emberben azt a magányosságérzetet, mely a tömegtársadalom kényelmetlen szorításában érezhető, természetesen nem oly drámaian, mint a már felsorolt, száműzött költők életrajzában.

Ebből az akusztikai megfigyelésből kezdtem (talán félrevezetve, ez is egy lehetőség) összehasonlítani magamban Radnóti életének eme tragikus pillanatát az olasz „érett” melodramának egyik legszebb, legmeghatóbb alkotásához, a Puccini által mesterien muzsikált *Tosca* történetéhez. Pontosabban mondva, az opera egyik híres áriájához – és csak utólag olvastam Bori Imre jegyzeteiben, ahogy összehasonlítja a Radnóti-verset egy áriához⁴ –, az *e lucevan le stelle*-hez, mely éppen egy levélírás alkalmából (helyett) hangzik el⁵. Mario Cavaradossi, a szabadságszerető de szerencsétlenül járt római festő – lám, megint egy művész – mondja, énekli életének legnehezebb pillanatában, a halál közeledtekor. A bebörtönzött, halálraítélt patrióta – az opera fikciójában – Toscához, szeretőjéhez fogalmaz egy búcsúlevelet, hiszen nem beszélhet hozzá, akárhogy Radnóti – „nem felelhet senki rá [...] s te messze vagy.” –, aki hasonló helyzetben van. Az álombeli

---

⁴ Majd az ilyen nagy lélegzet után a zeneileg rövidebb, rendszerint pár bővítőmelyes egyszerű mondatok staccatója következik: a képzelet megtér és kijózanodva megmászható tényeket közöl: „Hitvesem s barátom, – / csak messze vagy! Túl három vad határon. / S már őszül is. Az ősz is ittfelejt még?” – mint ha az előbbi nagy mondat után, amely áriaszerű betétként fogható fel, a valóság külsőségei, de kegyetlen józanságú prózája következneek [...] (BORI Imre, *Huszonöt tanulmány a XX. századi magyar irodalomról*, Újvidék, Forum, 1984, 318).

⁵ „E lucevan le stelle / e olezzava la terra / stridea l'uscio dell'orto / e un passo sfiorava la rena / entrava ella fragrante / mi cadea tra le braccia / o dolci baci o languide carezze / mentr'io fremente / le belle forme disciogliea dai veli / svani per sempre il sogno mio d'amore // l'ora è fuggita / e muoio disperato / e muoio disperato / e non ho amato mai / tanto la vita / tanto la vital!” (librettisták: Luigi Illica és Giuseppe Giacosa). Lengyel László fordításában: „Fenn a csillagok fénye, / lenn száll a föld illata, / csikordul a kerti ajtó, / és hallom, ahogy fordul az útra, / majd belép, illatfelhőben, / lágyan omlik a karmomba. / Mily forrón csókol, simogat epedve, / miközben remegve / kezem e tündért fátylából kifejt! / Eltűnt szerelmes álmom, ó, mindörökre! // Itt a végső óra... / Elmúlok, porba sújtva! Elmúlok, porba sújtva! / Bár nem volt így édes... soha még az élet, / édes ... az élet!”

vigaszt reményében elhagyja a jelen fenyegetéseit, robbanásszerű zajait (a bitófa felállítása egy korábbi jelenetben éppen azt a célt szolgálja, hogy halálra rémiszti Toscát, és implicite a pápa rendőrfőnökének meggyilkolására készíti), az emlékezés hullámaina követve egy idillikus tájban találja magát, ahol kedvesének minden apró mozdulatának neszeit hallhatja (un passo sfiorava la rena⁶). Levelében ugyanazt az érzést így fejezi ki Radnóti:

A csókjainkról élesebb az emlék;

– kiegészítve a legemberibb félelemmel és „horror vacui”-val a költő tisztánlátását a világ sorsáról, azt az érzelmvilágot, melynek leírásához Puccininek egy egész melodráma kellett: mindez egy igen vibráló, emlék-éles epistola erotica-bellica keretében, melynek olasz tolmácsolására talán nem lesz túl erőltetett természetesen rezgő endecasillabónk.

ALLA SPOSA

Ah! nel profondo stan silenti i mondi,
urla il silenzio nell'orecchio ed urlo,
ma di lontano dalla Serbia immersa
in guerra no, nessuno mi risponde
e tu lontana sei, in sogno la tua voce
– che torna nel mio cuore all'indomani –
s'intreccia, e intorno s'ode delle felci
dal freddo tatto il mormorio superbo.

Ti rivedrò ma quando, io l'ignoro,
tu ch'eri bella come luce e greve
di salmi, ferma e come l'ombra bella,
io cieco, muto saprei ritrovarti
tu ch'ora nel paesaggio erri, e all'occhio
da dentr'appari, all'anima evidente;
certezza fosti, sogno diventasti
cadendo de' miei verd'anni nel pozzo

---

⁶ Szó szerinti fordításban: „egy lépéssel érintette a homokot”.

geloso ti domando se tu m'ami
e se un bel giorno, al culmine degli anni
sarai mia sposa – e torna la speranza
e torno sulla via dell'accortezza
e so che tu sei sposa e sempre amica,
ma quanto sei lontana! Tre frontiere...
e già l'autunno è qui; se m'abbandona?
Dei baci più s'affilerà il ricordo,

dei sogni in cui credetti obliando il giorno;
sciamando mi sorvola il brutto stormo,
nell'alto il blu dell'occhio tuo mirando,
il cielo s'abbuiò, lassù le bombe
cader bramâr. Io vivo contro loro –
e son prigioniero. Ogni mia speranza
conosco: fidati! A te ritorno;
la lunga via dell'anima ho percorso –

le strade di Paesi; e se m'occorre
su braci fulve, apparirò tra vampe
cadenti, ma ritornerò comunque
simile a scorza d'albero, s'occorre
sarò; m'acquieta l'arma maschia di chi
continuo nel periglio sente sua potenza
mi placa quella flemma ch'è onda fresca,
con la sua matematica certezza.

*Lager di Heidenau, sulle montagne sopra Žagubica
(agosto–settembre 1944)*

„A 2 X 2 JÓZANSÁGA” MÁMORÁBAN

A szépirodalom mindig nagy kihívás egy fordítónak, de a versfordítás nem találja párját e nehéz műfaj körében. Radnóti Miklós *Levél a hitveshez* című verse már két fordításban jelent meg finnül. Az elsőt 1970-ben az *Unkarin Lyyra* című kötetben adták ki Toivo Lyy műfordításában, a későbbit, Hannu Launonen változatát a *Vaahlopää taivas* című, Radnóti verseiből válogatott antológiájában közzéték. Hannu Launonen fordítása formailag kötetlen, a szabadvers-formához közelít. Ezen tanulmányomban Toivo Lyy fordítását vettem nagytó alá, és azt az eredetivel és saját fordításkísérletemmel vetettem össze. Dolgozatom nem csupán egy fordítás elemzése, hanem egyben egy fordítási folyamatot ábrázoló napló is. Céлом nem a fordítás alapos vizsgálata – csak néhány szempontot akarok kiemelni, hogy Toivo Lyy fordítása és saját fordítási kísérletem alapkülönbségeit elemezzem.

Az elemzés háttérében olyan fordításelméleti terminusok állnak, amelyek már igen elterjedtek, és amelyeket Klaudy Kinga számos fordításelméleti tanulmányában összefoglal. A fordítás során minden műfordító különböző átváltási műveleteket használ, melyek lehetnek kötelező vagy fakultatív jellegűek, automatikusak vagy nem automatikusak.¹ Klaudy (1991) ezeket az átváltási műveleteket lexikai, grammatikai, stilisztikai és pragmatikai műveletekre osztja. Tanulmányomban főleg lexikai és pragmatikai átváltási műveleteket elemzek.

Elemzésem alapjául Katharina Reiss (1971) fordításelméleti modellje szolgál, amely szövegtípusokra épül. Reiss a szövegeket tartalom-, forma-, felhívásközpontú és audio-mediális szövegekre² osztja fel, és összefoglalja az ezek fordításában központi szerepet játszó feladatokat. Formaközpontú szövegekre különböző

---

¹ KLAUDY Kinga, *A terminusok magyarul*, 1999, 147.

² KLAUDY, I. m., 56.

szépirodalmi műveket sorol fel, így például Reiss modellje szerint a jelen tanulmányom témájául szolgáló vers is a formaközpontú szövegekhez tartozik. Klaudy szavait idézve: „[A formaközpontú szövegek fordítójának az] elsődleges feladata nem a tartalom, hanem a forma visszaadása”.³ Saját tapasztalataim alapján megítélve nem értek egyet teljesen ezzel a felvetéssel. Egyértelmű, hogy a fordító elsődleges feladata, hogy a szöveget a forrásnyelvről a célnyelvre olyan formában vigye át, amelyről feltételezhető, hogy a fordítás az olvasójában ugyanolyan hatást kelthet, mint a forrásnyelvi szöveg olvasójában,⁴ de a szépirodalom fordításában nem *elsődlegesen* kellene a szöveg formájára összpontosítani, hanem sok más nézőpontot is figyelembe véve egyfajta kompromisszumot kellene kötni a forrásnyelvi szöveggel.

Radnóti *Levél a hitveshez* című versének finn fordítását elemezve elsősorban azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nemcsak a vers képi világa jelent nagy feladatot a fordítónak, hanem annak a vers auditív elemeivel való összeegyeztetése is. Sok esetben sikerélményei lehettek Toivo Lyynek, hiszen már az első verssorok csodálatos képet varázsolnak a finn olvasó elé. Összevetve az eredetivel is,

A mélyben néma, hallgató világok,
 üvölt a csönd fülemben s felkiáltok,
 de nem felelhet senki rá a távol,
 a háborúba ájult Szerbiából

a finn fordításban a vers hangzásbeli, tartalmi, valamint képi világa összeáll:

On syvyys mykkä, vaiti avaruus
 ja korviin ulvoo niiden hiljaisuus.
 Jos huudan, vastausta Serbiasta
 ei kuulua voi sodan sortamasta.

---

³ KLAUDY, *I. m.*, 59.

⁴ KLAUDY, *I. m.*, 60. (Eugene Nida kommunikatív fordításelméletéről lásd: NIDA, 1989.)

Itt a fordító a formai kötöttségen kívül a tartalomhoz is ragaszkodik annak ellenére, hogy használja a műfordításnál szokásos cserét, illetve újrastrukturálást⁵, amikor a két utolsó verssoron belül a szavak rendjét megváltoztatja, hogy az eredeti vers rímképletét betarthassa. Ez nem feltétlenül tartozik a kötelező átváltási műveletek kategóriájához, amit Klaudy tanulmányában leír,⁶ ha nem a rímképlet betartását tartjuk a versfordítás kötelező elemének. Mégis a fordító-költő újrendezi a sorokat olyan módon, hogy az összkép hatása megmarad.

Saját fordításomban az első versszak első fele alapvetően nem különbözik Toivo Lyy verziójától. Az én változatom nem javítás, csupán egy újabb kísérlet Radnóti versének finn nyelvre történő átültetésére:

Syvydessä mykkä avaruus,
korvissani ulvoo hiljaisuus.
Huutooni ei tule vastausta
Serbiasta sodan sortamasta.

Az első versszak második felénél a fordító már nehézségekbe botlik. Amikor Radnóti az eredeti szövegben azt írja:

s te messze vagy. Hangod befonja álmom, –
s szívemben nappal újra megtalálom, –
hát hallgatok, míg zsong körém felállván
sok hűvös érintésű büszke páfrány.

A finn fordítás Toivo Lyy változatában szembeötlően nehéz feladatról tanúskodik:

– ja sinä olet kaukana. Pois uni
vie äänes, kunnes tuo sen, kaivattuni,
taas päivä sydämeeni, jonka salat
saa kuulijoikseen leirin sananjalat.

---

⁵ Lásd pl.: www.utu.fi/hum/centra/pedaterm/, amely a fordításelmélet terminusainak többnyelvű szójegyzéke.

⁶ A kötelező ekvivalencia Eugene NIDA (1964) terminusrendszerében olyan grammatikai átváltási művelet, amely a nyelv jellemével és nyelvtani rendszerével kapcsolatos.

Itt a probléma nem a forma és a rímelés nehézségeiből fakad: a tartalom hiányosságát tartottam szem előtt, és ily módon Toivo Lyy fordítását elemezve nem kívánt betoldási, illetve kihagyási műveletekre bukkantam. A két első sor még elfogadható, amikor a finn változatban az álom elviszi a kedvesnek a hangját, és a nappal visszahozza a lírai én szívébe. Radnóti versében a páfrány csak „zsong”, a finn fordításban viszont hallgatja a lírai én szívének titkait. Itt nyilván a fordító szubjektív választásában kereshetjük az okot. Az első versszak két utolsó sorának kifejtését pedig egyértelműen a forrásnyelvi szövegben rendkívül tömören kifejezett verssor indokolja. Toivo Lyy fordítását annak ellenére, hogy a fordító a vers rímképletét betartja, tartalmilag kevésnek érzem. Azzal, hogy megtörjük a vers formai és rímelési kötöttségét, feláldozva azt a tartalom oltárán – ahogy én tettem a fordításomban –, nem tudjuk egészen megoldani a problémát, a hiányosság mindenképpen fennáll. Szinte lehetetlennek tűnik a páfránnyal összefüggő képet visszaadni ennyi sor révén – így az ember köré felálló páfrányból és a növény hűvös érintéséből kimarad a finn olvasó:

Jäit kauas. Äänesi uneen kietoutuu,
sen sydämestäni päivällä löydän.
Ja vaieten kuuntelen huminaa
sananjalkojen pystypäisten.

A második versszak fordításában több probléma merül fel. Az eredeti szöveg, a második versszak első fele így hangzik:

Mikor láthatlak újra, nem tudom már,
ki biztos voltál, súlyos, mint a zsoldár,
s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék,
s kihez vakon, némán is eltalálnék,

A finn fordító továbbra is igyekszik tartani a verstani formát, de négy sor helyett ötöt használ, valószínűleg a problémás rím

miatt (jälleen – etsijälleen).⁷ A második sorban betoldás található, ami bizonyára nem változtatja a tartalmat, hanem csak hangsúlyozza a hitves gyönyörűségét. Az eredeti versben nincs benne a „keresés”, ami a finn változatban megvan: itt a hitves „oly gyönyörű, mint a fény a keresőjének”. A fordítás harmadik sorában viszont olyan szófordulatra találunk, amely („kuin varjo kauniin...”) nehezíti a megértést, olyan érzést kelt, mintha a szépségnek csak árnyéka lenne a hitves. A sor vége is problémát okoz: miben súlyos a zsoldár? Toivo Lyy a ’vakava’ szót használja, aminek a jelentése ’komoly’, így furcsa, talán nem is túl kedvező hatást keltve a hitves jellemét illetően. A fordításomban a szónak azt a jelentését használom, ami ’biztos’, ’rendíthetetlen’. Itt megint változtatok a rímképleten:

En tiedä, milloin sinut nähdä saan,
vakaan kuin psalmi, varman kuin kallio,
kauniin kuin valo, ihanan kuin varjo.
Luoksesi myös sokeana löytäisin.

A második versszak utolsó négy tömörített sora megint nehézséget jelent a fordítónak:

most bujdokolsz a tájban és szememre
belülről lebbensz, így vetít az elme;
valóság voltál, álom lettél újra,
kamaszkorom kútjába visszahullva

Itt – mivel a vers első felében már öt sort használt – csak három maradt a nyolcból.⁸ Ezért a fordító – mintha javítana az eredeti szövegen – a logikailag nem ide tartozó sort áthelyezi a harmadik versszak elejére. Ezzel nem is lenne semmi gond, ha nem hagyta volna ki azt a képsort, amiben az eredeti vers olvasója részesül („bujdokolsz a tájban”, „vetít az elme”).

⁷ Lyy fordításában: „En tiedä, milloin sinut näen jälleen, / niin ihanan kuin valo etsijälleen / kuin varjo kauniin, vakavan kuin psalmi, / olennon, jonka – lujan kuin malmi – / myös sokein silmin löytää osaisin.”

⁸ Lyy fordításában: „siks uneksin nyt tännekin, / sisälle, maisemaan, ja unten nainen/taas olet tosiolevainen –”

A fordításban a szóhasználat is problémát okoz a mai olvasónak. A „tosiolevainen” („valóság” helyett) érthető ugyan és jó a hangzása, de a mai olvasó számára mesterségesnek tűnik. Ezen szempontokat figyelembe véve a következő fordítást javasolnám:

Nyt piileskelet, maisemassa häilähtää
kuvas mielen kankaalle heijastuu
olit totta, taas uneksi muutuit
ja poikaiän kaivoon pudotit

Így viszont a rímelés hiányos (häilähtää – heijastuu), ám amikor azon javítani igyekeztem az utolsó két sor rímelésével, azzal szempontváltozást okoztam: az eredetiben a lírai én maga visszahullik a kamaszkor kútjába, az én fordításomban pedig a hitves lesz az, aki „lehullatja” őt.

A harmadik versszakban⁹ megint inkább a lexikai, a szóhasználati problémák jellemzik a fordítást. „Ifjúságom csúcán” természetesen lehetne finnül „kukkiessa nuoruuden”, de a kifejezés megint más hatást kelt a virágzás képével, és nem feltétlenül illik egy férfi jelleméhez.

Az ősszel kapcsolatos képsor „S már őszül is. Az ősz is ittfelejt még?” nem adható át teljes mértékben, mivel az ’ősz’ mindkét jelentését nem lehet finn nyelven egyetlen szóval kifejezni, és ígét sem lehet képezni e főnévből. A problémája azonban nem csak ebből ered. A „Ja vankeuteeni tummuu syksyn puistot” igen költői fordulat, és szép is mind hangzásbeli, mind képi világával, de megint inkább a formai kötöttség és az auditív megfelelés lehettek a fordító hajtóerői, amikor a sötétedő őszi kertekről beszél.

---

⁹ Lyy fordításában: „ja poika-än kaivoon vajoan: / ’Minua rakastatko?’ vannotan. / ’Tuletko vaimokseni?’ jälkeen sen / kysyn kuin kukkiessa nuoruuden, joskohta tiedän: olet puolisoni. / Vain kauas jäit ja väliin raja moni/ja vankeuteeni tummuu syksyn puistot – / mut suudelmistamme on kirkkaat muistot!”

A két utolsó versszak fordításában akadnak mind lexikai, mind pragmatikai nehézségek. A negyedik versszak¹⁰ első sora „csodákban hittem s napjuk elfeledtem,” fordításában Toivo Lyy az „ihme-usko” szót használja, ami megint érthető lesz a kontextusban, de túl bonyolult szókapcsolat. Saját fordításomban egyszerűsége törekedtem: „uskoin ihmeisiin, mut ne unohdin”, de ezzel nem tudtam tartani a rímképletet, hanem páros helyett keresztrímet használtam, hogy a ritmussal az eredeti szöveg formaiságát kompenzáljam.

A „lélek hosszát” a fordító szépen adja át, annak ellenére, hogy erre két teljes sort is feláldoz, és ezt a két versszak határán teszi: „tiet maailman jo kuljin vuoksesi / niin pitkälle kuin sielu ylittää ikään”. Én maradtam az eredeti változat formaiságánál: „olen kulkenut sielun tien vuoksesi”.

Az utolsó versszak¹¹ fordításában viszont a legnagyobb probléma az, amire tanulmányom címében is utaltam. A „2 x 2” nem értelmes a finn fordításban a betoldás nélkül, ezért Lyy fordításának utolsó sora „kun 2 x 2 malttiin taivun...” érthetetlen marad. A saját verziómban ezt a hiányt betoldással oldottam meg: „ja yhtälön¹² 2 x 2 selkeys tynnyttää.”

E néhány példa segítségével igyekeztem megmutatni két igen eltérő módot, amivel a fordító közelítheti a szöveget a fordítás folyamán, különösen, ha szépirodalom – és ebben az esetben vers – fordításáról van szó. Toivo Lyy fordítása kitűnő példa arra, amire Katharina Reiss szövegtipológiai elméletében célóz, és amit Klaudy Kinga tömörítve előterjeszt, amikor a formaközpon-

¹⁰ Lyy fordításában: „Unohtuu ihme-usko, ihanteet, / kun päällä pauhaa pommilaivueet: / sinenä silmäis juuri ihailin/sineä taivaan, mut se syöksikin / rakeita: pommeja... Jäin henkiin, mut / jäin vangiks... Kaikki toiveet punninnut / olen – ja silti osaan luoksesi: / tiet maailman jo kuljin vuoksesi.

¹¹ Lyy fordításában: „niin pitkälle kuin sielu ylittää ikään: / ei estää edes liekkimuuri mikään / minua voi, vaan palaan täältä pois! / Minua sitkaampi ei olla vois/puun kuorikaan: mies kestää vaaran alla / aseitten uhkaa tynnnä uhmaamalla / ja aaltoon viileään – niin tuntuu – vaivun, / kun 2 x 2 malttiin taivun...”

¹² ’yhtälö’ = ’művelet’

tú szöveg fordításának az elsődleges feladatáról beszél.¹³ Lyy inspiráció alapján dolgozott, a vers formaiságára összpontosított, ezért – a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveget összevetve – az eredeti szöveg tartalma helyenként másodlagosnak tűnik. Hangzásbeli (ritmus, rímelés) okok miatt használt különös lexikai – és a finn nyelvre nem jellemző –, nyelvtani fordulatok oda vezettek, hogy a célnyelvi szöveg túl bonyolulttá vált, és helyenként a szöveg érthetőségének is ártott.

Saját fordítási kísérletemmel arra igyekeztem fordítani a fi-gyelmet, hogy még a formailag kötött vers fordításánál sem lehet annyira elsődleges a forma, hogy a fordító a vers formai ekvivalenciáját kényszerűségből betartva, a vers érthetőségét veszélyeztette. Ily módon kísérletemmel legalább megközelíteni akartam a fordításnak azt a kommunikatív feladatát, ami szerint a célnyelvi szövegnek olyan hatást kellene keltenie az olvasójában, mint amilyent a forrásnyelvi szöveg az olvasójában kelt.¹⁴ Így cselekedve – a versfordítás során – a 2 x 2 józanságának mámora hullott rám.

KIRJE PUOLISOLLE

Syvydessä mykkä avaruus,
korvissani ulvoo hiljaisuus.
Huutooni ei tule vastausta
Serbiasta sodan sortamasta.
Jäit kauas. Äänesi uneen kietoutuu,
sen sydämestäni päivällä löydän.
Ja vaieten kuuntelen huminaa
sananjalkojen pystypäisten.

En tiedä, milloin sinut nähdä saan,
vakaan kuin psalmi, varman kuin kallio,
kauniin kuin valo, ihanan kuin varjo.

---

¹³ KLAUDY, *I. m.*, 59.

¹⁴ KLAUDY, *I. m.*, 60.

Luoksesi myös sokeana löytäisin.
Nyt piileskelet, maisemassa häilähtää
kuvas mielen kankaalle heijastuu;
olit totta, taas uneksi muutuit,
minut poikaiän kaivoon pudotit:

mustasukkaisena vannotan, taas toivon:
mua rakastat ja vaimokseni tuut,
kun nuoren miehen iän saavutan.
Mut todellisuuteen herään taas varmaan:
oot puolisoni, ystäväni – vaan kaukana,
kolmen raa'an rajan takana.
Jo syksy saa, mut tänne unohtaa.
Vain suudelmien muisto lohduttaa.

Uskoin ihmeisiin, mut ne unohdin
kun ylläni pommilaivueet näin.
Silmäis sineä juuri ihailin
taivaan sinessä, kun taivas tummeni:
koneissa pommilasti. Vaan elän,
vaikka vankina. Punnitsin kaiken,
mitä odotan, mut löydän luoksesi:
olen kulkenut sielun tien vuoksesi,

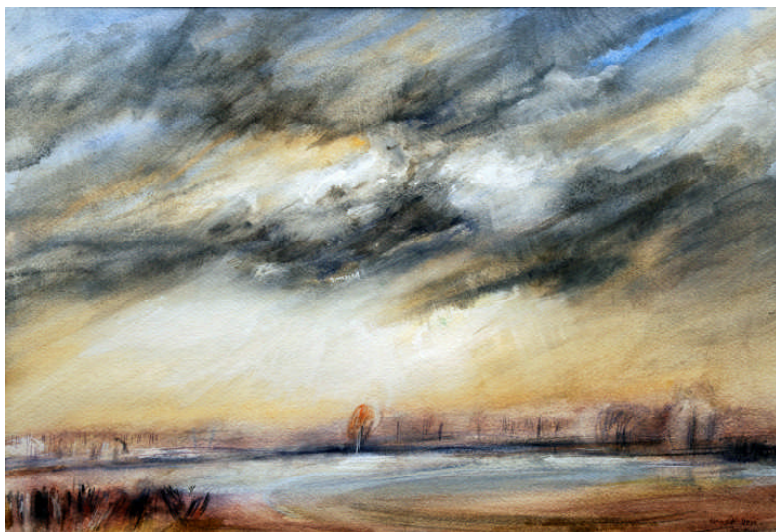
läpi maailman; yli hehkuvien hielten,
jos täytyy, liekkimeren läpi tulen,
mutta luoksesi vielä palaan,
sitkeänä kuin kaarna puun,
ja jatkuvassa vaarassa elävien
aseen ja vallan tuntevien miesten
tyyneys kuin aalto viilentää,
ja yhtälön 2 x 2 selkeys tyynnyttää.

Forditotta: Eliisa Pitkäsalo

FORRÁSOK

- KLAUDY Kinga, *Átváltási műveletek a fordításban*. Bp., Külkereskedelmi Főiskola, 1991.
- KLAUDY Kinga, *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Bp., Scholastica, 1999.
- NIDA, Eugene A., *Toward a Science of Translating: with special reference to principles and procedures involved in Bible translating*, Leiden, Brill, 1964.
- NIDA, Eugene A., *Science of translation* = CHESTERMAN, Andrew ed., *Readings in Translation Theory*, Helsinki, Finn Lectura, 1989, 80–98.
- REISS, Katharina, *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik*. München, Max Hueber Verlag, 1971.
- Kääntämisen opetussanasto*, www.utu.fi/hum/centra/pedaterm/ [2009. 12. 14.]

Horváth István: Emlék a felhőkről

Később

Sirató Ildikó

SZERELEM HÁBORÚ IDEJÉN

Gondolatok az *Egy szerelem három éjszakája*
és a *Levél a hitveshez* kapcsán

Tervezett előadásom első címváltozata a fenténél bonyolultabb volt. Valahogy úgy, hogy „Radnóti Júliája. Az elfelejtett vers, avagy a három királyok bori notesza...” Az a gondolat pedig, mely előhívta a címekben jelzett asszociációkat, Radnóti színpadi alakjához kapcsolódik. Ahhoz a figurához, aki Bálint néven jelent meg az első magyar musicalben, a Petőfi Színház színpadán 1961-ben.

A két művet, két művészeti ágat összeszikkasztató dolgozatban remélhetőleg felsejlik az az összefüggésháló, mellyel a két mű tengerében a teljesség gömbhalait próbáljuk megint kifogni, megragadni; az irodalom és a színház értelmezési mezején igyekszünk becserkészni az (elvárás)horizont irányába rohanó variációkat, motívumokat, allúziókat, oppozíciókat, mielőtt még mögötte elenyésznének. Szóval, összehasonlító filológiai halászatra-vadászatra indulok a műalkotások gazdag dzsungelében, Radnóti nyomában.

Radnóti és a színház kapcsolatáról kellene beszélnem a tizenkét legjobb közé választott vers köré rendeződő konferencián, ám engem Radnóti szövegeinek vagy épp szimbólummá emelt életének színházi megjelenéseinél, megvallom, jobban érdekel az a kapcsolat, aminek köszönhetően a költő a barátja, Vas István dalszövegeivel megszületett első magyar musical hőse lett.

Utánanéztam, miképp reagált és reagál a magyar színház költőnk pályájára.

Maga Radnóti nem írt drámát, nem volt elszakíthatatlanul szoros kapcsolata a színházzal. Bár, természetesen, korának értelmiségi köreiből és az 1930-as, '40-es évek honi művelődésében fontos volt a színház, a színjáték, a dráma. Radnóti barátai közé tartozott szegedi diákéveiktől Hont Ferenc, Schöpfung Gyula, Berczeli Anzelm Károly és mások, akik előbb vagy később Thalia mûzsai hatása alá kerültek. Még mindig kissé titokzatos annak a

monodrámának a históriája, amit valamikor 1939 és '40–'41 között Hont és Schöpflin Görög Ilona számára írt szcenikus- és színházcsináló barátaikkal együtt dolgozva. Az *Én és a világ*, amihez Radnóti *Előhang egy monodrámához* című versét szövegezte – az 1943-as *Negyedik ecloga* első változataként.¹

Egy költő színpadi életéhez és utóéletéhez hozzátartoznak a versmondás, a szavalat művészei és produkcióik, a költői estek és az énekelt versek. Radnóti sem kivétel, szavalóversei népszerűek minden korosztály versmondóinak körében és a közönség is jól ismeri azokat. Verseire születtek hangkompozíciók, verskoncertek, pódiumelőadások is.² Ám ezek nem a szorosan és önállóan

¹ A monodráma történetének részleteiről lásd legutóbb „*Én és a világ*” (HONT Iván szubjektív utóhangjai egy monodrámához), Versmondó, XVII. évf. 2009. ősz, 24–30 = <http://www.scribd.com/doc/24420880/Versmondó-XVII-évfolyam-Ősz> [2010. 02. 01.]

² Radnóti egy verse már 1994-ben hallható volt CD-változatban, amikor Latinovits Zoltán előadásában megjelent a Hungaroton Classic sorozat részeként a *Magyar költők síkolya a XX. században* című válogatás, s rajta a Magyar Rádió felvételében a *Nem tudhatom* = http://hangoskonyv_old.igoweb.hu/catalog/product_info.php?products_id=455&search=true [2010. 02. 01.]. SINKOVITS Imre verslemezen (*Mondd, ahogy Is-ten adta mondanod*, Hungaroton = http://hangoskonyv_old.igoweb.hu/catalog/product_info.php?products_id=472&search=true [2010. 02. 01.]) – a *Razglednicákat* hallgathatjuk meg. A Hungaroton Magyar Költők sorozatában megjelent *Radnóti*-CD-n 25 vers hallható 8 színész előadásában = http://hangoskonyv_old.igoweb.hu/catalog/product_info.php?products_id=126&search=true [2010. 02. 01.]. *Radnóti Miklós legszebb versei* (huszonhármat közülük) hangoskönyv-formájában, Kaszás Attila előadásában a Kossuth Kiadó jelentette meg 2005-ben egy háromlemezes válogatásban (Ady és József Attila versei mellett), majd 2007-ben önállóan (Irodalmi Fülbevaló sorozat) = http://hangoskonyv_old.igoweb.hu/catalog/product_info.php?products_id=380&keywords=Radn%F3ti [2010. 02. 01.]). A *Hangzó Helikon* CD-sorozatában tizenkilencedikként megjelent felvétel Both Miklós etno-rockgitáros előadásában 8 verset tartalmaz (Helikon Kiadó, Budapest, 2009. 32 o. + CD-melléklet = http://www.helikon.hu/kinalatunk/hangzo_helikon sorozat/htmls/1421 [2010. 02. 01.]). Az ünnepi év végén jelent meg a *Radnóti Miklós 100. születésnapjára* című zenés verslemez GARAI Róbert szerkesztésében, a Tonett zenekar zenéjével (magánkiadás, 2009) = <http://kultura.hu/main.php?folderID=1521&articleID=294530&ctag=articlelist&iid=1> [2010. 02. 01.]). Radnóti verseinek dallá zenésítése számos

vett színház, színjáték körében tárgyalandók. A hangzó irodalom, a lírai és prózai szövegek előadása, a nyelvi és zenei elemek meg-
szólaltatása önálló „műfaj”, önálló művészet.

Színpadi életjátékok, a versek előadásával az életpálya ívét megrajzoló produkciók is születtek Radnóti-ról, Radnóti-szövegekből.³

Dramákban és színjátékokban is megjelent a költő a színpadokon (illetve a könyvoldalakon). Bognár Béla *Radnóti*-ja két változatban (kétfelvonásos és 3 jelenetes, rövidített verzióban) is a színházak és a színjátszók rendelkezésére áll.⁴ *Cartes Postales* –

---

magyar zeneszerzőnek volt szívügye. A fölsorolás forrása a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Zenei Gyűjteményének katalógusa: Bárdos Lajos: *Három nő kar* (Nyári vasárnap); Himnusz a békéről; Both Miklós: *Megzenésített Radnóti-versek*; Bozay Attila: *Papírszeletek*; Dávid Gyula: *Tavaszi szeretők*; Farkas Ferenc: *Válogatott dalok (Virágének)*; Hollós Máté: *Szelíd dalok (Költő vagyok)*; Horváth Barnabás: *Négy Radnóti-dal*; Kadosa Pál: *Három Radnóti-dal*; Karai János: *Táj szeretőkei*; Kardos István: *Erőltetett menet*; Kerekes János: *Hat dal (Zápor; Szerelmes vers)*; Kocsár Miklós: *Két Radnóti-dal*; Kósa György: *Levél a hitveshez; VII. vonóségyes (Radnóti-versekre)*; Laczó Zoltán: *Éjszaka*; Lendvay Kamilló: *Éjszaka*; Loránd István: *Két karodban; Négy dal (Április)*; Mihály András: *Az ábitat zsoldárai (Radnóti verseire)*; Ordasi Péter: *Négy Radnóti-dal*; Ránki György: *Két karodban; 1944 („À la recherche...”)*; Sárjai Tibor: *Sóbajok és fútorok (tíz dal Radnóti Miklós verseire)*; Soproni József: *Három dal (Éjszaka; Dicséret; Sötét lett)*; Szabó Ferenc: *Három dal*; Székely Endre: *Halálvirágok*; Szöllősy András: *Nyugtalan ősz*; Szőnyi Erzsébet: *Radnóti-kantáta*; Vándor Sándor: *Dalok (Béke, borzalom)*.

³ A „klasszikus” Bálint András-est (*Radnóti*. Bemutató: 2007. március 11., Radnóti Színház. Rendezte DEÁK Krisztina = <http://engine.szinhaz.hu/index.php?id=404&cid=20037> [2010. 02. 01.] után Turek Miklós (*Radnóti-est*, versszínház. Bemutató: 2007. október 8., Fészek Művészklub. <http://www.turekmiklos.hu/radnoti-est.html> [2010. 02. 01.]), majd az Örkény Színház (*Virrasztó éji felleg*. Bemutató: 2009. április 11., szerkesztette és rendezte MÁTHÉ Zsolt) = <http://www.orkenyszinhaz.hu/program/virrasztó.php> [2010. 02. 01.]), és FE-
NYŐ Ervin is (bemutató: 2009. november 16., Hubay Jenő Zeneterem, Budapest. http://www.hubayzeneterem.hu/uploads/file/koncert_091106.pdf [2010. 02. 01.]), megjelenítette a költőt a színpadon.

⁴ BOGNÁR Béla, *Radnóti*, [könyvészeti adatai lappanganak]

<http://mek.niif.hu/06800/06870/06870.htm>;

<http://mek.oszk.hu/06800/06869/06869.htm> [2010. 02. 01.]. Ugyanő írt egy dokumentumregényt is a költőről, melynek dramatizált változatát 2009. no-

Radnóti Miklós emlékest volt látható Székesfehérvár színházában az ünnepi év tavaszán.⁵ S még táncszínházi produkciót is ihletett Radnóti egy verse.⁶

Ám e tanulmány nem ezeknek a színpadi és színházi „linkeknek” a vizsgálatát tűzte ki céljául. Izgalmasabbnak ígérkezik annak a végiggondolása, hogy miféle összefüggésekre épülve és milyen újabbakat inspirálva született meg és működik az a musical, melynek Radnóti a hőségé vált, valami módon megvalósítva az *Előhang egy monodrámához* utolsó sorának (még tán Trepljovot is megidéző) kiáltását: „Lélek vagyok. Élni szeretnék!”

Levél a hitveshez és Egy szerelem három éjszakája

Két műalkotás, egy irodalmi szöveg és egy színjáték. Lírai mű és színházi mű, a maga nyelvi-zenei-dramaturgiai-képi „szövegeivel”. Nemcsak a művek, hanem a vizsgálatba vont művészeti ágak között is világnyi különbségek. S mégis: vannak olyan nyomok, motívumok és poétikai eszközök, melyek érzelmeinkben és tudatunkban egybefonják e szövegeket.

A művészetek közti kapcsolatok és hatásátmenetek lépten-nyomon – az abdai konferencián is – megállítanak bennünket, hogy gondolkodjunk a határokon és azok átjárhatóságán, sőt az

---

vember 27-én játszották el Győrben. (BOGNÁR Béla, *Gyötrelmek útja*, Győr, 1987, színpadra alkalmazta NÉMETH Péterné.)

⁵ 2009. május 12-én volt az előadás a Vörösmarty Színházban = http://www.szinhaz.hu/index.php?Itemid=18&catid=3:videk&id=37828:cartes-postales&option=com_content&view=article [2010. 02. 01.]

⁶ Juhász Kata koreográfus és Korai Zsolt videóművész produkciója *Erőltetett menet* címmel RADNÓTI ihletésére született a centenáriumi évben (bemutatója 2009. október 7-én volt a Petőfi Irodalmi Múzeumban) =

<http://kultura.hu/main.php?folderID=1234&ctag=articlelist&iid=1&articleID=291056> [2010. 02. 01.];

<http://www.revizoronline.com/hu/cikk/1830/juhasz-kata-eroltetett-menet-petofi-irodalmi-muzeum/> [2010. 02. 01.];

http://www.criticailapok.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=37731:jarkali-csak-halalraitelt-radnoti-helyett&catid=13:egyszer-volt&Itemid=10 [2010. 02. 01.]

átjárás kötelezőségén. Ilyen példát találhatunk gazdag virágjában Ránki György, Hubay Miklós és Vas István művében.

Az *Egy szerelem három éjszakája* színháztörténetével most nincs mód foglalkoznunk,⁷ inkább csak néhány figyelemre érdemes motívum kiemelésével és összevetésével igyekszünk azt a korábban említett asszociációs hálót szorosra csomózni, remélve, hogy az olvasó majd továbbfonja a szemekeket.

A musical színjátek típusáról és magyarországi történetéről sincs módunk értekezni, annyit azonban elengedhetetlenül lényeges említenünk, hogy a XX. század végigzenésített színjátekai

---

⁷ RÁNKI György – HUBAY Miklós – VAS István, *Egy szerelem három éjszakája*. Bemutató: 1961. január 8., Petőfi Színház [!], rendezte SZINETÁR Miklós (az előadás zenei felvétele, 21 dal 1999-től CD-változatban is elérhető, Hungaroton kiadás =

http://www.songo.hu/66342/43654/122/A_Petofi_Szinhaz_Zenekara/Zenel-etoltes.aspx [2010. 02. 01.]); 1967 RÉVÉSZ György filmváltozata =

http://magyar.film.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=35109&catid=9&Itemid=117 [2010. 02. 01.]; 1986 Zenés TV-Színház, rendezte SZINETÁR Miklós =

http://www.port.hu/egy_szerelm_harom_ejszakaja/pls/fi/films.film_page?i_film_id=48010&i_city_id=-1&i_county_id=-1&i_topic_id=3 [2010. 02. 01.]

A musical további bemutatói: 1964 Szegedi Nemzeti Színház, rendezte Angyal Mária, 1965 Békés Megyei Jókai Színház, rendezte Máté Lajos, 1966 Universitas Együttes, Egyetemi Színpad, Budapest, rendezte Dobai Vilmos, 1966 Madách Színház, rendezte Lengyel György, 1970 Ódry Színpad, rendezte Szinetár Miklós, 1974 Győri Kisfaludy Színház, rendezte Szilágyi Albert, 1974 Szolnoki Szigligeti Színház, rendezte Valló Péter, 1975 Madách Színház, rendezte Szirtes Tamás, 1978 Békés Megyei Jókai Színház, rendezte Sík Ferenc, 1981 Miskolci Nemzeti Színház, rendezte Hegyi Árpád Jutocsa, 1984 Szolnoki Szigligeti Színház, rendezte Éry-Kovács András, 1985 Debreceni Csokonai Színház, rendezte Pethes György, 1991 Nemzeti Színház, rendezte Kincses Elemér, 1993 Pince-színház, rendezte Bodansky György, 1998 Szkéné Színház, rendezte Éry-Kovács András, 2000 Gyergyószentmiklósi Figura Stúdió, rendezte Pancu, Liviu, 2001 Tatabányai Jászai Mari Színház, rendezte Harsányi Sulyom László, 2003 Komáromi Jókai Színház, rendezte Verebes István, 2005 Szolnoki Szigligeti Színház, rendezte Horváth Patrícia, 2005 Szegedi Egyetemi Színház, Pince-színház, rendezte Czene Zoltán, 2006 Echo Színház, rendezte Major Róbert, 2007 Gyulai Várszínház, rendezte Makk Károly, 2007 Budapesti Kamaraszínház, Tivoli Színház, rendezte Makk Károly, 2008 Debreceni Csokonai Színház, rendezte Árkosi Árpád. (Forrásunk az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Színházi adattára némi kiegészítéssel.)

között az angol–amerikai eredetű musical a XIX. századi opera popularitásával vesz át nem kevés funkciót és témát elődjétől. A musical zenedramaturgiája, zenei anyaga és szerteágazó, bár tipizálható témagazdagsága (nem ritkán irodalmi alapanyagra visszamenő, sokszor komoly, tragikus hangvétele, nemzeti, filozófiai, kultúrtörténeti irányultsága), a szórakoztató és kikapcsolódást nyújtó művek jellemzően nagy apparátusa és magas költségei hasonlónak teszik társadalmi befogadását és hatását a XVIII–XIX. század fordulóján kontinensünkön elterjedt – és nagyjából az 1920-as évtized végéig uralkodott – nagy zenés színháztípusához. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy 1960-ban, az első magyar musical szerzői komoly, tragikus, irodalmi tárgyat és figurákat választottak.

„Történik: Budapesten, a ’40-es évek első felében” – áll a Hubay Miklós drámakötetében⁸ megjelent szöveg szereposztás-oldalán. A helyszín és az időpont azonnal tematizálja a művet. És, természetesen, a szereplők is. Az időbe és térbe helyezett musical-cselekményt egyúttal a költészetbe is elhelyezve. Az utalások és kapcsolatok egyáltalán nem véletlenszerűek. A nevekről és karakterizálásokról rengeteg minden juthat az eszünkbe – nekünk, késői olvasóknak is. (A továbbiakban, hogy ne essek a túlmagyarázás, illetve egy irodalmi szöveg banális „köznyelvre fordításának” vétségébe, igyekszem az olvasóra bízni az allúziók gazdagra szőtt hálójának szétbogozását.)

Tehát a szereplők felsorolása és az első jelenetek mind a magyar, mind az egyetemes költészetre, más művészeti ágakra, alkotókra és műfajokra, mind közvetlenül Radnótira tett utalások sokaságát rejtik. Szereplőink között a főbbek: Bálint és Júlia. (Balassi, Radnóti, a klasszikus formák és a szerelmi költészet mesterei; no, és Júlia, a kedves – a hitves, az özvegy. Shakespeare-é, Balassié, Csokonaié vagy Petőfié?)

A túlélő költők kezdik a drámát, balladát, és ellen-balladát adnak elő a függöny előtt. (Vö. Villon.) A versek szerzője Vas István, Radnóti jó barátja.

---

⁸ HUBAY Miklós, *Hősökkel és hősök nélkül. Hét tragédia*, Bp., 1964. 255–355.

A mű többi szereplője más világokat idéz. Viktor, a „dél-amerikai kalandor” megmentő vágyfigurája (mint Miller ügynökének titokzatos példakép-bátyja [I], Ben), a háború sújtotta hátsó ország városlakói (dr. Szegilongi Lajos, bíró és Melitta, a felesége – a „boldog békeidőkből”) és a frontok népe, köztük a különös „sziámi ikrek”, a „szerencse fiai”, a „három királyok”, Gáspár, Menyhért és Boldizsár magukkal húzzák a műbe a saját asszociációs burkukat.

Hogy került Radnóti 1960-ban a musicalszínpadra? Nyilvánvalóan az alkotók, Hubay Miklós,⁹ Ránki György,¹⁰ de főképp Vas István akarataiból és gesztusaként.

A költő személyéhez három nagy körben közelíthetünk a mű világából. Egyrészt a cselekmény szintjén, a háború áldozatává lett Radnóti valóságos sorsának földidézése útján. A cselekmény illetén realitása egyértelmű. A modern, nem lineáris, emlékképek sorát a főszálba fonó cselekményvezetés jellegzetesen szubjektív narrációval alapozza meg a musicalt.

Az *Egy szerelem három éjszakájának* Radnótihoz kapcsolódó másik fontos motívuma a Vas István hozta direkt lírai utalásvilág, s ennek megtestesülése a versszövegekben. Ezek közül most csak az Apollinaire–Radnóti–Vas István-háromszögben szimbolikussá vált verssorokat idézzük:

„Letéptem ezt a hangaszálát
Már tudhatod az ősz halott
E földön többé sose látlak
Ó idő illat hangaszálak
És várlak téged hisz tudhatod.”¹¹

---

⁹ Itt csak utalunk arra, hogy Hubay írta, és éppen ekkoriban, a *C'est la guerre*-nek, Petrovics Emil egyfelvonásos operájának librettóját (bemutatója 1961-ben volt a Magyar Rádióban). E mű szintén nem a háború hősiségéről, hanem személyiségbontó értelmetlenségéről szól.

¹⁰ Ránki György 1967-ben bemutatott oratóriumot írt *1944* címmel Radnóti *À la recherche...* című versére.

¹¹ Guillaume APOLLINAIRE, *L'adieu*. „J'ai cueilli ce brin de bruyère / L'automne est morte souviens-t'en / Nous ne nous verrons plus sur terre / Odeur du temps brin de bruyère / Et souviens-toi que je t'attends”. Vas István

Az Apollinaire-t is fordított Radnóti nagyon sokszor dolgozott együtt a nála mindössze másfél esztendővel fiatalabb költőtárrsal.¹² Így a líra, a szerelem, a búcsú, Radnóti megidézéséhez ennél a néhány sornál alkalmasabbat ő maga sem találhatott volna. Vas István a saját emlékei mellett a musical előkészítése során Radnóti *Naplóit* is használta, amint Gyarmati Fanni, a hitves visszaemlékezéseit is.

A harmadik motívumkör, ami ismét csak összekapcsol korokat-költőket, a túlélés, a költői túlélés vágya és reménytelensége. A „hová tűnt?”, a „visszatér-e?” kérdései már Villontól, Apollinaire-től öröklődtek Radnótira, s tovább, Radnóti utókorára. A vers maradandóságának akarata és hite mozgatja a költőt, itt Bálintot és Júliáját. És azokat is, akik az emlékezés eszközeivé, hordozóivá, biztosítókaivá válnak a drámában, a librettóban, a három királyokat.

A költészet és a költő túlélése, életben maradása, az emlékek és az emlékezők megmaradása a központi kérdése a vészkorszakban élőknek, s ez a centrális problémája a musicalnek is. Az eszközök és módok korról korra hasonlóak, s mégis különbözőek. A költő megmaradása, az ember megmaradása emberiségstípus-probléma, a magyar kultúrhistóriában azonban különösen fontos, égető, utóbb kultikus jegyekkel föltöltődő kérdés. Amint Petőfi esetében, úgy Radnóti kapcsán is.

A vers, a szöveg, a lélek fennmaradása épp ilyen fontos etikai kérdés az egyén és a közösség számára egyaránt.

Itt mindkettő fókuszba kerül. S nem először költőnkkel összefüggésben. Fentebb már idéztük az *Előhang egy monodráma*hoz

---

fordításának a musical szövegéhez készült változata kisebb eltéréseket tartalmaz a *Búcsú* címmel, Apollinaire-fordításai között megjelent versesz képest. (A 3. sor első szava például esetenként „A”, a 4. sor változata: „Ó idő szaga hangaszálak”, illetve az utolsó sorban a „hisz” szó végül elmarad.) A rövid búcsúvers kiválasztása annyi egyéb mellett azért is Radnótit idézi, mert ő *Alkonyat* című versében – természetesen, nem apollinaire-i kontextusban, de – használta ezt a hangulatképző növénynevet, a hangáét. „Hanga, – mondom, nézd, az hanga ott, / jól nézd meg, ritka erre. / Hanga? – kérdi s odanéz a gyermek. / A füvek vékonyka hangon énekelnek. [...]”

¹² Közösben készített Apollinaire-fordításkötetük 1940-ben jelent meg.

zárósorát, s ismerjük Radnóti vers- és prózaszavait a költőség jelentette felelősségéről, az életben maradás etikai parancsáról és emberi vágyáról. Csak az összefüggéshálóba akadó, szereplőinket egymáshoz kötő példákra utalok most. Vas István maga emlékezett (és emlékeztetett) egy ide illő verses „eszmecseréjükre”.¹³ A mű című vers-krokiát idézi az ünnepi évben publikált jegyzetében: „Bevallom, bárha szégyelem. / Hogy úntat e világ-vég, / De élni akar még R. M., / Főleg az alkotásért.” (Igaz, e versezetnek az utolsó sorai a fentiekre rácsapó, a veszélyt még nem 1944-es közelségben érző tréfás-öntudatos hangütéssel szólnak: „Legjobb fűtyni az / Utókor tökféjére.”)

De hogyan is merül föl ez a kérdés a musicalben? A munkaszolgálatra behívott költő a „három királyokra” bízta utolsó versét, a testamentumát. A szerencse fiaira, akik túlélnek majd a tragédiát, mint a svábbogár – nem érdemeiknek, hanem a sorsnak, a „véletlennek”, az ösztönöknek köszönhetően. Hírt visznek a költőről, de a vers..., a vers..., a vers..., már csak ritmus.¹⁴

¹³ VAS István, *A boldog költő (Jegyzetek Radnóti Miklósról)*, Holmi, 2009. június, 703–710.

¹⁴ „[...] VIKTOR: Elég ebből a gajdolásból! Kit kerestek?

GÁSPÁR: A költő nejét!

MENYHÉRT: Pontosabban: az özvegyét.

BOLDIZSÁR: Akit mi hazánk koszorús dalnokának múzsjaként tisztelünk.

Csend.

JÚLIA: Mi van vele? A férjemmel...

GÁSPÁR: Hát... „megkrepált”.

MENYHÉRT: „Kaput”.

BOLDIZSÁR: „Aus”... Vagy hogy is mondjam?

JÚLIA: Nem igaz!

BOLDIZSÁR: Pedig láttuk, amikor felbukott a hóban.

JÚLIA: Nem igaz! Aztán felállt és ment tovább.

BOLDIZSÁR: Azt mi nem láttuk.

MENYHÉRT: Bár láttuk volna!

GÁSPÁR: Olyan nincs, hogy a hóból valaki felálljon!

JÚLIA: Maguk nem ismerték őt. Csak látták. Nem is őt látták. Valaki mást. Egy másik szegény embert, aki talán csakugyan felbukott a hóban. Rossz címre jöttek.

GÁSPÁR: Hogy mi nem ismerjük?

BOLDIZSÁR: A költőt?

MENYHÉRT: A koszorús poétát?
 BOLDIZSÁR: Hát ki tanulta meg a verseit, ha nem mi?
 GÁSPÁR: Kire bízta utolsó üzenetét?
 MENYHÉRT: A testamentumot?
 GÁSPÁR: Itt van a fejünkben.
 MENYHÉRT: Mert itt nem lehet megcenzúrázni.
 BOLDIZSÁR: Kemény kobak ez.
 GÁSPÁR: Ide nem üti be az orrát semmilyen spicli.
 MENYHÉRT: Érti, asszonyom?
 GÁSPÁR: Itt hozzuk férjének utolsó versét. Csak három szakasz... *(Meny-
 hérthez.)* Kezdjed!
 MENYHÉRT: Te kezded!
 GÁSPÁR: Ja, persze... öö... öö. Csak az első szó nem jut eszembe. Sűg!
 BOLDIZSÁR: Én csak folytatni tudom. Kezdeni nem.
 MENYHÉRT: Akkor folytatd!
 BOLDIZSÁR: Csak akkor tudom folytatni, ha már elkezdtek.
 GÁSPÁR: Az a baj, tetszik tudni, hogy én útközben gránátnyomást kaptam.
 Má-máris dadogok.
 MENYHÉRT és BOLDIZSÁR *két oldalról nyugtatnák:* Semmi... Semmi... Fe-
 lejtsd el!
 GÁSPÁR: De-de-de-de...
 JÚLIA: Az üzenetet!
 MENYHÉRT: Mindjárt kezdí, csak elmúlik a rohama.
 GÁSPÁR: Roham! Sturm! Ták-ták-tákátá-ták... Bumm!
 BOLDIZSÁR: A ritmusát tudom. Ez az. Tátá-titi-tá-titi-tá...
 GÁSPÁR: Bumm! Ti-ti! Tátá-titi-tátá! Bumm!
 JÚLIA *befogja a fülét.* Istenem!
A három királyok egyszerre skandálnak.
 VIKTOR: Próbáljatok emlékezni egy kicsit... A szavakra!
 GÁSPÁR: Csakhogy mi nem tudunk emlékezni...
 MENYHÉRT: Pedig útközben folyton mondogattuk...
 GÁSPÁR: Nem jut az eszünkbe, na!
 MENYHÉRT: Tudja maga, min mentünk keresztül?
 GÁSPÁR: Itt van a fejemben! Itt van a fejemben! Nem tudom elkezdeni! ...
 Pedig azt mondta nekem a költő: Gáspár! Ha meghalok, elmegy a Julikámhoz
 és elmondod neki utolsó versemet... Mért nem jut most az eszembe? Mért?
 MENYHÉRT: Mert megnyomott a gránát, azért.
 BOLDIZSÁR: Tessék nyugodt lenni, majd egyszer eszünkbe jut.
 MENYHÉRT: Akkor elmondjuk, abban hiba nem lesz. [...]
*A három királyok mennek kijelé, csendben skandálva az elfelejtett verset, meg-
 megállva. Az ajtóban felnéznek az égre.*
 MENYHÉRT: A nyelvemen volt!
 GÁSPÁR: Itt van a fejemben!

A ritmus. Az maradt. Az a versritmus, ami olyan jellemzően és nagyon fontos volt Radnótinak. Azt gondolom, a musical átgondolt librettója pontosan kifejezi a költői és emberi karakter lényegét, akit elvesztettünk.

A legfontosabb Radnóti-motívumnak épp az idézett jelenetet érzem, mert a szituációk láncában itt egyesül a direkt és a közvetett dialógus mint dramaturgiai eszköz, a szereplők funkcióváltása, a versalkotó ritmus több síkon való megjelenítése és a játék. A jelen lévő szereplők beszélgetésében mindvégig jelen van az üzenetküldő költő is, aki „élő levélben” üzen a hitvesnek, aki notesz helyett emberfejekre, emberszívekre, embernyelvekre bízta a verset. A három királyok azonban nem jó postások, elvesztették „a levelet”, nem megfelelő noteszlapok, letörlődött róluk a szó, nem igazi „evangelizátorok”, hisz nem hoznak jó hírt, csak rosszat, a megváltó üzenetet elfelejtették. Nem tudják átadni a címzettnek s az utókornak a verset. Csak a formát. Csak? A ritmus skandalása verset teremt. S nemcsak Morgensternnél,¹⁵ hanem Radnótinál és Vas Istvánnál is.

S a komolyság és tragikum közepette a cselekmény és a színjátékszöveg (a nyelvi-irodalmi, a zenei, a dramaturgiai és a rendezői szöveg) játékosságával is méltó emléket állít költőnknek, aki mestere volt a fölszabadult és okos játéknak is.

Játék az *Egy szerelem három éjszakája*, színházi játék a költő emlékével, a költő kultuszával. Sokszínű, sokszintű játék. Lehetőséget ad a musical arra, hogy a szerzők és a közönség (az olvasó és

---

BOLDIZSÁR: Nekem a szívemben!

EGYÜTT *meghajolva*. Kívánunk jó éjszakát!” (HUBAY Miklós–RÁNKI György–VAS István, *Egy szerelem három éjszakája*, zenés tragédia, harmadik felvonás negyedik jelenet, 1966, Madách Színház, ügyelőpéldány, 92–95. Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárának gyűjteményéből.) A felkészüléshez további színházi szövegpéldányokat, hangfelvételeket és Révész György filmforgatókönyvét, valamint a film kópiáját is fölhasználtam az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárának, Zeneműtárának és az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Videótárának gyűjteményeiből. Köszönet a munkatársaknak!

¹⁵ Christian MORGENSTERN, *A hal éji éneke (Fisches Nachtgesang)* „fordította” SZABÓ Lőrinc.

a néző a színházban, a moziban vagy a képernyő előtt) műalkotásban kommunikálva élhesse újra az értéket, a költészetet, a veszteséget.

Sok szó, sok motívum, sok asszociáció köti össze e műveket. Sok szál kapcsolja Radnótit hozzánk.

Egy költő költői levele és egy költő musical a költőről. Episztola a múlt idill vágyáról és zenés tragédia a szelíd játékokról, a szerelemről a háború árnyékában és poklában.¹⁶ A két műalkotás a tragikum megjelenítésére, érzékeltetésére ad változatokat a popularitás-regiszter különböző betűi alatt, de egyforma katarziseséellyel. A színjáték a dramatikus eszközökkel, a szituációba helyezett szavakkal, érzelmekkel és gondolatokkal adja át az alkotói üzenetet. S ahogyan a versszöveg analizálható, motívumaira, elemeire bontva mélyebben föltárható belső összefüggésrendszere és hálóbá illeszkedése, a dráma is épp úgy szedhető részekre a szituációelemzés eszközeivel. Csak tudnunk kell, hogyan is működnek e különböző szerkezetű, szerveződésű és célú műalkotások.

Az olvasói, a nézői élményt az elemzői élmény kiegészítheti, bővítheti, de sosem szabad elvesztenünk a képességünket, hogy műalkotásként befogadhassuk a verset, a színjátékot. Hisz, ha elveszítjük a verset, a képet, csak „mérnökök”, „matematikusok” lehetünk, akik analizáló módszereikkel meg sem közelítik a „titkot”, s félő, meg is semmisíthetik.

---

¹⁶ Karinthy Ferenc *Gellérthegyi álmok* című drámája is hasonló gesztussal és technikával igyekszik humanizálni az embertelenséget és a tragédiát.

Polgár Tibor

AZ „ÁTLÁTSZÓAN TISZTA” KÖLTŐRE EMLÉKEZVE

Adalékok Radnóti életéhez, költészetéhez
és abdai kultuszához

Abdán az elmúlt évben nemcsak Radnóti Miklósról és huszonegy mártírtársára emlékeztek immár tradicionálisan meggyilkolásuk évfordulóján, hanem a költő születésének 100. évfordulójára is. Kétnapos ünnepség keretében „kistérségi” szavalóversenyt rendeztünk általános iskolások, felnőttek, nyugdíjasok számára, amit szimpózium követett. A szimpóziumon abdai, illetve a községből elszármazott értelmiségiek tartottak előadást. Ezeket az előadásokat – amelyek *Radnóti Miklós emléke Abdán* címmel önálló tanulmánykötetben jelentek meg – ismertetem röviden, majd Tolnai Gábor Radnóti harmadik munkaszolgálatáról, illetve a „meredek út-”ról írt tanulmányát, mely tartalmazza a költő és sorstársai meggyilkolásának körülményeit az 1970-ben Abdán közösen végzett kutatásaink alapján. A professzor szegedi egyetemi éveitől a költő legszűkebb baráti köréhez tartozott, ezért erkölcsi kötelességének tartotta e kutatást, melynek keretében nemcsak a rendelkezésére bocsátott levéltári és egyéb archívumi forrásokat használta fel, hanem az e munkaszolgálatot és az azt követő „meredek út-”-at s a németországi deportálást túlélők, illetve Radnóti és huszonegy társa meggyilkolása néhány abdai szemtanújának visszaemlékezését is. Tolnai Gábor a kutatás eredményét önálló kiadványban, majd 1981-ben *Nőnek az árnyak* címmel megjelent kötetében publikálta. Ezt felhasználva írok Radnóti és társai abdai meggyilkolásáról és annak közvetlen előzményeiről. Mindezt azért tartom szükségesnek, mert napjainkig több olyan visszaemlékezésen alapuló publikáció is megjelent forráskritika nélkül e témában, amelyek inkább a legendák számát szaporították. Például Hulesch Ernő *Tarkólvés* című interjúkötete vagy Csapody Tamás *Iszonyodtunk és meg voltunk rettenetesen lepődve* címmel publikált,

Sarmann Ferencnével készített interjúja az Élet és irodalom 2009. XII. 11-i számában. Nem foglakozom azonban olyan abszurd állításokkal, mint amilyen Gerencsér Miklósé, aki *Abdai talányok* című könyvében tagadja, hogy Radnótit Abdán gyilkolták meg.

A Radnóti Miklós emléke Abdán című könyvről
(szerk. FÜZFÁ OTTÓ, *Abda*, 2009)

A kötet a Radnóti születésének abdai centenáriumi ünnepségén tartott szimpózium előadásait tartalmazza.

Fűzfa Ottó ny. iskolaigazgató, magyartanár részletesen ismerteti a kétnapos abdai megemlékezés programját (szerényen elhallgatva, hogy annak kezdeményezője, fő szervezője ő volt – P. T.) Külön tanulmány szól Radnóti Miklós helyi kultuszának fél évszázadáról. Ez utóbbi egyúttal kortörténeti jellegű. A helyi kezdeményezések mellett közvetve-közvetlenül ugyanis tükrözik Radnótihoz és tragikus életéhez az elmúlt hatvan év egy-egy időszaka kurzuspolitikájának viszonyát, illetve annak helyi megjelenését.

Nem véletlen, hogy a költő első emléktábláját csak 1954-ben helyezték el a gyilkosság színhelyétől két-három kilométerre – a község kultúrházának falán. Az Írószövetség képviseletében Csoóri Sándor mondott emlékbeszédet, melyet a megyei sajtó épp csak megemlített. (Az emléktábla szövege nem kíván kommentárt: „Itt lőték [sic!] agyon a német fasiszták Radnóti Miklós költőt”.) A gyilkosság konkrét színhelyét a költő és huszonegy társa exhumálása után 1959-ig gaz és bokrok nőttek be, a feledés homálya fedte. Ebben az évben a gátőr – a tragédia egyik élő szemtanúja – konkrét helyszínmegjelölése alapján az iskolagazgató és diákjai tisztították meg az emlékhelyet, és helyezték el az emlékezés első virágait.

1966-ban állították fel ott az első emlékoszlopot, a tetején vörös csillaggal. Ezt követően több mint egy évtizedig a KISZ¹ szervezésében főleg a győri diákok „májusi békemenet”-ének célpontjává vált az emlékhely. (Az abdaiak egy idő után azt tapasztalták,

---

¹ Kommunista Ifjúsági Szövetség

hogy a csendes megemlékezést felváltotta az emlékhelyen a laci-konyhás majális-jelleg – P. T.) 1976-tól – hogy rövidebb legyen az emlékmenet útja? – a Győr határában felállított Melocco Miklós által készített Radnóti-szoborig tartott a zárándoklat. Az abdai emlékhelyen lévő emlékoszlop helyére 1976-ban az abdai származású Horváth István építész-festőművész egyesek szerint verseskönyvet, az alkotó szerint a munkaszolgálatosok menetszlopát idéző kompozíciót készített. Az emlékhely végleges kialakítása 1996-ban kezdődött, s a kegyetlen esemény 60. évfordulójára fejeződött be – kőoszlopra került Radnóti mellszobra, s emlékkötömböt és emléktáblát kapott az ugyanitt meggyilkolt huszonegy sorstárs.

Az abdai Radnóti-kultusz történetének részét képezi a szerző által 1985-ben kezdeményezett, s azóta évente megrendezésre kerülő általános iskolai „Radnóti Miklós versmondó verseny”.

A *Radnóti Miklós emléke Abdán* című könyvben Bertalan Edit tanárnő tanulmányában lírai átéléssel és empátiával elemzi Radnóti Miklós szerelmi költészetét, melynek három korszaka különíthető el.

Az első periódus a kamaszszerlem kezdetétől a szerlem kiteljesedéséig, a házasságkötésig terjedő időszak. Ismert tény, hogy Radnóti tizenhét éves korában ismerte meg a nála három évvel fiatalabb Gyarmati Fannit. A kamasz költő platói szerelmét tükrözi a *Szent szerelmi újraélés* című ciklus kéziratban maradt kilenc verse. Radnóti érettségije után gyámja határozott kívánságára a csehországi Liberec textilipari főiskolájára iratkozott be, ahol megismerkedett Klementine Tschiedellel – Tinivel. Hozzá írt versei tükrözik e szerelmi kapcsolat alakulását a kibontakozástól a szakításig. Közben – Fannival levelezve – hozzá is írta verseit platói szerelemmel.

Két szemeszter elvégzése után, abbahagyva főiskolai tanulmányait, Radnóti visszatért Budapestre. Hazatérte után őszinte szerelmi kapcsolata Fannival kizárólagossá vált, ő lett műzsája, egyúttal igazi barátja és verseinek értő kritikusa. A költő rajongását tükrözi az 1928 júliusában született *Földszagú rét vagy...* kezde-

tű verse is. Kapcsolatuk a szegedi egyetemi évek alatt sem lazult, sőt elmélyült – amit gyakori levélváltásuk is tükröz.

A második periódus a házasságkötés után a fiatal házaspár boldog, harmonikus időszaka volt. Az egyetem befejezése, majd doktori disszertációjának megvédése után, 1935 augusztusában házasodtak össze. Egyetértve a szerzővel: az ebben az időszakban írt versek „egy beteljesült, nyugodt, boldog szerelem versei”. (Lásd például a *Tarkómon jobbkezeddel* és a *Két karodban* címűeket.) Kapcsolatuk szilárd és harmonikus maradt egzisztenciális nehézségeik, a mindennapok anyagi gondjai ellenére.

A szerelmi költészet harmadik periódusa a költő meggyilkoltságig tartó időszak. Radnóti és felesége egymáshoz való kötődésének mélységére vall, hogy a költő 1941-ben közel egy évig tartó, Beck Judittal való kapcsolatáról őszintén beszámolt feleségének, megértést és türelmet várva tőle. Joggal állapítja meg a tanulmány, hogy a házaspár kapcsolata „[...] nem az a problémátlan, idillikus szerelem volt, amivé az irodalomtörténeti kegyelet idealizálta, hanem szenvedések árán kiküzdött harmónia”. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban születnek Radnóti legszebb szerelmes versei – *Októbertvégi hexameterék*; *Tétova óda*; *Hetedik ecloga*; *Levél a hitveshez*.

Fűzfa Balázs irodalomtörténész *A mélyben néma, hallgató világok* című esszéje rámutat arra, ahogy Radnóti az avantgárdtól fokozatosan „eljutott a Babbitstól új klasszicizmusként emlegetett ízlésvilág fogalmazásmódjáiig. Örökervényűvé azonban a halál árnyékában vált. Mert a borzalmak országútjain dülő »förtelmes halál« sem tudta megrendíteni a költő versekben való hitét.” Mint a szerző írja, számára „[a] nyelvben való létezés méltóságának megőrzése volt a legfontosabb.” Nem véletlen, hogy Kazinczyt és Arany Jánost tekintette példaképének, „közvetlen rokonának”. (Szobája falán e két költő képe ma is megtalálható.)

Mindegyik munkaszolgálatára a *Biblia* mellett Arany János kötetét vitte magával. Ha lehetősége volt rá, sorstársainak saját versei mellett ebből olvasott fel – legszívesebben a *Szondi két apródját*. A szerző említi személyes kötődését a szülőföldjén meggyilkolt költő szelleméhez, s hogy miként vált az abdai emlékhely a mai

napig számára zarándokhelyé, valamint azt a „versimádságot”, amelyet ott, 2009. szeptember 25-én több mint ötszáz fiatal és felnőtt szavakba öltözöttek új életre keltett.

Jelen tanulmány szerzője, Polgár Tibor politológus a kötetben közölt tanulmányában Radnóti életének néhány olyan mozzanatát emelte ki, amelyek napjainkig nem csak az irodalomtörténetesek között vitatottak.

Édesanyjának és ikertestvérének elvesztését csak kilencéves korában, apja halálakor tudta meg, s emiatt támadt büntudata 1939-ig több versében visszatér. Tragikus gyermekkorai fájdalmát, és ebből esetenként a korai verseiben is megjelenő halálvágyát véglegesen csak az 1939-ben írt prózájában, az *Ikerk havában* sikerült feldolgoznia. E fájdalom megszűnéséhez hozzájárult harmonikus családi élete gyermekkori szerelmi ideáljával, Gyarmati Fannival.

Ezért sem ért a szerző egyet azzal a megközelítéssel, hogy a gyermekkori trauma okozta halálvágy kísérte egész életében. Sőt, azzal sem, hogy a harmincas évek elején megjelenő félelme, amely később munkaszolgálatai során fokozatosan haláltudattá transzformálódott, e gyermekkori traumájára vezethető vissza. A szerző szerint mindezek a személyesen megélt és átélt kor történelmére, főleg munkaszolgálatainak embertelen körülményeire és a kegyetlen bánásmódra vezethetők vissza. Radnóti több verse és naplója mindezt tükrözi.

A költő zsidó származása hátrányát először akkor tapasztalta meg, amikor a numerus clausus következtében csak a szegedi egyetemre vették fel, s egyetemi éve alatt a diáktársak körében megjelenő antiszemitizmus, a hétköznapi fasizmus megnyilvánulásait észlelhette. Bár személyes bántódás nem érte, ezek a jelenségek mégis félelemmel töltötték el.

Az egyetem elvégzése, majd doktori értekezése megvédése után újból kénytelen volt szembesülni származása hátrányos következményével. Halálfélelme nem véletlenül alakult át fokozatosan haláltudattá három munkaszolgálati során, s azért tudott mégis reálisan szembenézni a mind fenyegetőbb halállal, mert annak árnyékában is egész temperamentumával szerette az életet.

Ezt tükrözik Borban írt versei. E versek egyúttal tagadják azokat a legendákat, melyek szerint a költő halálvágya vagy fatalizmusa miatt (Vas István), illetve a bűntelen áldozatvállalás, a „misterium passionis” (Rónay György) miatt vonult be harmadszor is munkaszolgálatba. A tény az, amit a költő özvegye állít: tekintettel arra, hogy két munkaszolgálatot is túlél Radnóti, az újabb bevonulással az életben maradásnak nagyobb esélyét valószínűsíthette, mint a hamis papírokkal, de rejtekhely nélkül – szökevényként – való otthon maradást.

E tanulmány vizsgálja Radnóti magyar és katolikus identitásának paradoxonát is. Az asszimilálódott zsidó vallású családban született költő számára magyarságtudata természetes volt éppúgy, mint felesége számára. Zsidó származását soha nem tagadta, azt főleg „életproblémájának” tekintette – ahogy Komlós Aladárnak írta –, „...mert azzá tették a körülmények, a törvények és a világ”. E levélben rokonai, és ősei között elsődlegesen, de nem kizárólagosan, a magyar irodalomtörténet nagyjait említi. Ez utóbbi tény azt is bizonyítja, hogy a költőnek nem a kulturális identitás-tudatában volt csak magyar. Magyarságtudata a zsidótörvények miatt sem rendült meg, annak ellenére, hogy származása miatt a magyar nemzetből jogilag, majd ténylegesen is kirekesztve, megálázott másodrendű állampolgárrá vált. Mindezek dacára hazaszeretetét és magyarságtudatának lényegét meggyilkolása előtt egy évvel írt *Nem tudhatom...* című költeményének himnikus sorai bizonyítják.

Míg Radnóti magyarságtudata mindenekelőtt családi szocializációjának következménye, addig zsidó vallásról katolikus vallásra való áttérése már fiatal korában eldöntött egyéni értékválasztáson alapult. Mégis: csak második munkaszolgálat után keresztelkedett meg feleségével együtt – azt követően, hogy a harmadik zsidótörvény már nem tette lehetővé az újabb munkaszolgálat alól történő felmentést sem.

Radnóti, a magyar katolikus költő áldozatává vált a keresztény magyar „görénykurzusnak” (Szabó Dezső), miként a többiek, közel egymillió honfitársunk, akik 1940–45 között csatatereken, munkaszolgálatban, gettóban, haláltáborokban, ostromok során,

hadifogolytáborban haltak meg. Joggal idézhetjük ma is érvényes tanulásként az ő sorait: „Ember vigyázz, figyeld meg jól világot: / ez volt a múlt, emez a vad jelen, – / hordozd szivedben. / Éld e rossz világot / és mindig tudd, hogy mit kell tenni érte, / hogy más legyen.”

*Radnóti a bori munkatáborban,
majd Pannonhalmáig a „meredek út”-on*

A németek 1943-ban tízezer magyar munkaszolgálatost igényeltek vasútépítéshez a bori rézbányáktól a Dunáig. Ezért a HM-mel megkötött szerződés szerint a magyarok havi 1000 tonna 30% rézkoncentrátumú anyagot vásárolhattak volna kedvezményes áron, vagyis eladtak a német hadiipari vállalatnak magyar munkaszolgálatosokat. E szerződés alapján deportáltak marhahagyonokba bezsúfolva 1943-ban háromezer, 1944 tavaszán újabb háromezer fő munkaszolgálatost Borba.

Itt és a közeli Heidenauban felállított fából épült tizenkét lágerben – barakkban – szakaszonként beosztva helyezték el őket. Ez utóbbiba került a költő is, amelynek magyar szakaszparancsnoka, Száll Antal „egészen kivételes emberséggel viseltetett” a foglyokkal: például „munka után és vasárnap a fogoly azt tehetette, amit akart”. (Száll akaratlanul így járult hozzá ahhoz, hogy a költő meg tudta írni remekműveit, a *Bori notesz* verseit.) A többi lágerben a kegyetlen Marányi táborparancsnok és szadista keretlegényei embertelen megaláztatásainak, kínzásainak voltak kitéve a foglyok. A szerb partizánok harcainak fokozódása és a déli front közeledése miatt 1944 augusztusában a német vállalat úgy döntött, hogy gyalogmenetben deportálja a munkaszolgálatosokat Németországba, a cég Berlin melletti gyárába dolgozni. Ebbe a hat szakaszból álló háromezer fős transzportba került Radnóti is a volt heidenauai tábor lakóinak többségével együtt. (A Borban maradottakat néhány nap múlva a szerb partizánok kiszabadították, köztük Szalai Sándor szociológust, akinek Radnóti indulás előtt átadta verseit, melyeket ő hozott aztán haza.)

Ezt a szeptember közepén Borból elinduló alutáplált, gyakran éhező gyalogmenetet magyar szakasziparancsnokok és keretlegények kísérték. Újvidéken helyi Volks-SS sváb különítmények segítettek az őrzésüket, akik „rendszeresen lövöldözték a hátul maradtakat vagy azokat, akik bármilyen okból a sorból kiléptek”. A menet Cservenkánál megállt éjszakázni. Azok között, akik a gyárban kaptak szállást, a második nap kora reggelén egy német SS-tábornok és alakulata vérengzett. Az öldöklés után a munkaszolgálatosokat szakaszonként sorba állították, a teljesen legyengült foglyokat egyenként lőtték agyon, köztük a Radnóti mellett álló Lorsi Miklóst – hegedűjével a hátán. Ezt örökíti meg a *Razglednicák* 4. darabja.

Az öldöklést és menetelést túlélte 1500 munkaszolgálatos szakaszonként SS-alisztek irányításával, német katonák és magyar keretlegények kíséretében gyalogmenetben közvetlenül vagy Baján át, különböző időpontokban érkezett meg Mohácsra, ahol több napon át a cipőgyárban dolgoztak, majd átadták őket Marányi ezredesnek, a bori tábor parancsnokának, s naponta egy-egy vasúti szerelvénybe zsúfolva Szentkirályszabadjáig utaztak. Száll Antal, heidenai szakasziparancsnok szerint a munkaszolgálatosok megérkezésükkor „siralmas, borzalmas állapotban voltak, az nem is volt emberi”. A községben közel egy hetet töltöttek tétlenül, majd ismét irány szakaszonként gyalogmenetben a Bakonyon át – három nap múlva érkeztek meg Pannonhalmára, ahol a téglagyárban töltötte Radnóti és huszonegy társa az utolsó éjszakát. Ezt Tolnai Gábornak a túlélők, majd később Hulesch Ernőnek a helyi lakosok is elmondták.

Abdág a „meredek út”-on

Másnap reggel 8–9 óra között a szomszéd községből – Écsről – „rövid útra” odarendelt két lóvontatású parasztkocsin vitték tovább a végsőig elcsigázott járásképtelen Radnót és társait. A kocsikon Tálás András hadapród őrmester és két keretlegény „kísérőként” foglalt helyet. A kocsi elindulása után követte őket a gyalogmenet. (Tolnai Gábor a győr-ménfőcsanakai származású író-

nő, Galgóczi Erzsébet szóbeli közlése alapján tévesen felvetette azt a lehetőséget, hogy ebben a községben töltötték az éjszakát.)

Azt a feltételezést, hogy a két parasztszekér megállt-e a győri kórháznál vagy más sebesülteket ellátó helyen, valószínűsíti az akkor érvényben volt HM-rendelet, amely szerint a járásképteleket és a sebesülteket a legközelebbi kórházba kell bevinni. Másrészt a két parasztkocsit „rövid útra” rendelték ki. Ha a fenti feltételezést elfogadjuk, valószínű, hogy a tényleges túlsúlyfoltásra hivatkozva nem fogadták be Radnóti és társait. Ezt támasztja alá, hogy Huleschnek több kórházi dolgozó a nyolcvanas években arról beszélt, a kórházba ebben az időszakban már nem tudtak a fenti ok miatt munkaszolgálatosokat befogadni. Erről a Hulesch-interjúról halála előtt tájékoztattam Tolnai Gábort, aki elmondta, hogy az abdai interjúk után néhány nappal Budapest-ről visszatért Écsre, és beszélt az egyik, akkor már idős kocsisal, akit Nagynak hívtak. (A keresztnévére már nem emlékezett.) Az idős ember annyira félt a következményektől, hogy megeskette a professzort, nem írja meg a két lovas kocsi győri sikertelen „kitérőjéről” általa elmondottakat. Azt, hogy sem a győri kórházban, sem a közeli iskolában – amelyet a sebesültek számára átalakítottak – veszekedés ellenére sem fogadták be azokat, akiket a kocsi-jukkal oda vittek. Azért ígérte ezt – mondta Tolnai Gábor –, mert interjúalanyát üldözési mániában szenvedő, szenilis embernek tartotta, így elbeszélését sem vélte hitelesnek. Bár megírta volna ezt az interjút! Az eddig leírtak ugyanis valószínűsítik az écsi parasztember állítását, másrészt azt, ha rekonstruáljuk térben és időben az utat Abdáig. Egyúttal felhasználva azokat az információkat, amelyeket az abdai szemtanúk többsége elmondott. Pannonhalma és Abda között a távolság – Győrt kikerülve – kb. 20-23 kilométer. Abdán az országút mellett lakó, általunk megkérdezettek azt állították, hogy a gyilkosság napján ebéd után látták menni Hegyeshalom felé a menetet. Voltak, akik ételt dobtak „ezeknek a vándorzorgó embereknek”, de hozzájuk menni senkit sem engedtek.

Valószínű, hogy 14 óra előtt vonult át a menet – gyalog, lassú léptekkel is meg lehet tenni ugyanis a fenti távolságot. Sarmann

Ferencné a gyilkosság után több mint hatvan évvel azt állítja a vele készült Élet és irodalom-beli interjúban, hogy Győr határában, hazajövet találkozott a menettel és az azt követő két kocsival. (Igaz, hogy e találkozás időpontját reggel 10 órára teszi, ami abszurditás, ugyanis Pannónhalmától Győr határáig fél óra alatt az utat csak autóval lehet megtenni. Az az információja sem felel meg a valóságnak, hogy a gyalogmenetet német katonák kísérték.) Ha 13 óra után látta őket együtt, akkor valószínű, hogy a két kocsi közben Győrben két helyen is megállt. Pannónhalmától lovas kocsival, Győrt elkerülve, annak határáig az út nem több mint kb. 3 óra.

A gyalogmenet 14 óra előtti átvonulását Abdán valószínűsíti a gyilkosság egyik szemtanújának, Kugler Sándornénak elbeszélése is. Eszerint két óra körül indult hazuról a gyilkosság színhelyétől kb. 200-300 méterre található gátórházhoz, mert házat építettek, de nem volt elég a cserepük, és a gátórtól akart kölcsön kérni, hogy még az esők előtt befedjék a házat. (Mindezt a gátőr, Hujber Kálmán is megerősítette.) Lakhelyétől gyalog fél óra ez az út. Az országúton odamenet csak hallott arról, hogy nemrég ment el ott egy gyalogmenet. A Rábca töltésén azonban – a későbbi gyilkosság helyszíne mellett – látott két kocsit, s „az egyik kocsi le volt pokrócozva [pokróccal letakarva – P. T.], a másikon meg voltak, akiknek a fejéből vér folyt, és feküdtek is a töltésoldalon [...], a kocsik előtt nem álltak lovak, hanem túl voltak a töltés mellett lenn [a folyó árterében – P. T.], a parasztbácsik legettették”. Nem látta, hogy ássák a sírt, ugyanis valószínűleg ekkor ment el a két keretlegény a vámházhoz ásókat és kapát kérni. (Erről Sarman Ferencné, aki a vámháznál dolgozott, szintén beszélt Csapodynak.)

Egyúttal elmondta azt a hihetetlen történetet, hogy ő látta, amint egy szőke fiatalember könyökölt a töltésoldalon – később ezt úgy módosította, hogy egyvalaki írt noteszébe a töltésoldalon könyökölve –, kifelé fordulva az országútnak. Szép legenda. Hasonló ahhoz az olajfestményhez, ahol Petőfi könyökölve ír, miközben dúl a segesvári csata. Csakhogy Radnóti noteszében az utolsó szöveg a Szentkirályszabadján írott verse. (Sajnos ezt a le-

gendát Hulesch Ernő később már mint tényt közölteti Kugler Sándornéval.)

Miután Kugler Sándorné elmondta a gátőrnek, mit látott a töltésen, majd jövelele okát is megbeszélték, kérte, hogy egy darabig kísérje vissza. Amikor odaértek a későbbi gyilkosság színhelyére, csak rövid ideig tudtak az egyik kocsinál megállni. Kugler Sándorné: „[...] először felszólt a katonatiszt, a magyar katona, hogy hagyjuk el a kocsit, akkor nem hagytuk, akkor újra ránk szólt, hogy azonnal hagyjuk el, mert lő, és erre elhagytuk a kocsit”. A gátőr az interjú során nemcsak ezt ismételte meg, hanem azt is elmondta, hogy „[...] a kocsí fenekén vér folyt, és oldalán volt [...] Fekve voltak bedobálva, a többiek, akik bírták még magukat, úgy szedték ki a kocsiból a többieket, nem tudtak kijönni. Csupa vérek voltak, nem tudtak kijönni.”

Egy darabig még elkísérte Kugler Sándornét „[...] és visszajöttem megint, odaálltam, és ott ásták a gödrot. [...] Ott voltak hatan vagy heten lent, akik ásták közülük ezt a sírt.” Miután ismét elzavarták, hazament. Rövid idő múlva azonban visszament a színhely közelébe, elbújva a mögötte levő csalánosban. Ekkor azt látta, hogy a négyszögletes sír úgy volt megásva, hogy egy kis elágazás nyílt belőle, s hogy egyenként állították a sír széléhez a munkaszolgálatosokat, de volt, akit csak két oldalt, karon fogva tudtak odavonszolni a többiek, és pisztollyal egyenként lőtte bele a katona őket a megásott sírba. Aki lőtt, az a vezetőjük lehetett – nála volt csak pisztoly. Ezt tényként lehet elfogadni, mint ahogy azt is, hogy az utolsó emberrel vékonyan betakartatta a kiásott földdel a közös sírt, majd őt puskatussal agyonvervén az oldalsó kis elágazásba belelőkték, és földdel betakarták.

Különbözik a vámház tulajdonosának, az ott lakó Devecseri Jenőnek és a gátőrnek az információja a vámházban lakó két burgenlandi német katona – akik szakácsként a vámházhoz közeli soproni útelágazásnál levő német elhárító ágyúk személyzetére főztek – szerepéről. Arról, hogy ott voltak-e a gyilkosság színhelyén, s ha igen, részt vettek-e a vérengzésben, vagy csak attól távolabb biztosították a helyszínt, hogy a töltésen ne járjon senki a kivégzés ideje alatt, vagy a vérengzés után mentek oda.

A túlélők elmondása szerint a gyilkosság után este esőben el-
ázva érte el Tálás és a két keretlegény az egyik écsi parasztember
kocsijával azt az Öttevényen túli majort (kb. 8-10 km Abdától),
ahol már lefekvéshez készülődött a gyalogmenet. Ezért is legen-
da Sarmann Ferencné azon állítása, hogy a munkaszolgálatosok
gyalogmenete az abdai vámháznál – ahol ő dolgozott – megvár-
ták a gyilkosokat, és utána együtt mentek tovább.

A másik tény: nagyon valószínű, hogy november 9-én történt
a gyilkosság. Tolnainak a Meteorológiai Intézet archívumában
végzett kutatási eredménye azt a tényt erősíti, hogy 1944. no-
vember 10-ig Győr környékén csak ezen az estén esett az eső.

*Készülődés a Nagy Versmondásra Abdán egy verőfényes kora őszi napon,
2009. szeptember 25-én, a Radnóti-emlékműnél. (Itt lőtték agyon a költőt
és mártírtársait 1944-ben.) – Jordán Tamás Kossuth-díjas színművész
először megtanította a szépen értelmező, tömeges versmondás módszerét
a mintegy 600 főnyi abdai, győri, kónyi és körmendi diákseregnek
s a felnőtt közönségnek (Szabó Zsolt fényképe)*

Sz. Tóth Gyula

VERSMONDÁS A KÖLTŐHÖZ

Hogy is hagytuk abba tavasszal Esztergomban? A Bazilika előtt elhangzó „esti kérdések” egyike: „...ez a sok szépség mind mire való?” nyomán azon is elgondolkodtunk: „Ez a sok kérdés mind mire való?” A választ keresve szétszéledtünk, továbbálltunk. Ám a poézissorozat folytatódott, a menet Abdára érkezett, ötödik állomáshelyére. Szeptember 25-én jöttek is a környékbeli iskolákból – még Körmendről is érkeztek – a versszerető-közreműködő diákok, tanárok, érdeklődő felnőttek s ifjak. Oda, hol nincs gótika, történelmi csaták romjai sem láthatók, mint a drégelyi hegytetőn, a hely itt szikárabb: szellős gátak közé kerített emlékkert fogad, nem impozánssá erőszakolt szoborral, ez természetes kegyhely a Rábca-parti holt ártér hajladozó fűzfái között, a „mentett” gáttérben. A költő talapzatra állított mellszobra mögött kőtömb emelkedik, mintha az 1944-ben sebtében elhantolt hullák csontjából nyílt volna ki. A huszonkettő között Radnóti Miklós teteméből. Hogy lehet itt megszólalni? Lehet itt megidézni a legszemélyesebbet, a titkos szövetű mélyáramlatokat? Szólhat-e nyíltan a *Levél a hitveshez*? A bizalmasat nyilvánosságra hozni – fiataloknak. Radnóti emberi ereje, költészetének esztétikája követel: átsegít bennünket, oldja a görcsöt. Ebben vezető támasz a színházi művészmaster, a bizton és empátiával dirigáló Jordán Tamás. Gördülékenyebbek a próbák, egyre érettebb a produkció.

És szól a mű, él, megint, mint előtte négyszer más művek *A 12 legszebb magyar vers*-sorozatban. Az érkezők nem siratni, verset mondani jöttek, nem keseregnek gyászos képpel, emelt fővel, teli tüdővel az életet éltetik, s emelik a költőt a magasba. Az örök élők sorába, biztatva saját magukat is: „... s mégis eltalálok hozzád”. Értik a fiatalok eme etikát és esztétikát? Mindenesetre mondják, mintegy hatszázan, tanáraikkal bizonyára elemezték, átérzik – miért is ne? –, és később emlékezni fognak. A tragikus helyszínen nem mártíromságról, nem pusztulásról szóltak a sorok,

nem tragédiát idéztek fel, Radnóti, a tragikus hős táplálta remény szállt a gátak fölé. Ha nem akarunk/tudunk „így” szólni a hitveshez, Radnótit megtaláljuk. Mindhalálig, s azon túl.

És valami új jön létre – nem szavalókórus –, egy különleges műfaj bontakozik; a háromnapos konferenciával együtt szemlélve s átélve mondhatjuk: újfajta iskolai-irodalmi műfaj születik. A versmondás-, konferencia- és könyvsorozat már most önálló kulturális egységként jelenik meg. Nyitott diákok, tanárok, iskolák, irodalmi műhelyek, kutatók előtt, azért van, hogy a „romokat helyreállítsa”. Az utóbbi három szabadtéri (Drégely, Esztergom, Abda) előadás különössége a fejlődő hasonlóság. Mindháromszor sütött a nap, mégis beleborzongtunk a versmondásba.

Abda szívélyesen fogadja a vendégeket, mindenre gondolnak. A polgármester nem protokolláris, hanem gazda módján gondozza a programot. A helytörténészek „napra készen” közelítenek a témához, munkájukat a személyesség, a közvetlen élmény tüze hatja át; az őrzés és a közlés vágya tehetséggel párosulva alkotói formákat ölt: szobor, festmény, rendezvények, tanulmányok készülnek. A legutóbbi aktuális kötet is arról tanúskodik, hogy él „Radnóti Miklós emléke Abdán” – a tett, a hely erősítő menedék tehát. A kőbe vésett Radnóti-üzenetet ízlelgetve csomagolunk, mormoljuk: „... oly korban élünk, amikor szépségről beszélünk...” – útravaló a további meneteléshez.

Abda–Budapest, 2009. szeptember 25–27.

Somogyi György

A TEREMTETT SZÉPSÉGEK FÉNYEI

Horváth István festményeiről¹

Horváth István családja tősgyökeres abdai. A nagyon kedves, ma is a Rákóczi utcában álló szülői házat a nagyapa és az édesapa építette. A sors szeszélye folytán a család mégis több településen megfordult. Így laktak Novákpusztán, Mosonszolnokon, majd kilenc évet töltöttek Kimlén. Nem csoda hát, ha Pista nem Abdán, hanem Mosonmagyaróváron született – 1935-ben. Iskoláit Kimlén kezdte, de az ötödik osztály után előmenetelére és tehetségére való tekintettel két évet Magyaróváron tanulhatott, ahol a kollégium bezárásával megszűnt számára a tanulás lehetősége.

1948-ban a család hazaköltözik a számára oly kedves Rákóczi utcai házba, s a nyolcadik osztályt az abdai iskolában járja. Jó szívvel, szeretettel gondol erre az egy évre, tanáira – többek közt Jezsóékra, Drozdik Bélánéra –, mindez meghatározó volt az életében.

Pályát választ, és azt is tudatosítja magában, hogy festeni fog, miközben belsőépítésznek készül. Az Építőipari Technikumban, majd az Iparművészeti Főiskolán teremti meg választott hivatásának alapjait. Az ábrázoló geometria, a belső terek tervezése, a fényhatások kihasználása, tudatos alkalmazása azonban a festői látásmódjára is jótékony hatással vannak.

Ebből az időszakból valók első festői próbálkozásai, amikor még temperával fest. Első témái pedig – mik is lehetnek volna mások, mint – a szelíd édesanya, valamint a kemény emberként tisztelt édesapa. Érdekes a szülői ház konyhájának belső hangulatát megörökítő két kisméretű kép – a meleg, barnás színek, a fény-árnyék-hatások a kötődés hőfokát jelzik, de egy tehetség

---

¹ Elhangzott Abdán 2009. augusztus 20-án és szeptember 25-én az új Község-házán, Horváth István kiállításának alkalmából. Az abdai származású művész festményeit lásd könyvünkben a 39., a 72., a 114., a 142., a 224. és a 328. oldalon, illetve a képeslap-mellékleten! (*A szerk.*)

indulásának határozott első lépései is. Témát adott a családi ház udvara a fából ácsolt óllal, farakással, a kedves folyó, a szelíd Rábca ártere botló fűzekkel, boglyákkal. [...]

Az '54-es árvízi katasztrófa sem hagyta érintetlenül. Nagy vásznat, temperával festett képet szentel az emberi helytállásnak, az elemek erőivel szembeni összefogásnak. A kép középpontjában a szeretett, védendő szülői ház áll. Az előtérben a védelmi munkában részt vevő, mezítelen felsőtestű férfiak, akik nem mások, mint a kép megfestéséhez statisztálásra felkért sógorok. A kép bal oldalán Pistát is felfedezhetjük. A temperával készült kép alaptónusa okkersárga, ami a védekezés anyagára, a homokra emlékeztet. A jelenetek egymás fölé, a ház körül elhelyezve képeznek egységet. [...]

A Radnóti-emlék mint abdait őt sem hagyja nyugodni. A '70-es évek közepén megfesti a valamikori tömegsírhoz közeli Rábca-part részletét.² Gyönyörű kép – nem harsog, nem örömködik, színei komolyak. A folyóparton fűzfabotlók vigyázzák a csendet, és emlékeznek. A kép akár kordokumentum is lehetne, hiszen a Rábca medrének áthelyezésével ez a kis tájrészlet már nincs meg.

Szintén a '70-es években született nagyméretű napraforgós képe, még ez is tempera, mely szép, komoly állomása egy mozgalmas művészi útnak.³

1960-ban kapja meg diplomáját, dicsérettel diplomázik, és a Győri Tervezőnél helyezkedik el. Első munkája a győri Kálóczi tér sarokházának emeletráépítése. Nemcsak tervezi a munkát, de vezeti a kivitelezést is. Itt kap ő is lakást, ahol aztán tizenhét évig él.

Fest, keresi igazi helyét a festészetben, kis kitérőt tesz a fényképészetben is. Főként diáira büszke, de szerinte ezek inkább családi használatra készültek. Megnőszül, két lányuk születik.

Képeivel, fotóival kiállításokon szerepel. Elkezd a vízfestéssel foglalkozni, azzal a technikával, melyet számos festő csak ujjgyakorlatnak tekint.

---

² Lásd kötetünk képeslap-mellékletén! (*A szerke.*)

³ Lásd a 142. oldalon!

Az akvarellképek valójában könnyednek, légiesnek tűnnek, de a technika egyáltalán nem könnyű. Az elrontott részletek, színek javítására csak korlátozottan adódik lehetőség. Az alapanyag, a papír nem türelmes végtelenül. Pista nem lefestő típusú művész. Nem hordja magával a festőtáblát, a palettát. Járja a világot, a közvetlen közelit – a bácsai horgászto, a véneki Duna-ágak vidékét és a távolit, az erdélyi Nagy- és Kis-Somlyó lankáit, a csíkszenttamási Egyeskü tájait, a Balaton-felvidék, főként Tihany izgalmas helyeit. De egyáltalán nem azért, hogy ezeket az önmagukban szép tájakat lefesse. Nem impresszionista, akinek a látvány minden részlete, minden sarka fontos. Ő azokat a szituációkat keresi, mikor ezek a teremtettségek a fényben felerősödnek, vagy a napfényvel viaskodó ködben sejtelmessé válnak. Azokat a szituációkat, melyeket váratlanul tár eléje szerencséje, melyekre a Teremtő is elégedetten csettint – no, ez valóban szép munka volt. Pistának megadatott, hogy ezekben a pillanatról pillanatra változó helyzetekben megragadja a lényegit, az állandót, a szépet. Az élményről legfeljebb skiccet, vázlatot készít, de a lényeg a lelkében raktározódik el. Az alapszituációt – mikor erre munkája vagy egyéb elfoglaltsága lehetőséget ad – felfesti a papírra, de ez még messze nem a kész festmény. Egy-egy témát hosszasan, akár évekig hordoz magában, ezek a festői élmények részleteikben pontosan raktározódnak el a lelkében, aztán időnként előveszi, érleli őket. Ő nem egy „lefestő” művész, s nem is impresszionista. Neki a megtapasztalt, lelkében elraktározott valóságalemekből csak az kell, ami a mondanivalóhoz feltétlenül szükséges, s ennek érdekében bátran egyszerűsíti a látottakat.

Összesen harminchárom képet láthat a kiállításon a szemlélődő, melyek közül tizenegy temperával készült, a többi huszonkettő akvarell.

A legrégebbi, 1948-ból való, az emeleten látható: *Az abdai rét*. Ezt még a Papa ipari festékével – az ujjával kenegetve – készítette. A főfal közepén látható a legutóbb készült akvarell, a *Lebegés*. A két kép keletkezése között több mint hatvan év feszül, de az első, 1955-ös abdai kiállítás óta is ötvennégy esztendő.

S hogy mit mutatnak számomra az itt kiállított képek – több mint hatvan év festői tevékenységének tanúi? A szép, biztató kezdetek – a temperával készült képek után – Pista megtalálta igazi, saját stílusát. Azt csupán ő maga tudja, hogy ebben a megtalálásban mennyi küzdelem, munka és gyötrellem sűrűsödik. A sikerek, kudarcok sorozata bölcsébbé, érettebbé, tapasztaltabbá tették mint embert, de mint festőt is. (Nézzék meg az emeleten látható önarcképet, és a most körünkben lévő festő arcát!)

Szakmai tudása beérett, technikája letisztult, de mindennek tudatában is mély alázattal kezeli témáit. Bölcs mértéktartása biztosítja, hogy képein a téma, a táj nem uralkodik el, azok közvetítik a lényegét, a hangulatot és egyúttal a művész lelkének expresszív hullámzását – megvalósul az ábrázolás, kifejezés, jelentés szép egyensúlya. [...]

A képeken persze „letapogatható” az építész. Vízszintes és függőleges tengelyekkel vezeti a szemlélődő szemét. A horizontok mozgatásával hol az előtér – a vízfelület –, hol a háttér – az égboltozat, a felhőzet – válik hangsúlyosabbá. Ezek a képek önmagukért beszélnek, nem kell magyarázni őket. Egy természetszerető, a Teremtő Isten művét tisztelő festőművész lelkének rezdülései.

Pista példaképe Egry József – a Balaton festője – volt. Talán nem járok messze az igazságtól, ha azt mondom, hogy művészetére a választott példakép elismerően tekintene.

Aki nyitott szívvel végignézi ezt a kiállítást, sok mindent megtudhat a művésztől, a témáihoz viszonyuló mélységes alázatáról, az azok megvalósításában megjelenő következetességéről. Az őszinte szemlélődő ezután másképpen fog viszonyulni a természet szépségeihez. Neki kívánok sok örömet és lelki élményt e kiállításon. [...]

E gondolatokkal szeretném köszönteni a művész urat, Pista barátomat – hogy az Istentől rábízott talentumokat saját örömeire és a mi épülésünkre továbbra is kamatoztassa. Ehhez adjon neki a Teremtő jó egészséget, erőt és kitartást!

És

RADNÓTI AZ IRODALOMPEDAGÓGIÁBAN ÉS AZ IRODALOMTANKÖNYVEKBEN

1. Az irodalompedagógia rövid meghatározása

Az irodalompedagógia pedagógiai jellegű diszciplína, pontosabban olyan szintetikus, alkalmazott pedagógia, amely kéttípusú tudásalapozás révén válhat alkalmassá küldetésének betöltésére. Az egyik tudástípus a pedagógia mint integrált multidiszciplína, a másik típus pedig minden olyan nem-pedagógiai jellegű diszciplína, amelynek szerepe van az irodalmiság, az irodalminak minősülő jelenségvilág feltárásában, leírásában és értelmezésében. Nyilvánvaló, hogy az irodalomtudomány, az irodalomtörténet és a szövegtudomány a legfontosabb ezek közül. De az irodalomtudomány történetének, az irodalomszociológiának, az irodalomesztétikának, az irodalompszichológiának, a biográfiának, az irodalmi muzeológiának stb. ugyancsak meghatározó és vitathatatlan a szerepe.

Az irodalompedagógiának azonban ezen diszciplínákat úgy kell preferálnia és adaptálnia, hogy közben tételezi a tanuló személyt mint az irodalom befogadóját, értelmezőjét, értőjét és értékelőjét életkori meghatározottságban, szervezeti kötöttségben, motiváltságban stb., és nem hagyja figyelmen kívül az irodalomtanulás segítőjének tudás- és képességrepertoárját, etikai, jogi felelősségét, szabályozottságát, alkotáslehetőségeit, önérvényesítő s patológiás folyamatokat is gerjesztő vagy fékezni tudó kompetenciáit. Ebből is látszik, hogy az irodalompedagógia nem azonos sem az irodalomtanítás módszertanával, sem az irodalomtárgypedagógiájával. Ezek csupán önálló részei az irodalompedagógiának, de nem azonosak vele. Ennek a felismerésnek különösen napjainkban nőtt meg a jelentősége, hiszen könnyen lehet, hogy a harmadik évezred iskolája – s benne a harmadik évez-

red irodalompedagógiája – nem fog hasonlítani a jelenlegi iskolát jellemző tantárgyi rendszerre.

Ha azonban az irodalompedagógiai tudás hozzájárul az irodalom által táplált közösségi tradíció továbbéléséhez, a személyes lét újraértelmezéséhez, a metanyelvi gondolkodás, a dialogicitás, az értelmezési tudatosság, valamint az önteremtő élmények elterjedéséhez, megfelelően mind tudományosság igényeinek, mind a napi praxis reflektív, humanizált gyakorlatának, az irodalompedagógia döntő jelentőségű diszciplína lesz a harmadik évezred pedagógiájában.⁴

2. Radnóti Miklós szerepe az irodalompedagógiában

A néhány évtizede kötelezővé vált állami keretek között működő (köz)oktatás, a tantervi – bemeneti – és az érettségi – kimeneti – szabályozás kettős kötésében, az idővel harcolva, a maximalizmus jegyében mindent át akar juttatni az érték közvetítőjétől az érték befogadójához. Az iskolának ez a tevékenysége azonban – főleg befogadói oldalról – egyre inkább megkérdőjeleződik, így a pedagógiai tevékenység eredménye nem az értékőrzés, a pedagógikum, hanem a pedagógiai patológikum, vagyis az elidegenedés, a kudarc, a kiábrándulás irányába mozdul el. Nincs is min csodálkozni, amikor határok nélküli világunk a hagyományok tervszerű rombolásával azt az illúziót kelti, hogy az ember számára már nincsenek korlátok, sem kötelezettségek, az egyetlen múltból itt felejtett kötelező kövület az iskola, ahol előre megkonstruált szabályok, tantervek, házirend és nevelői elvárások szervezik a hétköznapiakat.

Ugyanakkor éppen az ennek a gondolkodásmódnak forrását adó modern és posztmodern világszemlélet hozta magával az utóbbi századok legfontosabb fejleményét: az értelmiség elismert társadalmi réteggént való megjelenését, „szekularizált papság”-gá válását. Ennek következményeként a költők viselték azt a súlyos

---

⁴ ZSOLNAI József, *Paradigmák és paradigmaváltások a magyarországi anyanyelv- és irodalompedagógiai kutatások körében*, Pápa, 2001, 48–55.

terhet, hogy az észre és a természetre alapozva világosan megfogalmazzák a követendő erkölcsi eszményeket, és a társadalomban vágyat ébresszenek egy új, jobb rend iránt.⁵

Ezért nem Radnóti Miklósnak van szüksége az irodalomoktatásra, hanem annak a társadalmi alrendszernek, amit a pedagógia valóságának és világának nevezünk, s benne az irodalompedagógiának van szüksége Radnótira, annak az irodalompedagógiának, amely sajátos módon arra esküdött fel, hogy az irodalomban, különös tekintettel a magyar irodalomban nyelvileg kódolt formában az emberi léthez elementárisan kapcsolódó értékek átörökítéséhez úgy járul hozzá, hogy mindenkinek jogában és lehetőségében álljon felismerni és elsajátítani azt.

Nem azért kell Radnótit tanítani, mert divat vagy szokás, vagy mert a pillanatnyi politikai ideológia csapásába belefér költői világnézete, hanem azért, mert eredeti, egyéni és megismételhetetlen költői hangon szól a megbocsátásról, hazaszeretetről, együttérzésről, az örökségül kapott táj szépségéről, hitről, a halál méltósággal való bevárásáról, alázatról, áldozatkészségről, szerelemről, mind-mind olyan szociálisan is beágyazott tettekről, amelyeket meg kell tanulni, s melyek az emberi együttélést teszik nemcsak zökkenőmentessé, hanem élvezhetővé.

S hogy az irodalompedagógiának nem kizárólagos feladata az írni, olvasni, beszélni tanítás, arról világos tanúságot tesz a kerettanterv és a NAT tantárgyleírása is.

„Az irodalmi művek olvasása, az értelmezés művészetének gyakorlása, képessé teszi a tanulókat az esztétikai, morális és kulturális értékek, a kánon megismerésére, létrejöttük folyamatának reflektálására és a róluk szóló diszkurzusba való bekapcsolódásra. Kritikai érzéket fejleszt ki, nagy szerepe van az érzelmi élet finomodásában, az empátia fejlődésében, segít megérteni az emberi, társadalmi problémákat, tudatosabbá teszi az egyén önmagához és környezetéhez való viszonyát. Lehetőségeket teremt az ön- és emberismeretre, a képzelet, a kreativitás,

---

⁵ McGRATH, Alister, *Az ateizmus alkonya*, Bp., Szent István Társulat, 2008, 23–24.

és a kritikai gondolkodás fejlesztésére, miközben a tanulók megismerik a sokoldalú és sokjelentésű hagyomány fogalmát, a nyelvi és művészi konvenciót.”⁶

3. Radnóti az irodalomkönyvekben

Tizenhárom hazai irodalomkönyvet néztem át azzal a várakozással, hogy pazar variációkat találok majd egy témára, de sajnos azzal szembesültem, hogy a tankönyvpiac liberalizációja csak lát-szólagos kínálatnövekedést hozott.

A másik tényező, ami nehezíti a tankönyvek pozitív megítélését, az éppen az irodalompedagógia fentebb vázolt sajátos arculatának köszönhető, mely szerint az irodalompedagógia nemcsak írni, olvasni tanít meg, előnye egyben hátránya is, hiszen éppen ezért rendkívül nagy felületet enged át az ideológiai szennyeződésnek, melyet az irodalomkönyvek ki is használtak, ki is használnak.

Kutatásom kiinduló hipotézise közé tartozott, hogy az ugyanattól a szerzőtől származó könyvek jelentős átfedést mutathatnak, de arra gondolni sem mertem, hogy egy tankönyv úgy élhet át évtizedeket, hogy szinte bibliai szöveghűséggel egy vesszőt sem változtatva kerül újabb és újabb kiadásra. Holott, ha az irodalompedagógia tudományos rangra törekszik, kénytelen lesz állításait, téziseit nem doxaként kezelni, hanem a mindenkori legfrissebb szaktudományos eredmények tükrében átalakítani.

Radnóti Miklós a magyarországi irodalomoktatásba nyolc évvel halála után hivatalosan is bekerült. Első említése 1952-ből származik. E tankönyv Bóka–Dallos–Kardos–Király–Koczkás szerzők nevéhez fűződik, melynek világirodalommal pontosabban szovjet irodalommal bővített kiadását már 1954-ben megjelentették. A két könyv között azonban nem csak a szovjet irodalom beemeléseben, de a Radnóti-kép körüljárásában is különbségek fedezhetők fel.

---

⁶ NAT 2003, Bp., Oktatási Minisztérium, 2003.

A Radnóti-életművet az *Irodalmunk 1919-től 45-ig* fejezetben tárgyalja a két könyv *Élete és munkássága* címek alatt. Az 1952-sben mindössze két oldalon, az '54-esben már nyolc oldalon keresztül. Igaz, a törzsszövegbe beemelt Radnóti-idézetek is döntő mértékben hozzájárultak a szöveg felduzzasztásához. Radnóti költészetét mindkét tankönyv kizárólag politikai, ideológiai metszetben tárgyalja. Minden, még Radnóti tájköltészete is a fasizmust gyalázza, illetve a szocializmust és a szovjet hadsereget, majd az '54-esben már a dicsőíes szovjet hadsereget magasztalja.

A biográfia hiányos, tele téves adatokkal, fél igazságokkal, s mindemellett Gyarmati Fanni és a *Bori notesz* említést sem érdemel.

A természeti és szerelmi idillt, mely Radnóti korai verseinek uralkodó témája volt, elintézi annyival, hogy már nem elégíti ki a költőt ez a téma, hangja nyerssé, harcosabbá érik, és versei a mozgalom képeivel telnek meg. „Lobogó harci kedv árad szavaiból, gyűlöletet szít az ellenforradalmi bíróság és a kakastollas csendörök ellen.”

Szerelmes verseiről pedig ezt olvassuk: „[...] számára a nő, az asszony társ a munkában és harcban. Ők hasonlóan gondolkodnak az élet és a társadalom lényeges kérdéseiről, mindketten vállalták a harcot a nép ügyéért. Ez minden mély emberi kapcsolat szilárd alapja, ez adja meg szerelmük igazi tartalmát.” A szöveggyűjteményben szerepel a *Levél a hitveshez*, de a tankönyvben nem utalnak rá.

A következő időszak tankönyve Kanizsai-Nagy Antal munkája, mely 1981-es kiadású, de már 14 kiadást megélt, így első megjelenése a '60-as évek közepére tehető. A tankönyv szerkezete annyiban változik az '52-es, '54-eshez képest, hogy a tizenkettődikés anyag kiegészül a „mai irodalomnak nevezett” szocialista realizmus képviselőivel, illetve Ady és Kafka átcúsúszik a tizenegyedikés anyagba.

Radnóti az *Első és a második világháború közötti irodalom* fejezet utolsó szerzője, akit a tankönyv a második világháború idején kibontakozó antifasiszta líra költőjeként tárgyal. A szöveggyűjteménybe bekerült versek száma megduplázódik (húszra nő), en-

nek ellenére kizárólag a *Levél a hitveshez* képviseli Radnóti szerelmi költészetét.

Az életrajzban már szó esik Fanniról, de antifasiszta tevékenysége – kapcsolata az illegális kommunista párttal és annak eszméivel – lényegesen nagyobb hangsúlyt kap. Újdonság a származásáról szóló részek és a *Bori notesz* említése, melyről megtudjuk – ugyan tévesen –, hogy három nyelven szerepel benne a szerző kiléte és kérése.

Újdonság az is, hogy van elemzés a *Levél a hitveshez* című versről, a rövidsége való tekintettel az egészzet idézem: „A láger szenvedései között a költőt egyedül feleségéhez való emlékezés köti még a távoli, már-már elmosódó szabad élethez. Erről szól a *Levél a hitveshez* című verse. A lüktető, hullámozó érzelmeket plasztikus, szinte tapintható képek egyszerű, de elragadó költői nyelv mondja el.” (Milyen érdekes: e konferencia egyik felismerése, hogy ezek a képek egyáltalán nem tapinthatók, és főleg nem plasztikusak) „A „háborúba ájult” Szerbia tájai idézik a hitves alakját, aki biztos és súlyos volt mint a zsolár, és »szép mint a fény és oly szép mint az árnyék«. Hitvесе és barátja egyszerre jelenti számára a szerelmet és szabadságot, ezért kell visszavergődni hozzá, amint erről az utolsó versszak reális és fantasztikus, gondosan kimért szabadon áradó sorai vallanak:”

A következő két, de valójában egy könyv Madocsa László munkája 1983-ból, majd 1998-ból. A két tankönyv Radnóti-képe nemcsak szerkezetében, de tartalmában is megegyezik. Különbségük, hogy a '83-asban Radnóti a *'30-as '40-es évek irodalma* fejezetcím alatt szerepel József Atilla után, a fejezetben utolsóként, míg a '98-asban a *20. század magyar irodalma* fejezetcím alatt szerepel szintén József Atilla után, de őt követi Weöres Sándor.

Radnóti pályaképe a szörnyű, de harcos, jobbat akaró költői sors köré csúcsosodik ki.

Az életrajz fontosabb állomásait sorra veszi a két könyv, az egyetlen szó szerinti egyezést megbontó helyet is itt találjuk, hiszen a '83-as könyvben szereplő mondatban ez áll: „Egyre inkább a katolicizmusban, a költészetben, a baloldali közéletiség-

ben, a marxizmusban kereste a reményt.” A ’98-asból viszont már kimarad a „marxizmus”.

Madocsai az első, aki irodalomtudományi, stilisztikai, poétikai szakkifejezéseket is használ, hiszen rímről, ritmusról, stílusról, formáról, műfajról, verselésről is beszél az ideológiai háttérű szövegkörnyezetben.

A verselemzések közé a szerelmes versek egyetlen reprezentánsa sem fért be, bár a *Tétova óda* szerepel a szöveggyűjteményben.

Madocsainál nemcsak a törzsszöveg maradt a régi, az illusztráció is ugyanaz, annyi különbséggel, hogy a fotó egy másik pozícióból készült. De a ’83-as könyvben szereplő feladatot sem kezdte ki a történelem vasfoga, hiszen ez is változatlanul kerül be a ’98-as könyvbe. Erre mondhatta Arató László: „Azért van válság az irodalomoktatásban, mert 1978 óta nem reagálunk a megváltozott szociokulturális környezet kihívásaira. Mert ugyanúgy tanítják ma is az irodalmat, mint amikor az olvasás a szabadidős tevékenységek között az első helyen állt, és nem a huszadikon, mint ma.”⁷

A Mohácsy–Vasy-féle irodalomtankönyv is több mint tíz éve jelen van a piacon. Az 1995-ös és a 2006-os példányt vetettem össze, abban a reményben, hogy talán ez átdolgozásra került, hiszen hazánkban ez az egyik legnépszerűbb tankönyv, és az elmúlt tíz évben az irodalomtudományban, az irodalompedagógiában történtek súlyos változások – ám tévedtem. Az első szótól az utolsóig megegyezik a két könyv – még az illusztráció is ugyanaz. Különbség mégis van: egyrészt az egyik fejezetcímet kicserélték: *Költészetének leegyszerűsödése* helyett *Stílusváltásról* beszélnek, illetve a 2006-os példányba lapszéli jegyzet is bekerült.

A Mohácsy-könyvek 17 oldalon keresztül tárgyalják a Radnóti-portrét, ebből 3,5 oldal az életrajz. Stílustörténeti, kortörténeti képet is kapunk, illetve a szerzőpáros kritika-részletekkel igyekszik lazítani a tömény szöveget. Ezzel együtt e könyvek inkább tekinthetők egyetemi jegyzetnek vagy tanári segédkönyvnek, mint tankönyvnek. Feladatot a tankönyv vélhetőleg terjedelmi okokból nem tartalmaz. A 2006-os kiadás ezt valamelyest pótolja, hi-

---

⁷ ARATÓ László, *Tizenkét tézis a magyartanításról*, Élet és rodom, 2003/8, 15.

szen melléje feladatgyűjteményt is terveztek, mely lényegében a tankönyvben szereplő adatok, megállapítások listászerű visszakérdését jelenti, meg sem kísérelve a kognitív-kreatív feladatok beemelését.

Valaczka András (1996), majd Forgács Anna (1998) neve alatt két év különbséggel ugyanazt a tankönyvet adják ki, csak más borítóval, más szerzői névvel és más támogatással. Annyi különbség azonban mégis van, hogy míg Valaczka könyvében a Radnóti-anyag nincs fejezetekre bontva, addig Forgács Annánál a soron következő kötet cím tagolja a törzsszöveget. Újdonság az eddigi tankönyvekhez képest az a megállapítás, hogy a szerző állandó témának nevezi a gyermeki önvád és a milliókkal való azonosulás gondolatát, legyen szó akár Európa, akár Távol-Kelet, akár Fekete-Afrika nincsteleneiről, „proletárjairól.” Mint ahogy újdonság az is, hogy Radnóti Izaiás Bárányához hasonlítja, illetve a történelmi kor nagycsütörtöki sötétségéről beszél, valamint Radnóti sorsát messiásinak mondja, mivel a költő éppen szelídségével leplezi le a gyilkosok embertelenségét. De ha szigorúan vesszük a „messiás” szó értelmét, azt mondhatjuk, nem túl szerencsés ez a párhuzam, hiszen a „messiás” az üdvösséget hozó, a megváltó képe – ebben az értelemben – távol esik Radnóti tudatos sorsvállalásától.

Pethőné Nagy Csilla is két irodalomkönyvet írt, egyiket középiskolások, a másikat szakközépiskolások részére, melyek 2007-ben jelentek meg. A bennük lévő Radnóti-anyag teljesen megegyezik. A törzsszöveg itt is *Adatoló*-val indul, melyben mindjárt az elején ki-sebb csúsztatást olvashatunk: „1941-ben a kereszténységhez vonzó költő barátai és felesége unszolására – életmentő kísérletként is – megkeresztelkedett.” A szerző talán nem ismerte Radnóti levelét Zolnai Bélához, melyben ez áll: „Mintegy tizenöt esztendeje hátróztam el magamban, hogy harmincnegyedik évem betöltése előtt megkeresztelkedem. Krisztus harminchárom esztendő múlt s még nem volt harmincnégy, mikor megfeszítették – ezért gondoltam így... tizennyolc éves koromtól katolikusként érzem és val-lom magam... spekulációnak vagy menekülésnek valóban nem hi-hető ma már a megkeresztelkedés, hiszen semmi reális előnye nincs... Erdélyben raboskodtam... lapátoltam a szentet és cipeltem a

cukorzsákok, azóta itt Pesten, egy angyalföldi faárugyárban lövedék ládákat csinállok napi tíz órán át...”⁸

Az elemzéseket ráhangoló kérdések előzik meg, melyeket a diákoknak a vers ismeretének hiányában kell megválaszolniuk, ezért inkább nevezhetnénk azokat találgatásoknak, mint a műértelmezést segítő beavató kérdéseknek.

Petőné Radnóti költészetének meghatározó jegyeként a halálközelséget tételezi, innen kiindulva és ide visszajutva tárgyalja a verseket. A korai bukolikus motívumok folytatásaként értelmezi az eclogákat, de a korai bukolikáról nem ejt szót. Módszertani újdonság, hogy Radnóti műveit a már korábban tanult versekhez köti, s a feladatokban ezek írásos összevetését is szorgalmazza.

A *Tétova óda* kapcsán beszél a szerelmi líráról, azt azonban olyan nyelvezettel teszi, hogy az olvasóban felmerülhet a kérdés, vajon a szerző valóban a hitvesi szerelem megismételhetetlen gyöngyszemeiről vagy inkább katonai felderítésről értekezik. Ilyen mondatokat találunk ugyanis: „A beszélő tekintete szeretettel *pásztázza* végig a kedves alakjának részleteit.”

Domokos Péter *Irodalom* tankönyve lényegében abban különbözik az előzőektől, hogy valamelyest a frissebb szakirodalmat beemeli a törzsszövegbe. Ez a könyv is életrajzi adatokkal – időnként téves adatokkal – indít: „Beiratkozott a Szegedi Egyetem magyar szakára” (a francia szak lemaradt), továbbá a Szegedi Fıatal Mővészek Kollégiumának alapítójaként beszél Radnótiról, holott Radnóti Szegedre érkezése előtt az már megalakult, Radnóti csak belépett a szervezetbe.

Fanniról egy szót sem ejt, szerelmi költészetéről is csak a fogás viszonylatában olvasunk. A könyv értéke, hogy hermeneutikai eszközökkel, a költői nyelvre és a szövegformára koncentrálvá bontja ki az elemzést, de a tanuló továbbra is csak külső szemlélő marad, nem része a folyamatnak.

Fűzfa Balázs *irodalom_12* (2008) címő tankönyve felépítésében, tartalmában, stílusában és tankönyvi pozíciójában is eltér az eddig elemzettektől. Tankönyv-jellegét abból nyeri, hogy a szerző

---

⁸ VILCSEK Béla, *Radnóti Miklós*, Szombathely, Savaria University Press, 2009, 89.

diákként tételezi az olvasókat, és felszólítja őket a közreműködésre, mely nem a szerző eszmefuttatásainak passzív befogadását jelenti, hanem részvételt a szövegmegértés erőfeszítéseiben. Nem kész elemzéseket közöl, hanem mozaikszerűen egymás mellett szerepelteti a versszöveget, kritikarészletet, idézetet az orvosszakértő és az államrendőrség jelentéséből, térképet, fotót és kortárs újságcikket. Láthatatlanul vezet be a kutatómunka berkeibe, oda, ahol semmit nem kapunk készen, ahol a szöveget megérteni akaró embernek magának kell összeillesztenie az apró részleteket, és ebből felépítenie egyéni olvasatát. Radnótiiban azt a férfit is megmutatja, aki szívének legmélyebb rejtekében asszonyát tartja.

A tankönyveket vizsgálva két kérdés fogalmazódott meg bennem. Az egyik, hogy Fűzfa Balázs könyve előrelépést jelent-e a következő tankönyvgenerációk számára, vagy csak egy üde színpont marad ebben a szürkére sikerült tankönyvvilágban? A másik: hogyan fordulhat elő az, hogy a legtöbb tankönyvben Radnóti szerelmi líráját vagy meg sem említik, vagy egy-két közhelyszámba menő mondattal intézik el – holott kevesen írtak így a hitvesi szerelemről. Kevesen tudták a hétköznapi gyönyörű, érzéki, erotikus versekbe mondani. Pedig ha valamit, akkor ezt érdemes volna megtanítani a gyerekeknek, hogy a szerelmet így is meg lehet élni, meg úgy is, ahogy például Petri György megírja.

A NAT és a kerettantervek, az oktatáspolitikai az irodalompedagógiát a tankönyvek hatóköréből a pedagógusok egyéni szabadságára, leleményére, szakmai kompetenciájára bízva. S mint láttuk, a szerelmi (hitvesi) líra taníthatóságának tekintetében a tankönyvek – zömmel – valóban nem partnerei a pedagógus munkájának.

Felmerülhet bennünk még talán az a kérdés is, hogy vajon a sok agyonhajszolt, nem ritkán csonka családban vagy magányosan élő tanár tud-e, akar-e még a hitvesi szerelemről beszélni, vagy kézenfekvőbb és könnyebb a nyomort, a rabságot, a megaláztatást bemutatni, mert az utcán hever a példa, de vajon a hitvesi szerelem is...?

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ARATÓ László, *Tízzenkét Tézis a magyartanításról*, Élet és Irodalom, 2003/8.
- BALLÉR Endre, *A nemzeti alaptantervtől az iskolai nevelő-oktató munka tervezéséig*, Budapest, 1996.
- BOKÁNYI Péter, *Irodalomtankönyvek didaktikája = Irodalomtankönyv ma*, szerk. FÜZFÁ Balázs, Bp.–Szombathely, Pont–Savaria University Press, 2002.
- KERBER Zoltán, *Magyar nyelv és irodalom tantárgy helyzete az ezredfordulón*, Új Pedagógiai Szemle, 2002/1.
- KNAUSZ Imre, *Műveltség és autonómia*, Iskolakultúra, 2002/9.
- MCGRATH, Alistar, *Az ateizmus alkonya*, Bp., Szent István Társulat, 2008.
- NAT 2003, Bp., Oktatási Minisztérium, 2003.
- Nemzeti Alaptanterv*, MKM, 1995.
- Nemzeti Alaptanterv munkanyag*, Bp., OKM, 2006.
- VILCSEK Béla, *Radnóti Miklós*, Szombathely, Savaria University Press, 2009.
- ZSOLNAI József, *Paradigmák és paradigmaváltások a magyarországi anyanyelv- és irodalompedagógiai kutatások körében*, Pápa, 2001.

*Boldog Zoltán tanár úr – írását lásd a következő oldalakon! –
egyik irodalomóráján tananyagként szerepelt ez a Radnóti-póló
(Molnár H. Magor alkotása)*

Boldog Zoltán

KÉTSÉGEK A RADNÓTI-VERSEK TANÍTHATÓSÁGA KÖRÜL

A kompetencia-alapú oktatástól a tolerancia-alapú
oktatás felé (provokatív kérdésfelvetések)

Szeretnék vicces és sokatmondó lenni, hogy szórakoztató és tanulságos legyek. Szeretnék súlyos mondatokat lebegtetni a levegőben, nem véve tudomást arról, hogy a mélység, bármennyire is szeretném, nem a mondataimban, hanem a befogadókban keresendő. Szerettem volna megnyerő mikrotanítást hozni arról, hogy Radnóti költészete megtalálja helyét mai kirakatvilágunkban. De csak kétségeket hoztam, mert valójában magam sem tudom, hogyan lehetne Radnóti szövegeit tanítani. Inkább csak azt sejttem, hogyan nem lehet. És nem is biztos, hogy jól.

Az érettségin gyakran megkérdézem azoktól, akik a Radnóti-tételt húzták, mit gondolnak: hogyan érezné magát a költő napjainkban. Ilyenkor nem adok kapaszkodókat a válaszhoz, hogy emberként, állampolgárként, tanárként, íróként, férjként vagy gazdaságilag, kulturálisan, esetleg horribile dictu: politikailag gondolom. A válaszok többsége enélkül is örömmel deklarálja: „nem kellene félnie”. Megnyugtató válasz, hiszen látszólag azt tükrözi: a mai egy sokkal író- és emberbarátibb világ. Megdöbbenő válasz, mert ezek szerint Radnótinak mint az előbbi, intencionált identitásokat ötvöző személynek meghatározó attribútuma a félelem egy most érettségiző diák fejében. Még megdöbbenőbb volt azonban egy érettségi utáni magánbeszélgetés az egyik hasonló véleményen lévő, néhány órával korábban maturált emberrel, aki azzal egészítette ki válaszát: „nem kellene félnie, mert ma már nem neki kellene félnie”. Milyen megnyugtató is ez. Az már szinte mellékes, hogy cinkos fenyegetőzéssel vagy részvétet sugalló sóhajjal hangzott el a mondat. Mellékes, mert befolyásolhatatlan. Mellékes, mert Radnóti – nevezzük így – sorspéldázatának kudarcra ma már jól

érezhető. Radnóti sorspéldázatának kudarcra pedig a magyartanároké is.

De hogyan kapcsolódik mindez az irodalomtanításhoz, a magyartanár esetleges felelősségéhez? A magyartanár, az ország, a kultúra vagy talán a világ vallott kudarcot?

Nehezen megválaszolható kérdések, melyek azonban Radnóti Miklós sorspéldázatának és ezzel összefüggő költészetének tanítására, a kudarc tanulságainak levonására ösztönözhetik a pedagógust.

Mert Radnóti halála ott vall és ott vallott kudarcot, hogy nem elég. Nem elegendő, mert Radnótit szinte kizárólag a halál felől vagyunk képesek olvasni és megérteni; a sorsa, sorspéldázata felől. Radnótit szó szerint keresztre feszítjük, bármennyire is ízléstelen éppen Radnótival kapcsolatban ez a kép. Keresztre feszítjük, amikor a *Bori notesz*, a holokauszt, a tömegsír, a zsidó sors példázata felől olvastatjuk vagy hagyjuk olvasni.

Ezért minden vers mögött ott tolakodik a halál, legyen az a *Bájosló* (jaj, de szépen is élhetett volna az istenhegyi kertben – jeyezhetik meg a verset olvasván), amelyet egyébként csak egyetlen tankönyv idéz. Vagy legyen az akár a *Pírul a naptól már az ősz* *bogyó*, amely a Mohácsy-szöveggyűjteményben az origót képviseli, az abszolút nyugalmat, amihez képest az összeomlott idillt, az emberi helytállást összesen húsz vers példázza.

Legyen ez a vers akár a *Levél a hitveshez* (jaj, hát még a halál árnyékában is a kedvesre gondol – szoktuk megjegyezni magyartanárosan, és persze ebben igazunk is van). A példákat lehetne még sorolni, hiszen a leggyakrabban használt tankönyvek kizárólag a lassan meghaló Radnótit mutatják be, a krisztussá váló figurát, az embertelenséget meghaladó ember feletti embert – újabb groteszk metafora!

A tankönyvek és szöveggyűjtemények többsége így hatásvadász, akár ez a néhány kép, mert egy olyan teleológia mentén mutatja be Radnóti költészetét, amely így, a humánus minden erejével együtt is hiteltelenné lesz. Radnóti költészetén, életén, sorsán, sorspéldázatán a halál, a krisztusi végzet lesz a csattanó. Ez a csattanó, amely az életmű kitüntetett helyén áll, minden vers

csattanójává válik, ami pedig azzá válik, magában rejt a veszélyt, hogy bagatellizálódik.

A halál így nem elegendő, mert túl sok. Túl sok ahhoz is, hogy megértsük a helytállást, mert arra is ránehezedik a súlya. A zsidó sors krisztusivá váló példázata. A halál vallástól független, kikerülhetetlen pátosza.

Mit kell tennünk akkor, ha a halál, Radnóti halála nem elegendő? Ha a diákok talán értik, de át nem érzik ezt a sorsot? Ha a halálra kihegyezett narratíva csődöt mond – és ezzel mi is – csődöt mondunk? Pláne, ha még tetézzük is szavainkkal? Ha a kompetencia-alapú oktatás csak arra elég, hogy megértsék a szöveget, de arra már nem, hogy az empátiára való hajlam fejlesztésével toleránssá is tegyék az olvasót?

A választ nem tudom. A kudarc következményeit viszont látom. Látom az egyre intoleránsabbá váló fiatalok és felnőttek viselkedésében. Megtanítottuk Radnótit, de csak megtanítottuk. A halála felől. És nem értünk el vele semmit. Nem kellene talán élni hagynunk, ha már nem tudunk mit kezdeni a sorspéldázata körüli pátosszal? Nem kellene a szellemtől elszakadva lélekkel is érteni Radnóti költészetét? A léleknek befogadhatóvá tenni, ha már a szellemnek felkínált sorspéldázat ellaposodott?

Ha Radnóti sorsát pusztán emberi sorsnak tekintjük, és nem zsidóságát, kitaláltságát, a fasizmus szülte kényszerkörülményeket hangsúlyozzuk (mint például a *Mint a bika...*; *Járkálj csak, halálraült!* és számos más verse kapcsán), nagyobb esélyünk lehet arra, hogy az idegenség tapasztalata helyett közelebb kerüljön azokhoz is, akik fenntartásokkal fordulnak a másság felé. Ha a költői magatartást, szerepet hangsúlyozzuk az egyébként kiváló eklogákkal – melyekkel az olvasó egyszerű diákként nehezen tud azonosulni –, akkor lehet, hogy csak a költői szerephez kötődő válaszként csapódik le az egyébként is nehezen kontextualizálható, de zeneiségével annál meggyerőbb műfaj.

Mert azt – jobb esetben – a diák, de még a tanár sem tudhatja, hogy milyen érzés vallási hovatartozás miatt kiközösítettnek vagy mellőzött költőnek lenni, de azt igen – vagy legalábbis nagyobb eséllyel –, hogy milyen szerelmesként élni a szeretett fél

távollétében, milyen – nehéz körülmények között – néha tehetetlenül tűrni, félni és félve is helytállni. Így nem csak azt érthetik meg, hogy félt és hogy miért, mitől félt, hanem megismerhetik a félelem legbensőbb természetét. Azt az oldalát, amelytől mindenki irtózik. És talán ettől ébredhet részvét a fiatal olvasóban, aki átélni és átérezni nem tudja a fasizmus fojtogató mindennapjait, a zsidó sorsot (hiszen esetleg nem tartozik közéjük), a költő kínlását (hiszen esetleg nem költő és még csak nem is értelmiségi), de ezen nehezen elválasztható szerepek közül a minden más identitástól mentes emberrel szemben együttérzést tud tanúsítani. És éppen erre kiváló vers a *Levél a hitveshez*. Egy szerelmes ember tiszta hangja, akit a háború elszakít a kedvesétől. Mert így talán átérzhetőbbé válik, hogy milyen emberi kapcsolatokat tett tönkre a viláégés, anélkül, hogy az lenne a lényeg. Átérezhetőbbé, hiszen a magánélet apró rezdülései velük is megtörténhettek, míg a fent említett helyzetek többsége valószínűleg és remélhetőleg soha.

Az empátia így sokkal kisebb léptékkel alakítható ki, mert nem azt kéri, hogy érezz együtt a munkaszolgálatossal, a hamarosan meghalóval, hanem azt: érezz együtt a szerelmmel. A *Levél a hitveshez* nem egy fenyegető egyetemes veszély hangján szólal meg, hanem egy kétségbeesett szerelmes személyes, vallomással teli hangján. Elnyújtott allegóriák és kiválóan felépített, de éppen azért a lírai én hitelességét némileg visszafogó képek nélkül.

Ezért, a személyesség legmagasabb foka miatt alkalmas a Radnóti-napló a tolerancia-alapú oktatásra. Különösen a *Napló*-nak néhány részlete. Gyakran ugyanis éppen mi, magyartanárok intjük csendre Radnótit, amikor elmondjuk helyette, amit ő is elmondhatna. Ráadásul legtöbbször tévesen. Érdeemes lenne felidézni és idéznünk órán a *Napló*-ból származó szemelvényeket. Most én is ezt teszem, kissé hosszán, elnézést érte:

„Zsidóságot soha sem tagadtam meg, zsidó felekezetű vagyok ma is, de nem érzem zsidónak magam, a válásra nem neveltek, nem szükségletem, nem gyakorlom, a fajt, a vérrögöt, a talajgyökért, az idegekben remegő ősi bánatot baromságnak tartom és nem szellemiségnek és lelkiiségnek és költőségem meghatározójának. Még szociá-

lisan is csupán botcsinálta közösségnek ismerem a zsidóságot. Ilyenek a tapasztalataim.

[...]

A zsidóságom életproblémám, mert azzá tették a körülmények, a törvények, a világ. Kényszerből probléma. Különbben magyar költő vagyok, rokonaimat felsoroltam s nem érdekel, hogy mi a véleménye erről a mindenkori miniszterelnöknek [...]. Ezek kitagadhatnak, befogadhatnak, az én nemzetem nem kiabál le a könyvespolcra, hogy mars büdös zsidó, hazám tájai kinyílnak előttem, a bokor nem tép rajtam külön nagyobb mint más, a fa nem ágaskodik lábujjhegyre, hogy ne érjem el a gyümölcsét. Ha ilyesmit tapasztalnék, megölném magam, mert másként, mint élek, élni nem tudok, s mást hinni és másképp gondolkodni sem. Így érzem ezt ma is, 1942-ben is, háromhónapi munkaszolgálat és tizennégy napi büntetőtábor után is.

Nem érzem zsidónak magam. Hát nehéz megmagyaráznom s nehezítésül még hozzátehetem, hogyha valláshoz egyáltalán közöm van, akkor a katolicizmushoz van közöm.” (1942. május 17.)

Ha merész lennék, azt állítanám, hogy ezzel a néhány, naplóból származó sorral azt bizonyíthatjuk: Radnóti tulajdonképpen nem volt zsidó. Pontosabban: nem úgy volt zsidó, ahogy az általában tankönyvben található odavetett megjegyzésekből és szóban ismertetett életrajzokból megtudható. Így lebonthatunk több falat. Egyrészt azt, amit a tankönyvi és a tanár szájából elhangzó életrajz állíthat, másrészt azt, amely napjainkban az erősödő előítéletek, a fokozódó intolerancia mentén újraépülni látszik. Ezzel bebizonyíthatjuk, hogy zsidózni sem olyan egyszerű. Nem egyszerű, mert a megkülönböztetett sem azonosul azzal, amit ráaggatunk. Vagyis nem száz százalékgig azonosul. Hogy zsidó és zsidó között van különbség, de zsidó és magyar között nincs.

Mindezzel nem azt kívánom sugallni, hogy meg kell feledkeznünk Radnóti zsidóságáról, a fasizmusról mint elsődleges kon-

textusról a versek tanítása során, csupán azt, hogy ezek túlhangsúlyozása a kompetencia alapú képzés követelményeinek talán megfelel, de emberileg kudarcot vall.

Csak azt szeretném jelezni: máshogy kellene Radnóti tanítani. Bátran, emberien, akár még „hatásvadász módon” is, ha ezzel eredményt érünk el. Úgy, ahogy Tarantino teszi a holokauszttal a *Becstelen brigantyk*ban. Megbontani a tabukat, melyek még mindig túl erősek. Nézőpontot váltani, és behelyezkedni Radnóti gyilkosainak bőrébe, akik kényelemből öltek. Vajon milyen lehet az ő szemszögükből megírni Radnóti utolsó napját? Vajon hogyan élhettek életük további részében? Ki kellene próbálnunk minden utat, ha már ez a mostani kudarcot vallott.

De fölmerül még egy zavarbaejtő kérdés. Miért gondolom, hogy aki nem mutat érzékenységet Radnóti sorspéldázatára, az a költészetében vagy a *Naplójában* megjelenő egyes helyzetekre igenis érzékeny lehet? Azért, mert Radnóti sorsa az emberi helytállás példaán keresztül elhatárolódásra is sarkallhat. A vállalt magatartás ugyanis halálhoz vezetett, ami talán krisztusinak tűnik, de nem az, ezért nemcsak ízléstelen, hanem hibás metafora. Azért, mert a sorspéldázat patetikus, de a pátosz miatt monumentális és átláthatatlan. Csodálatot válthat ki, de együttérzést sokakban nem. Félelmet válthat ki, de empátiát kevésbé. A nyugat-európai ember egyébként sem tud mit kezdeni a halállal, és inkább nem vesz róla tudomást, mint ahogy Radnóti haláláról sem.

„Nem kellene félnie, mert ma már nem neki kellene félnie” – idézhetjük fel. Ma már tehát csak az lenne a különbség, hogy nem Radnóti Miklósnak, hanem Jónás Tamásnak kellene félnie? Neki kellene félnie azoktól az emberektől, akik nem az emberi intolerancia egyetemes működésére figyelnek Radnóti sorspéldázatát elemezvén, hanem egy zsidó munkaszolgálatos halálára? Pedig, ha egy hozzánk hasonló ember sorsára figyelnének, nagyobb esélyük lenne a megértésre.

Nem tudom, hogy úton vagyunk-e az írástudók újabb árulása felé, de a nagy menetelésben néha felemelhetjük a fejünket, habár manapság a magyartanítás igencsak erőltetett menet. (Újabb ízléstelen, záró metafora.)

Kapiller Sarolta

A LEVÉL A HITVESHEZ TANÍTÁSA DRÁMAPEDAGÓGIAI ESZKÖZÖKKEL

Radnóti tanítása ünnep tanárnak és diáknak, s bármilyen módszerrel közelítjük is verseit, sikerre számíthatunk.

Érettségi előtt, irodalomelméleti és irodalomtörténeti ismeretekkel felvértezett tanítványainknak új élményt, a felfedezés örömét jelentheti egy olyan drámaóra, amely a beavatás változatos eszközeivel teremti meg a beleélés kondícióit, és az intuícióra, a kreativitásra, a fantáziára alapozva vezeti el a tanárt és diákjait az önálló életet élő játékból az önálló életet élő mű határterületére.

Innen tovalendülve merítkezhetünk meg a vers poétikai rejtelmeiben.

Érdemes 2 x 45 percet szánni a játékra, amely arra sarkall oktatót és tanítványt, hogy ne passzív befogadóként, hanem aktív résztvevőként legyen jelen, s fegyelmezett, céltudatos, tervszerű munkával teremtsen a költői világgal párhuzamosan egy olyan saját világot, amelyben a saját személyiség megtalálása, egymás elfogadása az egyik legfőbb cél.

Az esztétikai, kritikai érzék kialakítása és a szociális érzékenység felébresztése mellett a drámajáték a kapcsolatteremtés, az önálló gondolkodás, az önismeret és az emberismeret eszköze is. Fantázia, önkontroll és önfegyelem szerencsés ötvözetére van szüksége tanárnak és tanulónak ahhoz, hogy a játék elérje célját: az irodalom, a művészet nyelvét és összefüggéseit úgy értesse meg a tanulókkal, hogy a mű semmit ne veszítsen hitelességéből, amikor utólagos elolvasása, interpretálása felidézi a játék pillanataiban generált érzelmeket, hangulatokat, sajátos szituációkat és ezek asszociációit.

Mindenekelőtt a tanárnak önmagában kell tudatosítania, hogy a beavatás során, amikor tanítványai még nem ismerkedtek meg a *Levél a hitveshez* szövegével, mit nem szabad szem előtt tévesztenie.

Határozzon meg olyan kulcsszavakat, szópárokat, amelyek segíthetnek a költői szöveghez való ragaszkodásunkban. Fontos előre tisztázni, hogy mi a levél, mit jelent a hitves és barát fogalma, a férfi–nő kapcsolat, a küzdelem és feladás, emlék és feledés, fény és árnyék, fogság és szabadság, álom és valóság, remény és reménytelenség, csend és kiáltás, közel és távol, mélység és magasság, háború és béke, én és te, múlt, jelen, jövő.

Ha kijelöltük, hogy milyen térbeli, időbeli és fogalombeli intervallumban játszhatunk ahhoz, hogy közel kerüljünk a vershez, indulhat a játék. A játék szerepet feltételez. A szerep elengedhetetlen kelléke az empátia, az empátia pedig feltételezi a mindenkori „másikat”, annak elfogadását.

Ráhangelő kérdésként mindjárt az elején elhangozhat a verszárlat „2 x 2 józanságá”-nak feloldását segítő egyszerű feladvány.

1. *Mit jelent a 2 x 2?* A válaszok tanulóink beállítódására, fogékonyságára, fantáziagazdagságára jellemző skálán mozognak.

A 2 x 2:

bizonyosság
biztos pont
matematikai művelet
józanság
néha 5
szimmetria
ésszerűség
kiszámíthatóság
megváltoztathatatlanság
két hattyú

Az osztály humán vagy reál érdeklődésű többsége kijelöli azt az utat, amelyen játéksorozatunkkal továbbhaladhatunk.

2. *Ábrázoljuk egyetlen kimerevített mozdulattal, mimikával, fej–arv–kéz segítségével a csendet és a kiáltást!*

Leghatásosabb, ha kérésünkre minden játékban résztvevő egyszerre mutatja be az általa legjellemzőbbnek tartott arckifejezést, mozdulatot. A száj elé emelt mutatóujj és a *Sikoly* című képzőművészeti alkotás arckifejezése várhatóan gyakori lesz az ábrázolásmódok közt.

Érzelmek, indulatok, de akár fogalmak megjelenítésére is kiválóan alkalmas a szoborjáték.

2. *A szabadság és a fogság szobra*

A tanulók válasszanak maguk közül egy-egy szobrászt és egy-egy önként vállalkozót, aki a szobor szerepébe lépve a szobrász utasítására megformálja a szabadság, majd a fogság mozdulatlan szimbólumát.

Megjelennek azok a sztereotípiák, amelyek akciófilmekben nevelkedett tanítványainkban a szabadság-fogság fogalmával azonosultak. Gyakori az amerikai szabadságszobrot utánzó mozdulat. Ha a tanulók egyenként egy-egy mozzanattal változtathatnak a szobrokon, érdekes megoldásokat találnak. A lányok szívesebben foglalkoznak a szabadság témájával, a fiúk a fogságéval. Gyakori kellék a virág, sokszor előfordul a magasba lendített kéz. Feltehetjük a kérdést a szobrok változtatásának egyes fázisaiban: miért érzi jól magát, miért érzi rosszul magát a szobor?

3. *A háború és a béke szoborcsoportja*

A résztvevőket két csoportra osztjuk. Az egyik csoport a háborúról, a másik a békéről alkot szoborcsoportot. Gyakori a vér, bomba, fegyver, repülő és a siratás motívuma. A béke esetében fontos kellék a magasra tartott zászló, a magasra emelt győztes. Ha időnk engedi, a csoportok tagjai elemezhetik a saját, illetve a másik csoport alkotását. Kitérhetnek a kompozícióra, a használt

szimbólumokra, és elmondhatják, mi az, amin változtatnának a hatásosság érdekében. Művészettörténeti, esztétikai ismereteiket is kamatoztathatják. Ne lepődjünk meg, ha szakszerű elemzések születnek, túllépve a drámajáték határain.

4. *Háborúra vonatkozó szavak, hangok*

Keressünk olyan szavakat, hangokat, amelyek kifejezik a háború hangulatát. Nem ismétlődhetnek a már elhangzottak. Embertelen, pusztulás, értelmetlen, szörnyűség, fájdalom, sírás, tehetetlenség, gonoszság, káosz, sikoly, könnyek, áldozat, robbanás, füst, halál – ezek a leggyakrabban előforduló szavak.

5. *Álom és valóság*

A következő játéknak pszichés hatása van. Kérjük meg tanítványainkat, hogy dőljenek hátra, hunyják be a szemüket, és gondoljanak életük legszebbnek tartott élményére. Hagyjunk erre két-három percet, majd váltsanak életük legkellemetlenebb emlékére. Várható – és jogos – a felháborodás a sorrend miatt: miért kellett elrontani a szép emléket a rosszal... Erre a választ majd a vers olvasásakor adjuk meg, egyelőre csak annyit mondjunk, hogy az életben sem válogathatjuk meg a tőlünk független események egymásra következését.

7. *Fogságból küldött üzenet*

Egyetlen szóval üzenhetsz a barátodnak, kedvesednek és az ellenségednek a fogságból, ahol teljesen bizonytalan a sorsod, nem tudod, hogy mi fog veled történni. A tanulók a következőket írták a táblára:

BARÁT	KEDVES	ELLENSÉG
Kitartást	legyél	nincs
Hiányzol	szeretlek	hagyj!
Megjövök?	Megjövök	megjövök!!!
Vigyázz!	Hiányzol!	–
Szia!	Drága	Te
Maradj	óvd	–
Csá Kriszta	egyetlenem	pusztulj!
Bízz!	Várj!	Megbocsátok/ bocsáss meg!
Reménység	jövök!	Na és...
Várlak	hiányzol	kerülj el!
Érted!	Veled?	Nélküled!!!
Találkozunk	Találkozunk!	Találkozunk
S.O.S	Bízz bennem!	VÉGE
CS	Ó	K!
VELED	MINDIG	SOHA

Ha hosszabb időt szánunk a játékra, hosszabb leveleket is írathatunk. Kipróbálhatjuk a levélírást úgy is, hogy a megkezdett levelet kell folytatnia a következő játékosnak. Ilyenkor érdemes azt a vershelyzetet is felvázolni, amely a *Levél a hitveshez* keletkezésének körülményeihez köthető.

A játék végeérhetetlen lehetőségeket kínál a szerelem témájában. A tanulók életkori sajátosságainak megfelelően számos feladatot adhatunk még:

Mit gondol a költő?

Mit gondol az ottbőn várakozó kedves?

8. Egy szerelem története a megismerkedéstől a kényszerű elválásig

Kérjük meg a játékban résztvevőket, hogy öt képben ábrázolják egy szerelem különböző állomásait. Ez lehet némajáték, szoborjáték, de megoldható körmese formájában is. Kis csoportokat alkotva, csoportonként öt mondatot mondhatnak a tanulók, a következő csoportnak folytatnia kell az addig elhangzott szöveget.

9. Üzenet haza

Az információ átadásának nehézségeit tapasztaltatjuk meg ezzel a gyakorlattal. A „s kihez vakon, némán is eltalálnék” szöveget a körben ülők valamelyikének fülébe súgjuk, és megkérjük, hogy adja tovább, amit hallott. Az egyik próba során a „ha vak lennék, rád találnék” mondat lett az eredmény húsz tanuló részvételével.

10. Mozgás a térben – szembekötősdik akadályokkal

Annak érzékeltetésére, hogy akadályok ellenére is megtalálhatja egymást két ember, olyan játékot ajánlunk, amely ismerős: a szembekötősdit. Két önként jelentkezőnek, egy fiúnak és egy lánynak bekötjük a szemét, és a rendelkezésünkre álló viszonylag nagy tér két különböző pontjára vezetjük őket. A többieket megkérjük, hogy a térben különböző akadályokat képezzenek, s ha a bekötött szemű játékosok valamelyike akadályba ütközik, nevezék meg az akadályt. Így lesz tűz, víz, tenger, hegy, bozót, híd stb. A játék végére általában megtalálja egymást a két, akadályokat leküzdő tanuló.

Ami ezután következik: a vers felolvasása. Első hallásra ismerős helyzetekkel találkoznak a diákok, olyan életérzésekkel, amelyeket megtapasztaltak a játéksorozatban. A megéltékből összeáll a költemény érzelmi síkja, ami persze nem helyettesítheti a szövegközpontú irodalomtanítást, a poétikai megismerést.

Mégis vallom, hogy a közös játék, a felismerés lehetősége közelebb visz a racionális megértéshez, s olyan rejtett tartalékokat

hív elő az elemzés során, amelyek csak a friss ráhangolás nyomán jutnak felszínre.

Elkötelezett drámatanár is csak félve nyúl a vershez a drámajáték eszközeivel. A lírai műalkotásban sok olyan elem van, amelyet nem lehet dramatikusan felfejteni. Mit kezdenénk a „sok hűvös érintésü büszke páfrány”-nyal?

Valószínűleg feltennénk a kérdést: mi lenne a veszély, ha nővény lenne?

Ha elég kreatívak a tanítványaink, a vers olvasásával párhuzamosan megpróbálhatjuk a kipróbált játékokat úgy fűzni egymásba, hogy a szöveg drámai változata álljon össze képsorozattá a háttérben. Ehhez sokévnnyi drámapedagógiai próbálkozás és játékra kész tanítványok kellenek.

*

Köszönöm a próbák kiállítását a körmendi Kölcsey Ferenc Gimnázium 12. B osztályának.

Fenyő D. György

ÖTLETEK ÉS GONDOLATOK A LEVÉL A HITVESHEZ TANÍTÁSÁHOZ

Egy hasonló kérdésfelvetésű konferenciasorozat többek között arra is való, hogy egy elemző megpróbálkozhat egyazon szempontrendszerrel érvényesíteni több műnél – jelen esetben akár 12 jelentős magyar vers esetében. A *Szondi két apródja* és az *Esti kérdés* tanításáról szólva ugyanazokat a szempontokat érvényesítem, s ezt teszem most Radnóti Miklós versével. Állandó szempontjaink a következők:

I. ELŐZETES DÖNTÉSEK

- 1.) A pedagógiai pozíció
- 2.) Az idő – avagy a verssel való foglalkozás bősége és mélysége
- 3.) Tartalmi pozíció – avagy a szövegkontextus
- 4.) A személyiségfejlesztés szempontja – avagy a vers tanításának szellemi–életismereti–morális–emberismereti–világismereti célja
- 5.) A poétikai fókusz – avagy a vers tanításának irodalomtörténeti–poétikai–irodalomelméleti célja
- 6.) A szövegértési fókusz – avagy a vers tanításának lehetőségei a nyelvi értést és a nyelvhasználatot fejlesztő folyamatban

II. A VERSSEL VALÓ FOGLALKOZÁS LÉPÉSEI ÉS MŰVELETEI

- 1.) Ráhangolódás
- 2.) Kreatív-produktív feladatok
- 3.) A versszöveg bemutatása
- 4.) A vers elemzésének legfontosabb lépései
- 5.) Elemző fogalmazások
- 6.) Kreatív feladatok
- 7.) Kutatómunka, gyűjtőmunka

- 8.) Játékok és egyéb ötletek
- 9.) Reflektálás

Amikor egy-egy vers tanításáról gondolkozunk, érdemes minden szempontot felvetni, de – látni fogjuk – érvényesen nem lehet minden megközelítést minden versnél alkalmazni, illetve maguk a versek hívják elő azt, hogy egyik esetben inkább a művelődéstörténeti kontextusra, máskor a szövegértésre, ismét máskor a nyelvi megoldásokra essen a hangsúly. Az eltérések és különbségek éppoly beszédesek, mint a hasonlóságok

A harmadik probléma: éppen az ismert körülmények miatt a versnek – és Radnóti minden utolsó költeményének – olyan morális súlya, morális pozíciója van, ami sokkal tiszteletteljesebb megközelítést tesz csak lehetővé, mint amit általában megszoktunk. Ahogyan nehéz a *Hymnust* vagy a *Szózatot* úgy elemezni, hogy nem gondolunk arra, hogy nemzeti szimbólumainkról beszélünk, ugyanúgy nehéz Radnóti utolsó verseiről nem a tisztelet hangján beszélni. Ez a tanításban súlyt jelent (miközben természetesen lehetőséget és feladatot is), a tanár számára pedig korlátozza a lehetőségeket. Ezért nem tudtam például jó kreatív-produktív feladatokat kitalálni, játékokat és kreatív írási gyakorlatokat – továbbá meglehetősen szűk néhány más tanítási lehetőség repertoárja.

I.) *Előzetes döntések*

1.) *A pedagógiai pozíció*

Radnóti Miklós az egyik legkönnyebben szerethető költőnk. Az iskolai tanítás tapasztalata azt mutatja, hogy népszerűsége nem csökken, és a gyerekek szívesen veszik a verseivel való foglalkozást. Ezt azért fontos leszögezni, mert azt mondhatjuk, hogy a *Levél a hitveshez*t taníthatjuk 12. osztályban, akkor, amikor az irodalomtörténeti rend diktálja, a XX. század közepének költészetéről szólva, de korábban is jól tanítható – és főleg: könnyen befogadható. Már 8. osztályban lehet szó

róla, és indokolt lehet a szakiskolákban is tanítani. Ugyanakkor nem tartom szükségszerűnek, hogy éppen a *Levél a hitveshez* legyen a tárgyalt vagy elemzett kései Radnóti-vers: a *Hetedik eclogát*, az *Erőltetett menet* és a *Razgeldnicákat* ugyanannyira értik és szeretik a 14 éves gyerekek, mint a *Levél a hitveshez*. (Tegyük hozzá: az *À la recherche...* és a *Nyolcadik ecloga* bonyolultabbak, azokat később ajánlanám.) Vagyis a *Bori notesz* verseit – a *Gyökér* kivételével – mind érdemesnek és könnyen taníthatónak gondolom a szakiskolákban is, mert az az érzelmi egyértelműség és telítettség, ami Radnóti verseit jellemzi, meg tudja ragadni őket (s a költészet tanítása még sokkal nagyobb feladat a szakiskolákban, mint a cselekményes epikáé vagy drámáé).

2.) *Az idő – avagy a verssel való foglalkozás bősége és mélysége*

Mivel a vers érthető, többféle érvényes döntést hozhatunk. Foglalkozhatunk vele egy egész órán, elemezhetjük, megvizsgálhatjuk sok szempontból (ezekről a szempontokról lesz még szó). Dönthetünk úgy, hogy csak felolvassuk illusztrációként – lehet úgy is beszélni róla, ha nem elemezzük. Végül pedig megvizsgálhatjuk egyetlen szempontból, vagyis lehet érvényesen foglalkozni vele tíz-húsz percig. Mindezt az teszi lehetővé, hogy a vers lényege, magva szinte mindenki számára evidens, ezért a verselemzés sem azt szolgálja, hogy ehhez a lényeghez hozzáférjünk (ahogy az *Esti kérdés* vagy az *Eszmélet* esetében ez az elemzés tétje), hanem azt, hogy többet megtudjunk a versről vagy valami másról. Sokat el tudunk mondani a vers szépségéről, de nem szükséges, hogy elemezzük – szépsége anélkül is működik.

3.) *Tartalmi pozíció – avagy a szövegkontextus*

A verset elsősorban irodalomtörténeti pozícióban szokás tanítani: Radnóti versei, ezen belül a *Bori notesz* versei között. Nem indokolatlan e kontextus meghagyása: véleményem

szerint nemhogy csökkenti, de még növeli is a vers hatásosságát, erejét, jelentésének bonyolultságát, hogy látjuk azt a sötét hátteret, ami ennek a gyönyörű szerelmes versnek a mögötte.

Ugyancsak taníthatjuk egy olyan összeállítás részeként, ami a második világháborús irodalomról szól, vagy olyan szövegek összefüggésében, amelyek a holokausztról beszélnek. Tekinthetjük a magyar holokausztirodalom részének – még ha maga a holokausztirodalom fogalma vitatott, továbbá nagy érzelmeket vált is ki a befogadókban.

Ha kiemeljük a történelmi eseménysorból, akkor is több érvényes kontextusba tudjuk helyezni. Megközelíthetjük a műfaj felől, vagyis beszélhetünk róla úgy, mint az episztolaköltészet egy darabjáról. Elhelyezhetjük más vallomások közé, ezáltal a beszédmódot, a megszólalás mikéntjét, modalitását állítjuk a középpontba. A szerelmi költészet, ezen belül a házastársi költészet is jelentheti a szöveg tartalmi kontextusát, vagyis elhelyezhetjük más szerelmes versek, a feleséget megszólító és megidézők közé. Tárgyalhatjuk a zárt formájú versek között, indokolt lehet tehát egy verstani beállítás. Végül pedig vizsgálhatjuk stílustörténetileg, és bemutathatjuk vele az 1930–'40–'50-es évek újklasszicizmusát, a zárt formák és klasszikus műfajok felé fordulás egy jellegzetes és érvényes darabját.

Ez utóbbi kontextusok mindegyike helytálló és érvényes, mégis azt gondolom, hogy a most tárgyalt vers esetében mindezek csak hozzátesznek valamit a versről való tudásunkhoz, de a történelmi helyzet, amelyben keletkezett, olyan fontos, hogy abból kiemelve vélhetően veszítene a vers az erejéből.

4.) *A személyiségfejlesztés szempontja – avagy a vers tanításának szellemi-életismereti-morális-emberismereti-világismereti célja*

A vers szólhat a hűség, a szerelem erejéről, a házastársi szerelem erejéről. Arról, hogy képes leküzdeni a távolságokat, a szenvedéseket, a határokat, az embertelenséget. Hogy hűnek

maradni szellemi döntést jelent, belső elhatározást, és éppen ezért is: belső tartást. Hogy minden külső körülményen túl tudja emelni az embert az a belső gazdagság, amit a szerelem kikristályosít benne.

Szól a vers arról is, hogyan tett tönkre emberi életsorokat a holokauszt. Nem elvontan beszélhetünk sok millió áldozatról, hanem konkrétan láthatunk magunk előtt egy fiatal magyar házaspárt, két egymást szerető embert, akiket elválaszt, majd elszakít egymástól a fasizmus. A munkaszolgálat realitása és a munkaszolgálatban élő ember belső világa olyan éles ellentétben, kontrasztban állnak egymással, hogy az előbbit is mélyebben átláthatjuk, elképzelhetjük az utóbbi fényében.

Felfoghatjuk a verset úgy is, mint az Endlösung, a zsidók kiirtására tett brutális próbálkozás legyőzését. Az érződik a vers minden eleméből, hogy képes fölékerekedni a láger valóságának, hogy a lélek, az elme jóval több annál, mint amit egy bestiális terv legyőzni képes lenne. A belső gazdagság, az értelmes cél – amiért érdemes élni –, az érintetlenül megőrzött otthoni világ emlékképe erőt adott az elhurcolt foglyoknak a túléléshez. Ahogy a lágervilágot megjárt pszichológus, Victor Frankl kifejti, aki képes volt önmaga elé célt, értelmes célt kitűzni, aki mindvégig látta az élet, a saját élete értelmét, az volt képes túlélni a holokausztot.¹ (Természetesen ennek a gondolatnak ellene szól az a tény, hogy Radnóti nem élte túl a menetet – ám az ellentmondás csak látszólagos, hisz a belső tartás, az értelmes céltételezés, a megőrzött belső integritás nem jelentettek garanciát a túlélésre, csak lehetőséget. Úgy is fogalmazhatjuk Frankl tételét, hogy annak volt nagyobb esélye a túlélésre, akiben ez a belső tartalom megvolt. Akinek volt miért hazatérnie, az inkább hazatért. Vagy Radnótira átfordítva a tételt: lehet, hogy nem ellenérvet kell látnunk a fenti tétellel szemben Radnóti halálában, hanem an-

---

¹ Victor FRANKL, *...mégis mondj Igent az Életre!*, Ford. BRUCK Vera – GORZÓ Andrea, Bp., Pszichoteam Mentálhigiénés Módszertani Központ, 1988, 153.

nak megerősítését már abban is, hogy Radnóti Szerbiától egészen a nyugati magyar határig el tudott menni; nem a halála az ellenérv – hosszú menetelése a bizonyíték.)

5.) *A poétikai fókusz – avagy a vers tanításának irodalomtörténeti-poétikai–irodalomelméleti célja*

Mire való a formai tökéletesség? Milyen hatása van e minden elemében harmonikus versnek? Hogyan teremthető meg egy vers tökéletes harmóniája, és mi ennek a következménye? – Lényegében ugyanazt a kérdést fogalmaztam meg háromféleképpen, és úgy vélem, a vers elemzésével ezt a kérdést járhatjuk alaposan körül.

A verselés fegyvelmezett és szabályos: a hatodfeles jambikus ritmust nem töri meg semmi.² A rímelés kiegyensúlyozott,

---

² Érdemesebb azonban komolyabban is foglalkozni a vers ritmusával. Kérdés ugyanis, hogy egyértelműen jambikusnak tekintsük-e a verset. Véleményem szerint értelmezhetjük ütemelőzővel tochaikusnak. A jambikus értelmezés mellett az szól, hogy szépen és pontosan értelmezhető hatodfeles jambusokként a vers minden sora. A tochaikus ritmizálás mellett az szólhat, hogy a 40 soros versben 21 sor kezdődik egy szótagos szóval, mégpedig zömmel nem hangsúlyos szóval (a, de, most, hát, ki). Vagyis a sorok több mint fele hangsúlytalanul kezdődik, és a második szótagra kerül ezekben a hangsúly. Különösen feltűnő, hogy bizonyos versszakokban még ennél is nagyobb ez az arány, egyáltalán nem egyenletes az ilyen sorkezdések eloszlása (páratlan versszakok, 1., 3., 5. vsz: 6 ilyen sorkezdet van; 2. vsz: 2 ilyen sorkezdet; 4. vsz: 1 hasonló sorkezdet). Ellelne lehet vetni e felfogásnak, hogy az ütemelőzőt a verstani szakirodalom nagyobb része elveti – de nem éréktelen végignézni a verset lejtése, ritmizálhatósága szempontjából. A vers ritmusa véleményem szerint leginkább a *Szeptember végén* eldönthetetlenül tochaikus és jambikus verselésére emlékeztet. Nem lehet ez sem véletlen, ha a két vers tartalmát, légkörét, üzenetét is figyelembe vesszük: mindkettő a meglévő szerelmi és házastársi kapcsolatot és a hűséget hangsúlyozza, és mindkettő az elmúlás és az örök szerelem légkörét árasztja.

Jelen konferencián Sztár Katalin mutatta ki izgalmas előadásában (lásd a 86–97. oldalon! – *a szerk.*), hogy Radnótinak vannak „nőies” és „férfias” lejtésű versei, hogy tematikai és hangnemi tekintetben is elválaszthatóak azok a versek, amelyek inkább jambikusak, és azok, amelyek inkább tochaikusak. Fenti rövid ritmikai elemzésemben ezt a kettőt összekapcsolom, amikor azt mondom, hogy a vers egyszerre jambikus és tochaikus, „férfias” és „nőies”, zenei értelemben benne van a férfi megszólaló és a női megszólított egyaránt.

páros rímeket használ, amelyek nagyon hamar teljesítik a versolvasó elvárását, hiszen a felelőszók (felelőrímelek) azonnal válaszolnak a hívószókra (hívórímekre). Az első rím három szótagos, ez megteremti ezt a rímelő, zárt zenei formát, a többi két szótagos, szép asszonánc. A szókincs választékos, képkinccse gazdag és láttató, mondattana átgondoltan funkcionális (az enjambement-ok logikusan ott helyezkednek el, ahol a szöveg értelme megkívánja).

Ennél a hagyományos és harmonikus formánál is nagyobb szerepe van a vers átélhető szépségében annak, hogy problémátlan a benne megszólaló érzem- és gondolatvilág. Problémátlan mind a versben megfogalmazott szerelmi érzés, ugyanígy problémátlan az erről való beszéd, és problémátlan a vallomás kimondása.³ Minden, ami fájdalomassá teszi a verset, kívülről, ellenségesen, fenyegetően érkezik, de sem magát az érzésvilágot, sem a kapcsolatot, sem az erről szóló nyelvet nem kérdőjelezi meg („s te messze vagy”; „Mikor láthatlak újra, nem tudom már”; „csak messze vagy”).

Ha tovább általánosítjuk a bevezető kérdést, akkor úgy is megfogalmazhatjuk mindezt, hogy mennyiben lehet érvényes egy ilyen problémátlan költői beszéd a XX. század közepén, illetve megfordítva: hogyan állítja helyre, hogyan teszi megint érvényessé ezt az egyértelműséget egy morálisan ennyire egyértelműen embertelen helyzet?

Módszertanilag azonban tegyük hozzá mindehhez, hogy miközben rendkívül izgalmas probléma (mind a művészet, mind az erkölcs szempontjából), azért nem a diákok problémája. Felvethető, de nem érdemes erre fókuszálni, több más probléma van a versben, ami izgathatja őket.

---

³ TANDORI Dezső, „*À la recherche... Radnóti* = Uő., *Az erősebb lét közelében*, Bp., 1981., Gondolat, 215–223.

6.) *A szövegértési fókusz – avagy a vers tanításának lebetűségei a nyelvi értést és a nyelvhasználatot fejlesztő folyamatban*

A vers elemzése során helyezhetjük a hangsúlyt a zárt forma és a mondatformálás viszonyára. Ebben lényeges kérdés az enjambement, de nem csak az. A nyitva hagyott vagy lezárt mondat, a folytatás, a dikció felgyorsulása és lassulása egyaránt olyan kérdések, amelyekre a vers kapcsán mint szövegformálási módszerekre érdemes felhívunk a figyelmet.

A stilizálás szintén vizsgálatunk és tanítási gyakorlatunk középpontjába kerülhet. A választékos szóhasználat megfigyeltetése, a választékosság mint stilisztikai hatóerő érdekes lehet. Csak egy – talán nem is apró – adalék: a versben 18 alkalommal fordul elő a leghétköznapibb kapcsolatos kötőszó, az „és” – pontosabban a 18-ból csak kétszer szerepel „és” alakban, 16 alkalommal viszont az „s” szerepel a szövegben, ami már a XX. század közepén, hetven évvel ezelőtt is kissé archaizáló és feltétlenül felfelé stilizáló szóalak volt.

Máig él az a nyelvi babona, mely szerint „kötőszóval nem kezdünk mondatot”; „és-sel nem kezdünk mondatot”. Sok klasszikus szöveget kell megfigyeltetni ahhoz, hogy a gyerekek megnyugodjanak: bátran kezdhetünk mondatot kötőszóval. „És” sokat kell gyakoroltatni a kötőszavas mondatkezdést ahhoz, hogy jól, kifejezően, választékosan használják azokat. Radnóti ebben a versben kezd mondatot, tagmondatot, verssort, egész versszakot „s”, „-vel”, „de”-vel, „mikor”-ral, „hát”-tal egyaránt.

Mindhárom szempontból jó feladatok és fogalmazási, szövegalkotási gyakorlatok teremthetők, mégis úgy vélem, nagyon sok közvetlen szövegalkotási szempontot nem lehet érvényesíteni, a vers annyira stilizált nyelven szól, hogy ilyen típusút ritkán alkotnak diákjaink.

II.) *A verssel való foglalkozás lépései és műveletei*

1.) *Ráhangolódás*

Az első ráhangoló feladat a vers leghangsúlyosabb, leginkább szembeötlő kifejezését állítja a középpontba, „a 2 x 2 józan-sága” kifejezést. Versemlékezetünk ezt a félsort, ezt az írásmódot, ezt a metaforát nagyon könnyen megjegyzi, egyike a Radnótiól legtöbbet idézett részleteknek. Az érdeklődés felkeltéséhez emeljük ki a „2 x 2”-t, és adhatjuk a következő feladatokat, kérdéseket ráhangoló feladatoknak:

- Milyen verset várunk, ha tudjuk, hogy ez szerepelni fog a versben? (Milyen témáról szólhat, milyen hangulata lehet?)
- Mit jelent a „2 x 2” szókapcsolat szó szerint? Mit jelent hétköznapi használatban, amikor átvitt értelemben használjuk? (Pl.: „Hogy nem érünk oda időben, az kétszerkettő”)
- Milyen írásmóddal írjuk le egy versben: kétszer kettő, vagy: kétszerkettő, vagy: 2 x 2? Milyen stilisztikai értéke van egyik és másik írásmódnak?

Másik előzetes bevezető feladat és megközelítés lehet a műfajra való ráhangolás. Előre össze kell gyűjteniük a diákoknak levélírási szituációkat:

- Mondjatok olyan élethelyzeteket, amikor levelet írunk! Mondjatok olyan élethelyzeteket, amikor levelet írunk a szerelmünknek! Mondjatok olyan helyzeteket, amikor levelet írunk a feleségünknek!

Készíthetünk ráhangoló feladatokat egyszerre a *Levél a hitveshez*, a *Razglednicák* és a *Hetedik ecloga* tanításához. (Ez utóbbi szintén levél, még ha a cím nem utal is rá.) Ekkor szintén a műfaj felől közelíthetünk:

- Mikor írunk levelet, mikor írunk képeslapot? Milyen Mennyiben más érzés levelet vagy képeslapot írni? Mennyiben más érzés levelet vagy képeslapot kapni? Mikor szokott az ember egy levélre vagy képeslapra várni?

- Milyen élethelyzetben kerülhet sor egyikre és másikra? Milyen tartalmi hasonlóságok és különbségek vannak közöttük? Milyen nyelvi különbségek vannak közöttük?

2.) *Kreatív-produktív feladatok*

Miközben úgy gondolom, a szövegek, jelen esetben a versek jelentős részéhez közelebb visznek a kreatív-produktív feladatok, a manipulált szövegekkel való foglalkozás – a *Levél a hitveshez* szinte nem tűri az ilyen jellegű beavatkozást. Miért? A vers és a halál közelsége előtti tisztelet nem engedi az ilyen játékos beavatkozásokat? Valószínűleg igen – a többi bori vers esetén sem lenne jó érzés versváltozatokat, verstörödékeket, átírt vagy elrontott szövegváltozatokat készíteni. Esetleg nincs szükség az ilyen beavatkozásokra? Erre is igennel felelek – volt már szó arról, hogy a vers értelmezéséhez nincs szükség mély, analitikus, „szétszedő” elemzésre; akkor hát minek az ilyen beavatkozás? Vagy nincs olyan poétikai megoldás a versben, ami kihívná az elemző (vagy az elemeztető, a vers megértetésével szakmaszerűen foglalkozó ember) játékos kedvét? Azért felelek erre is igennel, mert úgy vélem: mechanikus módon erre a versre is készíthetünk kreatív-produktív változatokat (kihagyhatjuk egyes részeit, szétvághatjuk, feldarabolhatjuk, és így tovább), mégsem érzem egyiknél sem azt, hogy valóban e vers lényegéhez vezetnének ezek a változatok. Fogadjuk el tehát: vannak olyan versek, amelyek nem igénylik, és vannak olyan versek, amelyek nem nagyon tűrik meg az ilyen megközelítést. A *Levél a hitveshez*, úgy tűnik, se nem igényli, se nem engedi ezeket a gyakorlatokat. Jobb, ha önmagában engedjük hatni a szöveget.

3.) *A versszöveg bemutatása*

Egy klasszikus versmondást ismerek: Gáti József veretes, igényes, szép, lassú klasszikus szavalatát. Szép Radnóti-válogatásában Kaszás Attila is elmondja versünket, és továb-

bi két hivatásos hangfelvétel is rendelkezésünkre áll. Mai információk világunk jellegzetessége, hogy ezek mind könnyen hozzáférhetőek, CD-n és a You Tube-on egyaránt. A You Tube egyik nagy érdekessége, hogy rajta amatőr előadások is szerepelnek, így a *Levél a hitveshez* meghallgatható egy ismeretlen versmondó-versolvasó, valamint egy ismeretlen zenekar előadásában egyaránt. Érdemes-e ezeket bevenni az órára? Érzésem szerint nem kevésbé, mint bármely más vers esetén, sem inkább, sem kevésbé. Azért kevésbé, mert a vers – érthetősége és átélhetősége okán – nem igényli a közvetítő elemeket. Talán Kaszás Attila neve, halála utáni komoly kultusza segíthet olyan osztályokban, amelyek nagyon elutasítók a költészettel szemben, ezért az ő versmondását segítségül hívhatjuk (íme egy sztár, aki Radnótit szaval – érezheti egy, a költészettől távol álló nyolcadikos gyerek). De arra, amiben egy előadás segíthet azzal, hogy értelmezi, átlelkesíti, esetleg provokál vagy leegyszerűsít, fogyasztathatóvá tesz, ennek a versnek nincs igazán szüksége.

4.) *A vers elemzésének legfontosabb lépései*

Érdemes szemügyre venni a címet, és elemezni a cím általánosító, elszemélytelenítő technikáját. A címben ugyanis a személyrag nélküli 'hitves' szó áll, határozott névelővel (vagyis nem „hitvesemhez”, hanem „a hitveshez”) szól a vers. Annál érdekesebb ez, mivel a szöveg sokkal személyesebb, a megszólalás intimitása, meghittsége ellentmond ennek. Nemcsak a szó alakja, de önmagába a szóválasztás is magyarázatot, értelmezést igényel: a 'hitves' szót használja a szöveg, amely sokkal választékosabb, archaizálóbb, kissé kimódoltabb, mint a szóba jöhető más szavak (feleségemhez, szerelmemhez, Fannihoz, kedvesemhez vagy akár a kedveshez). Vagyis a címnél már felfigyelhetünk a megszólalás egyszerre személyes és általánosító, személyes és távolságtartó jellegére. Szintén a 'hitves' szó veti fel már a címben a hűség érzésének megjelenését: a szó ugyanis a 'hit' tőből származik, annak

pedig éppúgy a 'hisz' a töve, mint a 'hívő'-nek vagy alakváltozatának, a 'hű'-nek. A 'hű'-ből pedig származik a 'hűség', amely így a 'hitves'-sel rokon szó.⁴

Másik szempontunk lehet a versbeli ellentétek sorra vétele. A vers ellentétrendszerében a következő elemek játszanak szerepet:

külvilág / realitás	↔	belső világ / képzelet, fantázia
jelen	↔	múlt
hangok	↔	csönd
pusztulás	↔	növényvilág, élet
távolság	↔	közelség

Ezen ellentétpárok egy része megfeleltethető egymásnak (például a külvilág és a jelen), más része azonban nem: a csönd és a zaj, üvöltés például egészen más dimenziókat jelentenek, ezek számbavétele feleslegesnek tűnik, mert könnyen azonosítható képekről és motívumokról van szó. Ám szemrevételezésükről nem lehet lemondani: a levélírás élethelyzetét, az elszakítottságot, illetve a hazavágyódás érzését, a képzeletbe menekülés és a képzelet embermegtartó szerepét ezek hordozzák.

Érdekes megvizsgálni a háttér és a vallomás viszonyát, sorrendjüket, összefüggéseiket, kapcsolataikat. Fontos szempont lehet a versben található térbeli mozgások, közeledések, távolodások, zártság és nyitottság vizsgálata. S ezzel összefüggenek az időbeli mozgások: a boldog múlt, a kamaszkori múlt, a kamaszkori képzelgések időbeli előreszaladása és a férfi képzeletének retardációja közötti kapcsolódások és ellentétek, játékok vizsgálata. Ami pedig ezeket a mozgásokat

---

⁴ A 'hitves' előfordulására a XVI. századból van adatunk (1589). A 'hit' első írásos feljegyzése a korai középkorból való (1057/1372). A szóbokor tehát így ábrázolható:

hisz ~ hi-	→ hit	→ hitves
	→ hívő // hű	→ hűség

Etimológiai szótár, főszerk. ZAICZ Gábor, Bp., Tinta, 2006 (A magyar nyelv kézikönyvei XII).

összeköti: az akarat, az elhatározás, a hazatérés vágya, amelyek képesnek tűnnek az idő- és térbeli korlátok legyőzésére. Ez a vers egyik legfőbb tartalma, ez az egyik olyan üzenete, amiért érdemes tanítani.

Külön vizsgálat lehet a versmenet nyomon követése. Itt szólni kell azokról az indulati-érzelmi változásokról, elcsöndesedésekről és felgyorsulásokról, ritmusváltásokról, a dikció, az intenzitás változásairól, azokról az érzelmi kiadásokról, amelyek helyenként rapszódiaszerűvé teszik a verset. Az érzelmi-indulati versmenet vizsgálatával párhuzamosan érdemes a versbeli mondatokat is megnézni: a felgyorsulás és lelassulás az enbjambement-okban, a hosszabb, és rövidebb mondatok váltakozásában is tetten érhető. A mondattanról szólva külön megfigyeltethetjük azokat az ellentétes, rácsapó, ritmusváltó félmondatokat, amelyek mintegy megváltoztatják a vers irányát, menetét, lendületét (például: „s te messze vagy”; „s mint egy hűvös hullám”).

A szerkezetről szólva több különböző szerkezeti sémát figyelhetünk meg a versben. Egyrészt – úgy vélem – a vers centruma a „hitvesem s barátom” kifejezés körül van: „tudom, hogy az vagy. Hitvesem s barátom. –”. Ez geometriaiilag is a vers centrumában található, a harmadik versszak ötödik sorában. Másrészt ez állítja teljes bizonyossággal a távollévő hitvessel való érzelmi azonosság, harmónia, testi és lelki megértés ki nem kezdett bizonyosságát. Vagyis ami a harmadik versszakban kérdés („feltékenyen vallatlak, hogy szeretsze?”), arra ez a sor feleletet ad. Ezt követően mondja a hatodik sor, hogy ezt a mély és teljes kapcsolatot csak külső erők tudják megkérdőjelezni: „csak messze vagy.” A vers nagyszerkezetében is kiugrik a harmadik, középső versszak: az kerül múlt időbe, az idézi fel a vágyakozás idejét. Vagyis a vers szerkezetét így ábrázolhatjuk: jelen – múlt (jövő a múltban) – jövő (akarat) – jelen.

Ez megfigyeltethető a versbeli téma- és megszólalásváltásoknak: helyzetleírás – vallomás – emlék – vallomás és elhatározás – helyzetleírás és értelmezés.

Ferencz Győző elemzése szerint két szerkezet található egyidejűleg a versben. Egyrészt van egy nyitánynak nevezhető első versszak, amely a vers további részeinek mintegy összefoglalása, másrészt van egy nagyszerkezet, amelyben az első versszakkal kezdődő ív az ötödikben zárul. E kettős szerkezetet az első sor „csönd”-je indítja, és az első és ötödik versszak utolsó sorai válaszolnak rá a visszatérő „hűvös” szóval.⁵

5.) *Elemző fogalmazások*

Két típusba sorolható elemző fogalmazásra teszek javaslatot: először összehasonlító verselemzésekre, másodszor pedig a vers néhány érdekes elemének, néhány feltűnő vagy fontos, választékos vagy ritka szavának, kifejezésének, elemének vizsgálatára.

- Hasonlítsd össze a *Levél a hitveshez* című verset a szintén a feleséghez szóló *Hetedik eclogával*! (Itt érdemes lesz felhívni a figyelmet arra, hogy hová kerül az egyes versekben a hangsúly: a *Hetedik eclogában* a külvilágra, a *Levél a hitveshez*ben a megszólítottra, a beszélő és hallgató közötti kapcsolatra, valamint a beszélő lelkiállapotára.)
- Hasonlítsd össze a *Levél a hitveshez* című verset a *Tétova óda* című költeménnyel! (A két szerelmes vers összehasonlítása során érdemes megvizsgálni, hogyan változtatja meg a szerelmi élményt a sötét, elkomorult háttér, a láger világa.)
- Hasonlítsd össze a *Levél a hitveshez* című verset Berzsenyi Dániel *Levéltrédék barátjánakhoz* című költeményével! (Szempontként az episztola műfaja adódik, továbbá fel lehet hívni a figyelmet a befejezettség, illetve a befejezetlenség hatására a két versben.)

---

⁵ FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete*, Bp., Osiris, 2005, 730–733.

- A „mégis túlélni” gesztusai a *Bori notesz* költeményeiben (Nagyon hangsúlyosnak érzem a „mégis” gesztusait, érzését és elhatározását a bori versekben. Olyan részletekre gondolok, mint a *Levél a hitveshez* utolsó versszakának hazatérés-képe, a *Nyolcadik ecloga* dühe és utolsó sorbeli botja vagy az *Erőltetett menet* utolsó sorbeli felkiáltásai [„kiáltás rám! s fölkelek!”]).

Természetesen szembeállíthatjuk ezekkel a bevégeztetettséget kifejező verszárlatokat a *Gyökér*, az *À la recherche...* és *Razgelednicák* – különösképpen a harmadik és negyedik – zárlatait.)

A másik típus feladat a vers egy szavának, kifejezésének vagy képezének vizsgálata:

- „világok” – 1. vsz. 1. sor (Kérdés: mennyiben játszik bele a sor jelentésébe a „virágok” – „világok” rím? Mennyiben játszik bele a „virág” szó a „világ” szó érzékelésébe? Módosítja-e a szó jelentését a többes szám?)
- „súlyos, mint a zsoltár” – 2. vsz. 2. sor (Kérdés: a „zsoltár” szó biblikus konnotációja mennyiben módosítja a részlet és a vers jelentését? Mit jelent a „zsoltár” főnévhez kapcsolt „súlyos” és „biztos” jelző?)
- „élesebb az emlék” – 3. vsz. 8. sor (Kérdés: hogyan kapcsolódik be a kifejezés az emlékről szóló szavak sorába? Hogyan kapcsolódik be az ’éles’ szó a fény és árnyék képsorába? Milyen konnotatív tartalmak vannak? Hogyan játszik bele jelentésébe az ’édes’ – ’éles’ áthallás?)
- „szemed kékjét” – 4. vsz. 3. sor (Kérdés: hogyan használja az ég–szem-metaforát a vers? Mennyiben konvencionális, mennyiben eredeti?)
- „a lélek hossza” – 4. vsz. 8. sor (Kérdés: hogyan értsük szó szerint ezt a kifejezést? Miért a lélek hossza? Hogyan módosítja ezt a kifejezést a „megjártam érted én” előző fél sor?)
- „a 2 x 2 józansága” – 5. vsz. 8. sor (Erről a kérdésről természetesen csak akkor érdemes fogalmazást íratni, ha

nem szerepelt a ráhangoló feladatok között. A kérdéseket ott már megfogalmaztam.)

6.) *Kreatív feladatok*

A dilemma hasonló, mint korábban: mind a vers érthetősége, mind moralitása szinte meggátolja, hogy érdekes, inspiráló feladatokat tudjunk kijelölni. Fogadjuk el: miközben általában izgalmas kreatív fogalmazást íratni, úgy ennél a versnél nem szívesen fogalmaz meg a tanár ilyen feladatot.

7.) *Kutatómunka, gyűjtőmunka*

Elsősorban történelmi feladatokat adhatunk, emellett természetesen érdekes, fontos szövegek elolvasását.

- Foglald össze Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikáját Kőszegi Ábel *Töredék* című könyve felhasználásával!
- Foglald össze, milyen munkaszolgálatos élményei lehetnek Szép Ernőnek *Emberszag* című könyve alapján!
- Foglyok Borban – az élet Borban (visszaemlékezések és írások alapján)⁶
- A II. világháborúban elpusztított költőink és íróink sorsa: Szerb Antal, Sárközi György, Rejtő Jenő, Pap Károly, Bálint György (vagy mások) sorsa
- Személyes emlékek a holokausztról (gyűjtőmunka és összefoglalás) – elsősorban a településen, a családban, a közvetlen szomszédságban fellelhető emlékezések és emlékek összegyűjtését javasolhatjuk.

---

⁶ *Kézikönyv a holokausztról tanárok és tanulók számára*. A kötetet összeállította: LORÁND Ferenc és TISZÓCZI Tamás, Szerk.: BUDAI Ágnes, OKI Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=kiadvany&kod=kezikonyv>

8.) Reflektálás

A verstől való búcsúzás többféleképpen is történhet. Ha a *Bori notesz*ből több versről is van szó a Radnóti-órákon, akkor vélhetően inkább a verseknek erre a csoportjára érdemes reflektáló feladatokat adnunk. Néhány lehetséges kérdés (természetesen csak egyet érdemes feltenni):

- Miben állt Radnóti utolsó verseinek szépsége?
- Mit ér a szépség a halál fenyegetettségében?
- Mi volt szép az utolsó versekben?
- Mit szerettél meg az utolsó versekben?
- Elkülöníthetőek-e az utolsó versek az előzőektől?
- Igaz-e az az állítás, hogy Radnóti Miklós a legutolsó verseivel vált legnagyobb költőink egyikévé?
- Írj le három olyan szót, amivel a legjobban lehetne jellemezni Radnóti utolsó verseit!

Ha csak a *Levél a hitveshez*t beszéltük meg az utolsó versek közül, természetesen önmagában erre a versre is megfogalmazhatunk jó reflektáló kérdéseket. Néhány lehetséges példa

- Írj le három olyan szót, amivel a legjobban lehetne jellemezni a *Levél a hitveshez*t!
- Írj három főnevet és három melléknevet a vers jellemzésére!
- Fogalmazd meg, milyen érzéseket ébresztett benned a vers!
- Fejezd be a következő nyitott mondatot: Megszerettem a versben azt, hogy ..., illetve: Nem szerettem a versben azt, hogy ...

KÖZÉPISKOLÁS TANULÓK RADNÓTI-KÉPE

1. A Radnóti-fényképek rendszere. Tartalmi jellemzők

Fotótéka névvel illetjük a valamilyen szempontból egységesnek tekinthető fényképgyűjteményeket, például az egy bizonyos személyről készült fotográfiák kollekcióját. A Radnóti-fotótéka a Radnótiról készült fényképek gyűjteménye.

Radnóti Miklósról jelen pillanatban 213 fényképet ismerünk⁷; ugyanakkor olyan fényképekről, amelyeket a költő maga készített volna, nincs tudomásunk. Éppenséggel pedig rendelkezhetnénk ilyen felvételekkel, minthogy például Radnóti felesége, Gyarmati Fanni olykor készített egy-egy fényképet. Milyen érdekes lenne olyan fényképeket is ismerni, amiket Radnóti készített! Ha értett volna a fényképezéshez, ha érdekelte volna őt ez a tevékenység, ha lett volna rá ideje, módja, akkor vajon milyen fényképeket készített volna? Vajon inkább lírai jellegű vagy inkább naturalista felvételek kerültek volna ki a keze alól? Inkább olyanok, amelyek az *À la recherche...* nosztalgikusan szelíd, kicsit túlstilizáltan is aranykori világát idéznék fel nekünk, vagy inkább olyanokat, amelyek a *Razglednicák* drámai-expresszionista képeit villantanák fel nyers közvetlenséggel? Vagy egyszerű hétköznapi képeket?

A Radnóti-fotótéka tanúsága szerint 1912 és 1924 között mindössze 6 fénykép készült a későbbi költőről; vagyis jelenleg ennyi felvétellel rendelkezünk, amely Radnótit kisgyerekkorában vagy fiatal kamaszkorában örökítette meg. A fennmaradó 197 felvétel az idősebb kamaszt, fiatal felnőttet, illetve a felnőtt Radnótit ábrázolja már. 1925-től 1941-ig minden egyes évből legalább 1 felvétel fennmaradt Radnótiról, de általában több is. Feltűnően magas a fényképek száma 1928-ban és 1941-ben; 1928-ban igen sok

---

⁷ RADNÓTI Miklós, *Fényképek*, szerk. BÓKAY László, Budapest, Osiris, 1999.

csoportkép készült a költőről, 1941-ben pedig a több mint egy tucat portré magyarázza a fényképek magas számát.

1912–1924	6
<i>1920-as évek második fele bizonytalan</i>	<i>11</i>
1925	1
1926	10
1927	7
1928	27
1929	16
<i>1930–1934 bizonytalan</i>	<i>11</i>
1930	11
1931	6
1932	15
1933	9
1934	4
1935	14
<i>1935–1939 bizonytalan</i>	<i>4</i>
1936	1
1937	9
1938	3
1939	7
1940	9
1941	32
Összesen	213

1. táblázat: A Radnóti-ról készült fényképek keletkezési idő szerint⁸

⁸ A tanulmányban bemutatott fényképek keletkezésére és tartalmára vonatkozó valamennyi adat a Bókay-könyvben található leírásokat követi.

Radnóti a nem kisgyerekkori felvételek közel 1/3-án, 63 felvételen látható egyedül, 46 képen kettesben valakivel – főleg Fannival –, és közel 100 képen hármásban valakikkel vagy ennél több személyt ábrázoló csoportfelvételen. Ez utóbbi tény egyszerre utal arra, hogy Radnóti számára milyen nagy jelentőséggel bírt a csoportba való odatartozás, a társas lét, illetve arra, hogy az 1920-as, '30-as évek Magyarországon technikai és anyagi okokból is jellemzőbb volt még, hogy akkor készültek fényképek, ha egyszerre sokan voltak együtt, s kevésbé olyankor, amikor csupán egy-két személy volt megörökíthető⁹. A fényképezés akkoriban még igencsak közösségi jellegű tevékenység volt.

1. kép: *Szeged, Bokor utca*
1932 nyara. Müller Miklós felvétele

2. kép: „5 napos házasság”
1933. augusztus.
Müller Miklós felvétele

---

⁹ Kivéve persze a portrékat.

Érdekes áttekinteni, hogy milyen tevékenységek közepette, illetve milyen módon ábrázolják ezek a felvételek a költőt. Meglehetősen sok portré maradt fent Radnótiról: több

mint 30 ilyen felvételt ismerünk. Egy részük amatőr

fotósok által készült, szép számmal vannak azonban közöttük

3. kép: *Kirándulás Hontékkal.*
1940. április

4. kép: *A Zimmer-műterem portrészorozatából (1941)*

stúdiófelvételek is. Több mint 30 olyan kép készült Radnótiról, amely szabad téren, de városi környezetben mutatja a költőt: például városnézés közben. A Radnóti életét nem vagy csak kevésbé ismerő szemlélő számára azonban meglepő lehet, hogy 104 felvétel a sportoló, testedző Radnótit ábrázolja. A kiránduló, fürdőző, teniszező, síelő, evező vagy más téli, illetve nyári sportot űző költőt. Téma szerint messze ez a legtöbb felvételt tartalmazó csoport a Radnóti-fotótékában.

Mindenesetre e fényképek számossága legalább három fontos vonatkozásra hívja fel a figyelmet. Egyrészt: a Radnóti sportolás, testedzés közben ábrázoló képeknek feltűnően

5. kép: *Trencsén (1929)*

nagy része – körülbelül a fele – kirándulás közben mutatja a költőt olyan felvételen, amely egyben a csoportos fényképek

körébe is besorolható. Egyéb forrásokból is tudható, de a fényképeknek ez a sokasága is egyértelműen megmutatja, hogy az egyetemista, illetve fiatal értelmiségi Radnóti számára fontos volt a testedzésnek ez a módja, amely akkoriban igen elterjedt volt a baloldali entellektüelek körében. A városi – de nem mindig városból származó – értelmiség számára ideológiai okokból is nagy jelentőséggel bírt a természethez való visszatérés, a közös, csoportos együttlét, egy szabadabb, egészségesebb, friss levegőt hozó világ élménye, illetve történelmileg értett reménye. Másrészt: feltűnő, hogy a sportoló Radnóti a fényképek egy nem kis részén olyan tevékenységek gyakorlása közben látható, amely akkoriban is, ma is a polgári sporttevékenységekhez kapcsolható: például teniszeznek vagy síel. Ez is mutatja Radnóti társadalmi kötöttségének sokarcúságát, bonyolult összetettségét. És végül: a Radnóti-fotótéka majdnem felét kitevő sportfényképeket látva szinte lehetetlen elhessegetni azt a feltételezést, hogy mintha a törekény testalkatú – vagy legalábbis a versei alapján olykor ilyennek képzelhető – költő mintha szisztematikusan készült volna arra, hogy ne csak lelkileg, hanem fizikailag is fel legyen készülve bármire, a lehető legrosszabbra is. Mintha talán nem csak líráilag értette volna azt, amit a *Járkálj csak, halálraítélt!* című versében így fogalmazott 1936-ban: „Ó költő, tisztán élj te most, [...] S oly keményen is, mint a sok / sebtől vérző, nagy farkasok.”

2. Az utolsó ismert fénykép Radnótiról – és amit nem ismerünk

A jelenleg ismert utolsó fényképek 1941-ben készültek Radnótiról. Beck Judit jól ismert képsorozata télikabátban mutatja a költőt. Noha nehezen képzelhető, hogy Beck Judit szándéka szerint alakult volna így, de a négy kép szinte egy virtuális Radnóti-életrajzot ad ki: az első fényképen¹⁰ széles derűvel, Radnóti egyik fiatal felnőttkori fényképe telt szájú nevetését idézve látni a költőt, a következő kép mosolyogva, a harmadik fotó merengve-

---

¹⁰ Bókay László Radnóti-könyvében: 210. számú

ábrándozva mutatja őt, míg a negyedik fénykép¹¹ félrehajtott fejével, olyan melankolikus, mély befelé figyelemmel mutatja a költőt, hogy a szemlélőnek ellenállhatatlanul az az érzése, itt már a halállal szembenéző, azzal megbékélni készülő Radnóti-t látja. A költő ajkai körül ugyan szelíd derű látszik, de ez a derű mintha már a megélendő sorson túli tiszta ragyogás lenne, ahogy azt a kései Radnóti-versekben is minduntalan érezni. A pusztuláson túl emelkedő, már nem is egészen evilági lény etikai ragyogása érződik a félrebillenő fej ívelt mozdulatában; de egyben a földi sorsát még végigjárni ítéltetett embert látjuk, aki ugyan még polgári lódenkabátjában és alatta a gondosan elrendezett öltönnel, mellénnyel, világos inggel és nyakkendővel állt a fényképezőgép elé, de kabátja tompa színe, a nehéz anyag súlyos esése, a költő mögött látható lepusztult, levél nélküli faágak látványa mintha már mind-mind a történet végét idéznék. Lehetetlen véletlennek vélni, hogy éppen ez a fénykép került a Radnótiról szóló első magyar nagymonográfia címlapjára¹².

6. kép: 1941. Beck Judit felvétele

Valószínűleg ez ugyanis az a kép, amely időben, témájában-atmoszférájában is a legközelebb tudja hozni hozzánk azt a személyt, aki a *Razglednicák* idillből saját-halálba forduló valós vízióját meg tudhatta még költőileg alkotni, és aki élete utolsó pillanataiban talán éppen ezzel az angyali felülemeléssel és megadással viszonyulhatott a még rá váró szörnyű időkre.

Kénytelenek vagyunk e fénykép segítségével vizionálni az utolsó idők Radnóti-ját; ugyanis elgondolkodtató módon egyetlen

¹¹ A Bókay-katalógusban: 213. számú

¹² FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, Budapest, Osiris, 2005.

későbbi fényképet sem ismerünk a költőről¹³. 1942–1943–1944. Ezek az évek hiányoznak a Radnóti-fotótékából. Bókay László könyvében azt olvashatjuk a kép aláírásaként, hogy „Valamennyi kortárs visszaemlékezése szerint ez Radnóti »egyik utolsó« fényképe”. A mondat egyszerre érzékelteti azt, hogy talán még lehetnek későbbi fényképek Radnótiról (amelyek most tehát családi albumokban vagy máshol lappanganak még), de a hátralévő több mint két évében nagy valószínűséggel már nemigen készült újabb felvétel a költőről, noha, mint szó volt róla, korábban minden évben legalább egy fénykép készült a költőről. Ma viszont ez az utolsó Radnóti-tekintet, amit még láthatunk. Szembe néz ugyan velünk Radnóti – mi mégsem nézhetünk a szemébe, mert a fényképen szinte csak két sötét folt tekint ránk, alig kivehetők a szemgolyók.

Amikor a Beck Judit-féle fénykép készült, Radnóti már túl volt első munkaszolgálatán, és bár hazatérhetett, de éppúgy, mint sok tízezer más hasonló korú zsidó – vagy legalábbis az akkori törvények által zsidónak tekintett – sorstára, tisztában volt vele, hogy bármikor ismét behívhatják munkaszolgálatra; az egyre durvuló körülmények közepette pedig azt is hónapról hónapra egyre világosabban kellett értenie, hogy a munkaszolgálat akár a halálos ítéletét is jelentheti. A magyar hatóságok által a Szovjetunióba való küldést követően lényegében vesztére hagyott 2. doni magyar hadsereg mellett, mögött szolgálatot teljesítő mintegy 30.000 zsidó munkaszolgálatosnak például több mint 70%-a meghalt, köztük Radnóti pályatársai, barátai, mint Bálint György, a magyar publicisztikai irodalom kimagasló alakja vagy Pásztor Béla, költő¹⁴. De a magyarországi területeken munkaszolgálatot végzők közül is sokan vesztették életüket a megpróbáltatások, kegyetlenkedések következtében, s ahogy a háborús idők egyre

---

¹³ Varga Katalin (Petőfi Irodalmi Múzeum; a Radnóti-emlékkiállítás kurátora), Bókay László és Ferencz Győző egybehangzó szóbeli közlése szerint ma nem ismerünk későbbre datálható Radnóti-fényképet.

¹⁴ Persze, a doni hadsereg, illetve a velük együtt frontra küldött zsidó munkaszolgálatosok végzetéről Radnóti a Beck-fényképek készítése idején még nem tudhatott.

nehezebbre fordultak, a munkaszolgálatra behívottak közül egyre nagyobb arányban nem tértek haza.

Úgy tűnik, Radnóti és baráti köre számára az 1941. év jelenthetett igazi sorsfordulót. Radnótinak az ezt megelőző munkaszolgálat a rövidebb volt, mint az utána következő kettő. És amikor az első munkaszolgálatról hazatért, otthon olyan világot találhatott, amelyben ezek szerint még éppen értelmezhetők voltak, maradtak az olyasféle hétköznapi polgári tevékenységek, mint az egyéni vagy csoportos, műtermi vagy szabadtéri fényképek készítése. Később viszont már nem. Csak feltételezéseink lehetnek: Radnótinak, Fanninak, a barátaiknak 1942 körül és után már nem arról szólt az élete, hogy mikor, hol, hogyan készítsenek egymásról fényképeket; valószínűleg az életben maradás elemibb szintű kérdései foglalták le őket teljes vagy szinte teljes mértékben. Müller Miklós és mások, akik korábban Radnótiról készítettek felvételeket, a háború után pedig nemzetközileg ismert fotóművészek lettek, zsidó származásuk miatt ebben az időben valószínűleg a túléléssel és a meneküléssel kellett, hogy törődjenek, nem pedig a megfelelő fényviszonyok megtalálásával egy kifejező portréhoz. Pénzük sem igen juthatott már a német vagy egyéb filmtekercsek megvásárlására, egyes fényképezőgépeket talán katonai szolgálatra le is foglaltak, ha pedig elromlottak az otthonokban megtartott gépek, javíttatásukra tán pénz, idő, szakember sem igen maradt már. Bizonyára az aktívan működő műtermek száma is megfogyatkozott a – nem kis számban zsidó – műtetremlajdonosok elhurcolásával, meggyilkolásával.

„Fényképésztileg” az a furcsa helyzet állt tehát elő, hogy a ma birtokunkban lévő korabeli felvételeknek köszönhetően rátekinthetünk a mosolygó, evező, napfürdőző, elgondolkodó Radnóti arcára; a tehetséges, de nem kimagasló művészként tevékenykedő fiatalember képeit ismerjük meg róla. A holocaust tapasztalatát, az embertelenségek sokaságát naponta átélni kénytelen nagy költővé érő ember arcát azonban csak a szavaiból, a „sárral kevert vér” világán messze túlmutató versein keresztül ismerjük, egyébként nem. Ismerve utolsó korszakának egyetemes jelentőségű költészetét, azzal összefüggésben vagy éppen attól

teljesen függetlenül vajon milyen hatása lenne, ha a ma középiskolásai és nem csak középiskolásai egy olyan nemzeti költő arcával tekintenének szembe a tankönyvek oldalairól, akinek csapzott-mocskos a haja, borostás az arca, gondozatlan a bajusza, a keretlegények vagy éppen a zsidógyűlölő civilek ütéseitől kézöld foltok találhatók a szeme alatt és a testén? Milyen lenne ezzel az emberrel, ezzel a Radnótival szembenéznünk nekünk, mai magyaroknak? „Hol a szem, szemével farkasszemet nézni?”¹⁵

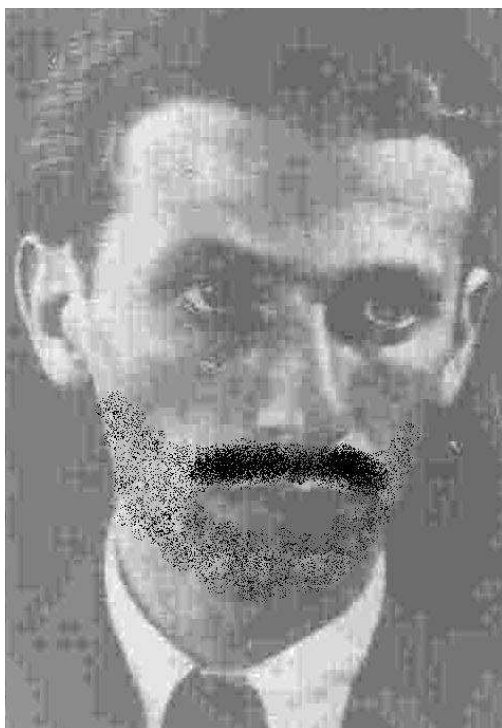
Márpedig akár készülhetett és akár a mának fennmaradhatott volna ilyen fénykép is Radnótiról. A költő feljegyzéseiben és Fanni naplóiban egyaránt bőven találhatók arra vonatkozó utalások, de egyéb forrásokból is részletekbe menően tudjuk: volt olyan, hogy Radnótit szeretett Budapestje utcáin verték össze antiszemita kortársai, vagy éppen alázták meg állati szintre nyomorítva őt a munkaszolgálatosok mellé rendelt és nem ritkán a kegyetlenkedésekre direkt módon felszólított keretlegények. „Ennek” a Radnótinak lehetett bajusza, sőt szakállja is akár, mert ahogy például Fanni már az első munkaszolgálat idején megjegyzi, Miklós „bajuszt növesztett, nehéz azon a helyen ugyanis borotválkozni”¹⁶.

Ismerve a gyermekiesen angyalarcú Radnóti fényképeit az 1920-as és ’30-as évekből, eltöprenghetünk rajta: vajon milyen lehetett „ez”, a bajuszos vagy a verésmonoklis Radnóti? A kérdés profán, sokunknak szinte furcsán-szokatlan lehet; pedig talán valószínűbb, mint a ránk maradt, ma meglévő Radnóti-képek.

---

¹⁵ BABITS Mihály: *Petőfi kegyelme*

¹⁶ Idézi Ferencz Győző, *I. m.*, 490.

7. kép: *Fiktív, retusált kép Radnótiról*
(Tóth Tünde és Győri Benjámin montázsza)

3. Középiskolás tanulók szabad fogalmazásai a Radnótit ábrázoló fényképekről

De vajon mit látnak a mai tanulók a Radnóti-képekben? Milyen képzeteket keltenek fel, milyen gondolatokat indítanak meg bennük a költőről készült fotók? És vajon mennyiben használható mindez a magyartanításban?

Annak érdekében, hogy egyáltalán el lehessen indulni e kérdések feltárásában, egy elővizsgálat keretében 60 középiskolás tanulót kérdeztem meg. A 35 végzős, 12-es tanuló, és a 25 fakultációs,

11. évfolyamos tanuló megkapta a Radnóti-kötetet, és kiválaszthatott belőle egy-egy fényképet, amelyről aztán szabad terjedelemben s minden tartalmi megkötés nélkül írhattak esszét. Laza körvonalakban csak annyit határoztam meg, hogy jó, ha olyasmiről is írnak, hogy mi keltette fel az érdeklődésüket az adott képen, miért választották éppen azt, milyen képzeteket indít meg bennük a fotó.

A két tanulócsoporthoz említésre méltó különbség volt, hogy az idősebbek már valamennyien tanultak Radnótiról a magyarórán, a fiatalabbak közül viszont még egy-egy művön kívül senki nem találkozott magyarórán Radnóti költészetével. Figyelemre méltó módon azonban nem mutatkozott különbség a két tanulói csoport válaszainak mintázata között, amit elsősorban annak tulajdonítok, hogy az iskola, ahova a gyerekek járnak és amelyben tanítok, Radnóti Miklós nevét viseli,¹⁷ tehát a gyerekek a magyarórákon kívül is szükségképp igen sok olyanféle élményben részesülnek ebben az oktatási intézményben, amely Radnóti alakját, művészetét ismerőssé teszi számukra, ezért a két csoport közötti lehetséges összehasonlításokra a későbbiekben nem térek ki.

A résztvevő személyek száma, illetve a vizsgálati csoport homogenitása ugyancsak szükségtelenné – és lehetetlenné is – teszi, hogy részletezőbb statisztikai elemzésnek vessük alá az anyagot.¹⁸ Tanulságosabb, termékenyebb lehetőségnek tetszik, ha inkább a tipikus válaszok tartalmi jellemzőit vizsgáljuk meg.

A gyerekek Radnóti képeiről írott esszéiben legalább hatféle tipikus megközelítés volt elkülöníthető.

---

¹⁷ Hivatalosan: ELTE Radnóti Miklós Gyakorló Általános Iskola és Gyakorló Gimnázium

¹⁸ Mindamellet a tanulók elsősorban Fannival készült képeket, vidám, tréfálkozó fotókat, illetve Radnóti a sportolás közben bemutató fényképeket választottak a lehetségesek közül.

1. Csak a fényképre vonatkozó válaszok

Ezekben az írásokban egyáltalán nem vagy csak nagyon perifériusan jelentek meg az olyan leírási elemek, amelyek Radnóti mint költőt hozták volna szóba. Mintha nem is a magyar kultúra történetének valamely kitüntetett személyéről szólnának a fotók, hanem bárki más hétköznapi emberről. Az egyik tanuló (egy lány) például úgy fogalmazott az esszéjében, hogy bár mindig is tudta, hogy Radnóti jóképű férfi volt, csak a kiválasztott fényképe alapján ismerte fel, hogy (József Attila) és ő „mint pasik is tetszenek”.

8. kép: *Az első fotó, melyet a költő Gyarmati Fanninak küldött, 1928*

Bár a mondatban kitett „is” jól értelmezhetően utal arra, hogy mint költők is elnyerték ezek a személyek a tetszését, de az esszé korábbi és későbbi részeiben csak mint férfiról ír Radnótira vonatkozóan a válaszadó. Más diák arról írt, hogy Radnóti és felesége, Fanni „szép, boldog párnak látszik a fényképen”, de az esszé írója nem törekedett arra, hogy ezt a kijelentést a maga partikularitásából kiemelve, speciális jelentőséget tulajdonítson annak, hogy ez a személy a képen „éppen” Radnóti, illetve a felesége, sőt éppen azt implikálta, hogy ez a pár „bárki” lehetne – egy a sok közül.

2. A csak a költő személyes sorsára és a fényképen látható személyre vonatkozó leírások

Ezekben az esszékben a tanulók úgy írtak Radnótiról, hogy a választott kép hatására felidéztek a költő valós életrajzi mozzanatait, s megkerülve a lírai életművet, közvetlenül és csak ezzel foglalkoztak. Ez a megközelítésmód abban a vonatkozásban különbözik az első típusútól, hogy míg az oda sorolhatóakban a gyerekek

úgy írtak Radnótiról, mintha bárki hétköznapi emberről szólnának a választott fénykép kapcsán, az e csoportba tartozó leírásokban a gyerekek Radnóti valós életrajzi elemeit konkrétan idézték fel, azonban a költő művészi teljesítményére vonatkozó utalások vagy megfeleltetési kísérletek nélkül. Egyikük például azt írta: „Mit meg nem adnék, ha hallaná, amint a képre üvöltök: Menekülj, Miklós, menekülj, amíg nem késő!”

9. kép: *Lido*, 1928. július 12.

3. A fénykép mint az életrajzi személy és a lírai én azonosságát vagy különbözőségét igazoló dokumentum

Bár a harmadik megközelítésmód nem különbözik élesen az előzőtől, azért mégis külön kategóriaként azonosítható. Ezekben a leírásokban a gyerekek a versek egyértelműen centrális motívumának, a lírai énnak a visszaigazolását keresték a fényképeken. Az egyik tanuló például arról írt, milyen érdekes, hogy az általa választott fényképen Radnóti éppen kis szünetet tart a síelés

közben, és cigarettára gyújt¹⁹. „Meglepő ez az ellentétesség: hogy a testét edzi és egyben pusztítja is a költő. Éppen olyan ez, mint a verseiben.”

10. kép: *Cigarettaszűnet,*
1930-as évek közepe,
Gyarmati Fanni felvétele

E megközelítésmód egyik altípusaként – amúgy az imént említettel élesen ellentétben álló megközelítésként – azonosítható az a leírás-típus, amelyben a gyerekek annak a meglepetésüknek adnak hangot, hogy a valós élet személye mennyire nagyon más, mint a lírai művekben megismert (és – tehetnénk hozzá – a sematikus mártírsors-narratívák által felerősítetten ilyennek mutatkozó) lírai hős. Ezek az esszéreszletek többnyire arra vonatkoztak, milyen meglepő, hogy Radnóti sportol. Magukból az esszékből ugyan szövetszerűen nem igazolható, de mintha e meghökkenést kifejező rácsodálkozások mögött kétféle értetlenség is meghúzódna rejtetten:

a) „Sportol a lírai költő, a nemzet nagy művésze? De hát az hogy is jön össze? Petőfi és mondjuk az úszás? Hát az lehetetlen lenne!”

– illetve:

b) „Az hogy lehet, hogy az üldözött, a »halálraítélt« sportol?”

Mintha a gyerekek mindkét lehetőséget nemcsak meghökkenőnek, hanem más-más módon, de egy kicsit illetlennek, ésszerűtlennek is tartották volna.

---

¹⁹ A Bókay-katalógusban: 129. számú

4. A fénykép mint a lírai korpuszban megismert tartalmak igazolója, a lírai tartalmak illusztrációja; harmóniakeresés az élet és az életmű között

Az esszéjükben ilyenféle tartalmakról író tanulók arra helyezték a hangsúlyt, hogy a kiválasztott kép azért „ismerős” nekik, mert a kép összhangba hozható azzal a világgal, életérzéssel, azokkal a hangulatokkal, amelyekkel Radnóti költészetében találkoztak (tehát már nem csak a lírai hőssel). Ahogy az egyik tanuló írta: a Radnóti-fényképeken „éppen olyan a hangulat, mint a verseiben”.

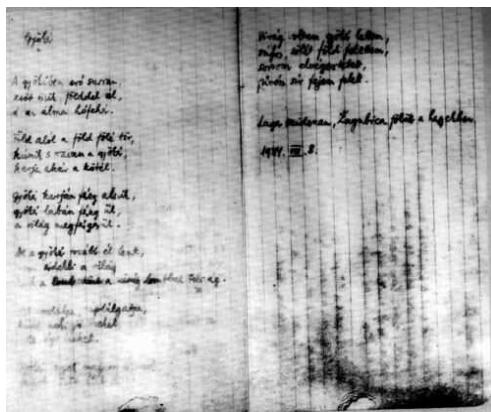
11. kép: Fanni családjával a szábhgyi nyaralóban,
1935–36. Dr. Gyarmati László felvétele

Az ide sorolható esszék szerzői a képekben a versek illusztrációját, a versekben a képek által mutatott valóság visszaigazolását értették. Akármelyik irányból indultak, azt fejezték ki, hogy számukra az élet és az életmű homogén, egybehangzó jelenségként ragadható meg – legalábbis Radnóti és a Radnóti-költészet esetében. Igazolva látták, érezték, hogy az a „valóság”, amit Radnóti átélhetett, s amelynek ők igazolását látták a fény-

képekben, valóban éppen úgy volt megragadható költőileg, mint ahogy azt Radnóti tette.

*5. A személyes befogadói viszony, a befogadástörténet
valamely emlékezőes elemének felidézése*

Egyes esszék szerzői a fénykép által aktivált saját befogadói élmény valamely érzelmileg is színezett elemét idézték fel. Ezekben az írásokban tehát nem a valós személyre figyeltek a diákok, vagy nem arra törekedtek, hogy valamiféle megféleltetéshez jussanak el a fénykép világa és a lírai művek világa között, hanem a maguk olvasói élményét, tapasztalatát helyezték előtérbe; a személyes viszonyukat, élményüket Radnóti művei, élete vagy sorsa vonatkozásában. Az egyik tanuló például (miután egyébként megemlíti, hogy benne mely Radnóti-verset idézi fel az adott fénykép) rögtön arra tér rá, hogy „Az édesanyám sokszor olvasta fel nekem ezt a verset.”, s a továbbiakban már csak arra összpontosít, hogy ezt a személyes érzelmekkel teli élményt taglalja, miként hatott rá ez a kisgyerekkori történés a későbbiekben Radnóti olvasójaként.

12. kép: *A Gyökér című vers a Bori noteszben*

6. Kevert megközelítésmód

E jól elkülöníthető leírástípusok ellenére a legtöbb esszé szerzője – természetesen – egyszerre több megközelítésmódot is integrált szervesen vagy elegyített szerveslenebbül a szövegében.

4. Irodalompedagógiai következtetések

Az alábbiakban három pontban foglalom össze azokat az irodalompedagógiai következtetéseket, amelyek a Radnóti-fényképek és a rájuk vonatkozó esszék kapcsán adódnak.²⁰

- a.) Az irodalmi mű és az azt körülvevő életvilág egymásra reflektáltatása fontos műértési felismerésekhez vezethet, és gazdagabban rétegzetté teheti a tanulók élményrendszerét.

Az a tény, hogy az ilyenféle egymásra vonatkoztatásoknak – minden magyartanár tisztában van vele – jelentős szakmai „veszélyei” is lehetnek (mindenekelőtt az élet és az életmű distinkciója felszámolódásához vezethet a tanulói értelmezésben, amelynek eredményeként élet- és életmű elemeit körkörösén egymásból eredeztetik és magyarázzák a tanulók), nem jelent elegendő okot ahhoz, hogy a magyartanár az óráiról szisztematikusan száműzze a szövegen kívüli, de az irodalmi művek létezéséhez különféleképpen kapcsolódható elemeket. Sokkal inkább: meg kell találnia azokat a módszertani eljárásokat, amelyekkel a fenti veszélyeket kiküszöböli, a lehetséges hasznokat azonban „bent tartja” a munkájában.

- b.) El kell fogadni azt, és ki kell aknázni annak gazdag lehetőségeit, hogy nincs egy abszolút, valamennyi irodalmi esetre egyformán és egyaránt érvényes arány, viszony az irodalmi szövegek teremtett valósága és azon valóság között, amelyben az irodalmi szövegek keletkeznek, léteznek.

---

²⁰ Megengedve természetesen, hogy sokféle más – akár a fentiekkel vitázó – következtetés is levonható lenne a jelen írásban bemutatott adatokból.

Más szavakkal: míg egyes művek, életművek és alkotóik sorsa kizárja, hogy ne vonatkoztassuk őket egymásra, más művek esetében e lehetőséget üres, értelmetlen az összefüggéseket keresni. Nincs irodalmár, aki például egy kulcsregény mögött ne törekedne arra, hogy feltárja a teremtet világ és a referenciavilág konkrét összefüggéseit, lehetséges viszonyrendszerét, oda-vissza utalásait. Mint ahogy szinte lehetetlen Jeszenyin, Cvetajeva, Berryman, Petőfi, József Attila vagy éppen Radnóti műveit úgy olvasni, hogy abból kizárják az életreferenciákat. Főleg a „sorsos költők”, s azon belül nem ritkán az önsorsrontó vagy egy egész nagyobb kulturális közösség fátumát vagy mártíriumát reprezentáló lírikusok esetében lehetetlen ez; azon művészek esetében, akik egyébként is igen gazdagon éltek azon poétikai lehetőségek alkalmazásával, amelyek elbizonytalanítják az olvasót a vers világa és a referenciavilág szétválasztásában, a kettő egymásról való lehasíthatóságában. Mint ahogy mondjuk Cyprian Norwid költészete esetében nemigen törekednének, vagy nem is igen törekedhetnének arra, hogy ugyanígy közelítsenek hozzá.

c.) Az irodalomtanítás egyre komplexebb és egyre bővülő tere

A Radnóti-fényképekről készített szabad leírások is egyértelműen tükrözték azt, hogy a tanulók tudatában az irodalmi művek nem valamiféle absztrakt, lehatárolt esztétikai térben jelennek meg, vagy hogy az előzetes tudásuk csak a korábban már megismert irodalmi ismereteket foglalja magában, hanem egy sűrű és sokrétegű, sokminőségű szociális térben. Ebbe a térbe családi tapasztalatok, beszélgetések éppúgy beleférnek, mint a tömegkommunikáció impulzusai, a kulturális intézmények és legkülönbözőbb kulturális események kiváltképp a társas élmények, tapasztalatok, a kortársakkal, barátokkal informális helyzetekben folytatott beszélgetések könyvekről, filmekről, kultúráról.

A formális irodalomtanítás a középiskolában a nem-formális és informális szociális helyzetek gazdagon szőtt hálójában helyezkedik el, egyrészt kitüntetett s kiemelt helyzetben

azokhoz képest, másrészt nem kis mértékben ezektől idegen elemként. A gyerekek nyilvánvalóan érzik a formális irodalomismereti fejlesztés, vagyis az irodalomtanítás e kettősségét, s tudatukban az iskolai irodalomórák tevékenységköre és a magánérdekű olvasás olykor teljes mértékben elkülönül egymástól.

Az irodalomtanítás persze megteheti, hogy nem vesz tudomást a szociális élményvilág e szövevényesen burjánzó kontextusáról, vagy – mint „kommunikációs zaj”-t – igyekszik minél teljesebben kirekeszteni azt a tiszta kultúraátadás teréből. Minthogy azonban az, ami a tanteremben az irodalomórán zajlik, nem független e komplexitástól, az irodalmi művek szövegvilágával való foglalkozás során valójában nem vagy csak korlátozottan érdemes „úgy tenni”, mintha ez a környezet nem létezne, s érdemesebb minél inkább kiaknázni e széles körű lehetőségeket is. Ez az irodalomtanítás „szociokulturális paradigmaváltás”-ának egyik alapvető imperatívusza. E paradigmaváltás nem fenyegeti, inkább bővíti és így elősegíti a kultúraátadás esélyeit – még ha ennek keretében nem is egészen úgy zajlik az irodalomtanítás, mint ahogy azt mondjuk negyven éve még gondoltuk.

ZÁRSZÓ

A 12 legszebb magyar vers konferencia- és könyvsorozat az ötödik állomásához érkezett.

Tizenkét legszebb magyar vers – természetesen – nincsen. Lehet egy és lehet százhusz legszebb magyar vers is, ki-ki ízlésének és felkészültségének megfelelően. Sőt, mindenkinek meglehet akár a „maga” tizenkét legszebb magyar verse. Az abszurd kérdésre, valljuk be, konszenzusos, végleges válasz nem adható. Az e kérdés jegyében szervezett konferencia- és könyvsorozat szervezőinek azonban vállalniuk kellett azt a merészséget, hogy megnevezzék a szerintük legszebb tizenkét magyar verset. Döntésüknek megfelelően, a 2007-es koltói Petőfi-konferenciát 2008 tavaszán Szombathelyen az *Apokrif*, ősszel Szécsényben a *Szondi két apródja*, 2009 tavaszán Esztergomban az *Esti kérdés* és most, Abdán a *Levél a hitveshez* köré szervezett rendezvény követte.

A mostani tanácskozást Szabó Zsolt polgármester nyitotta meg, aki – amikor csak tehetett – mindig meglátogatta az eseményt. A rendezvényt a helyiek is magukénak tekintették, és szeretettel, segítőkészséggel támogatták. A konferencia helyszínén méltatta Horváth István Munkácsy-díjas belsőépítész kiállítását Somogyi György, Abda nyugalmazott polgármestere, de a helyszínen lehetett megtekinteni Kartag Sándor filmjét is, mely Radnóti centenáriumának bori eseményeiről számolt be. A jelenlévők megismerhettek két frissen megjelent abdai kiadványt – az egyik a Fűzfa Ottó szerkesztette *Radnóti Miklós emléke Abdán*, a másik a *Radnóti-emlékhely. Abda* című, mely Somogyi Éva szerkesztésében és az általa készített fényképekkel illusztrálva jelent meg. A közreműködők kézbe vehettek két, a konferencia alkalmából kiadott kötetet is. Az egyik a megelőző tanácskozás (*Esti kérdés*) anyagát tartalmazta, a másik a Radnóti-életrajz második, javított változata. A résztvevők felkeresték az abdai Radnóti-emlékhelyet, ahol meghallgatták Fűzfa Ottó helyi érdekességekről számot adó be-

számolóját, valamint ellátogattak Pannonhalmára, ahol Ásványi Ilona igazgatóhelyettes könyvtárbemutatót tartott, Sirató Ildikó pedig videovetítéssel egybekötött előadásban elevenítette fel a Radnóti életét feldolgozó legendás musical, az *Egy szerelem három évszaka*ja főbb színház- és filmtörténeti mozzanatait, Végh Balázs Béla pedig Radnóti szamosveresmarti munkaszolgálatáról beszélt.

A fiatal kortárs költő, Lackfi János nagy sikerű felolvasóestet tartott a konferencia egyik estjén. Ezeken a rendezvényeken, kirándulásokon, esti összejöveteleken lehetőség nyílt ismerkedésre, barátkozásra, személyes és szakmai eszmecsere. A három napot egyébként, noha a résztvevők a legkülönbözőbb helyekről érkeztek, alapvetően valami – ma már sajnos ritkaságszámba menő – nyugalom, egymás iránti figyelem és tisztelet hatotta át. Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy mára a rendezvénysorozatnak szinte észrevétlenül kialakult egy állandónak mondható, körülbelül harminc főt számláló „törzsgárdája”, lelkes magja.

A szervezők kezdettől fogva elsőrendű feladatuknak tartották a határon túl élő szakemberek bevonását. A mostani tanácskozásra érkeztek előadók Kolozsvárról, Pozsonyból, Szatmárnémetiből, Újvidékről, a Vajdaságból, Finnországból, Olaszországból. Kivételesen fontos tehát, hogy szinte az összes magyarországi egyetem mellett minden olyan határon túli egyetem képviseltette magát, ahol magyar nyelvű oktatás folyik. Ezt a tényt igazolta emlékezetes előadással Faragó Kornélia, Láng Gusztáv, Tózsér Árpád, Végh Balázs Béla, s hasonlóképpen és szemléletes módon nyújtott betekintést a Radnóti-fordítás nehézségeibe Bányai János, Antonio Donato Sciacovelli, Papp Judit és Eliisa Pitkäsalo.

Mivel ezúttal is egyetlen vers állt a tanácskozás középpontjában, természetesen az előadások jelentős része az alapos szövegelemzést tekintette eredendő feladatának. Ebből adott mintaszerű példát Bokányi Péter, aki a Radnóti-verset az „irrationalitás terének” fogta fel, Fűzfa Balázs, aki azt a „szelídség retorikája” érvényesüléseként értelmezte, Horváth Kornélia, aki abban a „józanág értelmezési lehetőségét” vizsgálta, Nagy Márton, aki saját meghatározása szerint is a „szövegközpontú elemzés” lehetőségét látta meg benne, Odorics Ferenc, aki többek között Hamvas Béla-i vonatkozásokkal is igazolta

abban az „önmegszólítás teljességét”. A vers műfaji meghatározásának kérdését is többen felvetették. Így elsősorban is Mezősi Miklós, Nyilasy Balázs, Sturm László és Szitár Katalin.

A tanácskozás utolsó napja a szakmódszertan jegyében telt. Előbb Boldog Zoltán „provokatív kérdésfelvetéseit” hallgathatták meg a jelenlévők, majd Kapiller Sarolta a vers tanítása során szóba jöhető drámapedagógiai eszközökről beszélt, Pap Kinga pedig azt a Radnóti-képet mutatta be, amely az irodalompedagógiában és az irodalomtankönyvekben megjelenik. Ezt követően a budapesti Radnóti Miklós Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium magyartanári munkaközössége mutatkozott be. Vezetőjük, Gordon Győri János röviden szólt a munkaközösség tevékenységéről, előadásában pedig a költő összes fotóját tartalmazó kiadvány tanulságait foglalta össze. Fenyő D. György a tőle megszokott hasznos „ötletekkel és gondolatokkal” szolgált, Horváth Beáta a verselemzésben a média felhasználhatóságát kutatta, Mózer Tamás a vers megközelítésének két lehetséges módját mutatta be.

Végezetül egyszerre volt megható és felemelő, ahogyan a tanácskozás zárásaként Horváth Sándor általános iskolai tanuló a *Levél a hitveshez*, az ötvenévi, 83 esztendőős Dékány Lászlóné pedig a *Nem tudhatom...* című verset elszavalta. A két versmondással két egymástól távol eső generáció tett egyformán hiteles állásfoglalást – mintegy a konferencia valamennyi résztvevőjének szándékát kifejezve – Radnóti Miklós költészetének értékessége és érvényessége mellett.

Dékány Lászlóné (83) és Horváth Sándor (14) versmondók

ABDÁN – R. M. EMLÉKÉRE

Vonattal voltam Abdán, egy konferencián. A konferencia a községi házában volt; ahogy belépsz az épületbe, máris ott. Nagy terem az és magas. A falakon kedves festmények, kedves színekkel sorakoznak. Leginkább talán expresszionistáknak mondhatók; kékekkel-zöldekkel-lilákkal.

A községi háza nemrég épülhetett; ennél újabb építészeti stílust aligha láttam. És domináló színe a narancssárga: ilyenek az ajtók, a táblák, a magas mennyezet. Az egyik ajtón kis zöld tavaszi koszorú: rafia, virágminták és nyuszialakok. Ez is a legújabb divatú.

Ahogy ültünk a konferencián, a nagy teremben: kintről konyhakert látszott a szomszédból, és üres mező, és egy ház terasza, a szárítón száradó ruhákkal. És bent a kedveskedő festmények.

Abda nem nagy falu; meghitt közelségben a vízzel. A határban folyik a Rábca zölden. A környéken friss füzek, habosak és szűzek; és karcsún szomorú nyírfák, és elegánsan tapsoló nyárfák. És ősz fejű nádak tömött sora gomolyog egy egyenes vonalban: mint fegyelmezett juhok nyája. Minden növény hirtelen nő nagyra itt; és egyébként is, itt minden olyan gyorsan változik: hatvanöt évvel ezelőtt például jóval odébb folyt még a Rábca, valahol ott, ahol most a nádak nyája legelész egy szabályos sorban.

Mégis, egyvalami már nagyon-nagyon régóta, mondhatni földtörténeti távlatokban mérve, változatlan lehet itt: és ez a víz jóságos jelenléte. Az emberek töltések büszkeségével védekeznek a víz elárasztó, nagymamai szeretete ellen. És mióta a víz ilyen jóságosan, készségesen tolul fel itt a talaj közelébe: azóta nőnek itt habos füzek, buja nyárfák, melankolikus kis nyírfák, hirtelen akácok. Mindig mások és mások.

Mert ebben épp ez az érdekes: a víznek ez az állandó, változatlan feltolulása okozza ezt a gyors váltakozást. – Az egyiptomi sivatagban a fáraók hivatalnokai a száraz homokba temették halottaikat és halottaik minden ékszereit és minden tárgyait, amire

csak szükségük lehet a túlvilágon; és négyezer év múlva a kutatók hasonló állapotban ásták ki a halottakat és a halottak tárgyait, mint ahogy akkor elföldték előlük a napvilágot a gondos rokonok. És ezért ezek a halottak azóta is használják ezeket a tárgyakat a túlvilágon; ők is épek és a tárgyak is. Ott ez a változatlanság változatlanyságot okoz az életben – de itt, ez a változatlanság csak a szüntelen változás változatlanyságát jelenti. Az élet itt szüntelenül változik.

És ahogy vonattal utazol Abda és Budapest között, sebességgel magad alá gyűröd, ami áll és változatlan, csak hogy újabb és újabb képek rohanjanak szemedbe és tűnjenek tova hamarosan. Magad alá gyűröd a hegyek közé kifeszített völgyi levegő finom szövetét, és az ezt átbökö egyetlen csöpp jegenyét. Magad alá gyűrsz helyes kis falvakat, amelyeknek házait szép takarosan rendezték el a domboldalban, megkoronázva, díszes habvonással megcukrozva az egészet egy templomtoronnyal. Ezt mind magad alá gyűröd. [...]

Nem törik-e meg a világ bonyolult és szép egészlegessége, ha az egyszerű kilincső, narancssárga ajtót itthagynom, de a konyhakerteket és a tyúkok itatóját magammal viszem?! Nem törik-e meg a világ bonyolult és szép egészlegessége, ha a régi abdai füzeteket akarom, és a régi Rábcát, a régi medrében; de a víz állandó és örök erejére, amely ezeket is létrehozta, nincs szükségem, nehogy átformálja ezután is a tájat...?!

2009. október 3.

Kulcsár János*

ABDÁN, HOL ŐSZ VAN ÚJRA

– Ott, ott a tisztás túlsó oldalán, hol
most fehér bottal botorkál a nap...

Nyúzott csönd fagy köréd. Csontmarkú ágról
elkéssett dörrenések hullanak,
hogy összeretten benned az a másik,
a kisfiú, ki madárra se lőtt,
de errefelé játszott katonásdit
egy héttel tán a gyilkosság előtt.

Nyugtasd magad, hisz nem volt benne részed,
szülőfalud sem bűnös, tudhatod.
Támadt-e példa másutt jobb, merészebb?
(Minden családból akadt már halott
negyvennégy őszén. Ők is észrevétlen
hulltak el ütleg s rongy medáliák
pólusai közt... Táncolt a kötélén
a bohóc-kínra kapatott világ.)

Elmúlt? Igen, s te élsz. De jól jegyezd meg,
s holtak helyett is nyitva tartsd szemed,
a gyilkosoknak ne koldulj kegyelmet,

tudták, vagy sem, hogy mit cselekszenek!

---

* Kulcsár János költő, újságíró, kritikus, Abda szülötte (1925–1983).

A 12 LEGSZEBB MAGYAR VERS-PROGRAM

Konferencia- és könyvsorozat (2007–2013)

Mottó:

„Az ma már a kérdés, hogy – egyáltalán – mit kezdjünk a kultúrával, mit kezdjünk a költészettel – a harmadik évezredben.”
(Margócsy István, Koltó, 2007. szeptember végén)

A rendezvény- és könyvsorozat célja, hogy kísérletet tegyen a magyar irodalmi kánon 12 remekművének újraértésére és újraértelmezésére. A versek közismert és kedvelt költemények, az egyetemi képzés és a középiskolai tananyag fontos darabjai, melyek nemegyszer a tudományos gondolkodást is megtermékenyítették az elmúlt évtizedekben.

A konferenciák (és az előadások anyagából készülő tanulmánykötetek megjelenésének) tervezett sorrendje:

1. *Szeptember végén* (Koltó) – 2007. ősz
2. *Apokrif* (Szombathely–Bozsok–Velem) – 2008. tavasz
3. *Szondi két apródja* (Szécsény–Drégelypalánk) – 2008. ősz
4. *Esti kérdés* (Esztergom) – 2009. tavasz
5. *Levél a hitveshez* (Pannonhalma–Abda) – 2009. ősz
6. *Hajnali részegség* (Szabadka–Újvidék) – 2010. tavasz
7. *Ki viszi át a Szerelmet* (Ajka–Iszkáz) – 2010. ősz
8. *Köcsi-út az éjszakában* (Nagyvárad–Érmindszent–Nagykároly) – 2011. tavasz
9. *A közelítő tél* (Egyházashetye–Nikla) – 2011. ősz
10. *A vén cigány* (Székesfehérvár) – 2012. tavasz
11. *Eszmélet* (Budapest, egy vasúti pályaudvar) – 2012. ősz
12. *Valse triste* (Csöngé–Szombathely) – 2013. tavasz

A konferenciák, illetve a tanulmánykötetek módszertani újdonságai:

1. Társrendezvényként Jordán Tamás színművész vezényletével több száz fős versmondásokat szervezünk, melyekről az M1 televízió 20-30 perces filmeket készít.
2. Alkalmanként nemcsak az adott költő életművének szakku-
tatói ismertetik legújabb eredményeiket, hanem olyan, a
szóban forgó verssel egyébként nem foglalkozó irodalmárok
is, akik a 12 konferencia mindegyikén – vagy majdnem
mindegyikén – kifejtik álláspontjukat.
3. A tudomány képviselői mellett aktív résztvevőként jelennek
meg a középiskolai tanárok, akik előadásokon, pódiumbe-
szélgetéseken, vitákon osztják meg nézeteiket a versek taní-
tásáról, illetve tankönyvi kanonizációjáról. Lehetőleg mindig
meghívunk előadóként szépírókat is.
4. Rendezvényeink utolsó napján olyan beszélgetéseket szer-
vezünk, melyeken a tudósok és a tanárok, tankönyvszerzők
mellett diákok, egyetemi hallgatók is elmondják véleményü-
ket, gondolataikat a szóban forgó költeményről.
5. Célunk, hogy a tudomány és a közoktatás számára a legkor-
szerűbb kutatási eredményeket foglalhassuk össze, és jelen-
tethessük meg néhány év leforgása alatt – a helyszínek biz-
tosította élményközpontúság szempontjával kiegészítve – „a
12 legszebb magyar vers”-ről.
6. Az egyes tanulmányköteteket mindig a következő konferen-
cián mutatjuk be.

Szombathely, 2010. február 28.

Védnök:

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

Főszervezők és rendezők:

ÉLMÉNYKÖZPONTÚ IRODALOMTANÍTÁSI PROGRAM (NYUGAT-
MAGYARORSZÁGI EGYETEM NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETE, SZOMBATHELY) ■ BABES–BOLYAI TUDOMÁNY-
EGYETEM SZATMÁRNÉMETI KIHELYEZETT TAGOZATA ■ SAVARIA
UNIVERSITY PRESS ALAPÍTVÁNY

A 12 LEGJOBB MONDAT

SZEPTEMBER VÉGÉN-KONFERENCIA (2007)

„Az ma már a kérdés, hogy – egyáltalán – mit kezdjünk a kultúrával, mit kezdjünk a költészettel – a harmadik évezredben.”

(Margócsy István)

APOKRIF-KONFERENCIA (2008)

„A költőt nem tételek, kinyilatkoztatások ihletik, hanem a gondolkodás – vagy a hit – hiátusai.”

(Láng Gusztáv)

SZONDI KÉT APRÓDJA-KONFERENCIA (2008)

„És talán az sem túlzás, ha a balladairást is azok közé a feladatok közé soroljuk, amelyeket 1849, Petőfi halála után Arany – magára hagyottan, megélhetéssel küszködve, »túlérző fájlvirág«-ként – továbbvitt a még közösen megbeszélt költői programból.”

(Kerényi Ferenc)

ESTI KÉRDÉS-KONFERENCIA (2009)

„A modern bölcséletek mélyéből fölbukkanó bűvár-olvasó különös gyöngyöt hoz magával: az igazságkereső emberi törekvések örök viszonylagosságának felismerését.”

(Nyilasy Balázs)

LEVÉL A HITVESHEZ-KONFERENCIA (2009)

„S a cselekvés jelen esetben a képzelet, az emlékezés, a múltidézés a jövő érdekében: a racionalitásba tehát az irracionálison keresztül vezet az út.”

(Bokányi Péter)

Horváth István: Zöld Duna

TARTALOM

RADNÓTI MIKLÓS: <i>Levél a hitveshez</i>	7
--	---

ÚT

VILCSEK BÉLA: Radnóti-legendárium	
Abdai feljegyzések (2009. szeptember 25–27.)	11
NYILASY BALÁZS: A pasztorál, az idill és a <i>Levél a hitveshez</i>	32
MOZER TAMÁS: Versek a „sziklás hasadékból”.	
Radnóti és Bettelheim	40
MEZŐSI MIKLÓS: A relegatiótól a lágerig:	
haza(t)ér-e a költő és a levél? Radnóti halál-	
költészetének „aranykori” olvasatához	46
ÁSVÁNYI ILONA: „Már őszül is. Az ősz is itt felejt még?”	
– „halál kísértő félelmei” között	61

VERS

BOKÁNYI PÉTER: „Álom”, „csodákban”, „varázslom”	75
VÉGH BALÁZS BÉLA: Levél (Veresmartról) a hitveshez	80
SZITÁR KATALIN: Az éber lét útján a vershez	86
STURM LÁSZLÓ: Az enyhítő képzelettől a megtartó jellemig.	
Radnóti Miklós: <i>Levél a hitveshez</i>	98
ODORICS FERENC: Az önmegszólítás teljessége	104
LÁNG GUSZTÁV: Levél két ecloga között	115
TÓZSÉR ÁRPÁD: A lélek hossza. Az emlékezés mint létmód	
Radnóti Miklós <i>Bori notesze</i> inek néhány darabjában,	
különös tekintettel a <i>Levél a hitveshez</i> című versre	122

HORVÁTH KORNÉLIA: (Sem) emlék, (sem) varázslat? A „józsanság” értelmezési lehetőségei a <i>Levél a hitveshez</i> című versben	131
FÜZFA BALÁZS: A szelídség retorikája	143
NAGY MÁRTON KÁROLY: „Hát hallgatók...” Nyelv- tapasztalat és nyelvválság a <i>Levél a hitveshez</i> -ben	149
FARAGÓ KORNÉLIA: A teoretikus érzékek térideje. Radnóti Miklós: <i>Levél a hitveshez</i>	160

MÁSOK

PAPP JUDIT: „...s te messze vagy”. A <i>Levél a hitveshez</i> összevetése a vers angol és olasz fordításaival	169
SZ. TÓTH GYULA: A hexameter mint összekötő akadály. A <i>Levél a hitveshez</i> francia fordításáról	187
BÁNYAI JÁNOS: Radnóti Miklós versei Danilo Kiš tolmácsolásában – különös tekintettel a <i>Levél a hitveshez</i> fordítására	199
ANTONIO DONATO SCIACOVELLI: Epistola erotico-bellica	210
ELIISA PITKÄSALO: „A 2 x 2 józsansága” mámorában	215

KÉSŐBB

SIRATÓ ILDIKÓ: Szerelem háború idején. Gondolatok az <i>Egy szerelem három éjszakája</i> és a <i>Levél a hitveshez</i> kapcsán	227
POLGÁR TIBOR: Az „átlátszóan tiszta” költőre emlékezve. Adalékok Radnóti életéhez, költészetéhez és abdai kultuszához	239
SZ. TÓTH GYULA: Versmondás a költőhöz	251
SOMOGYI GYÖRGY: A teremtettség szépségei. Horváth István festményeiről	253

PAP KINGA: Radnóti az irodalompedagógiában és az irodalomtankönyvekben	259
BOLDOG ZOLTÁN: Kétségek a Radnóti-versek taníthatósága körül. A kompetencia-alapú oktatástól a tolerancia-alapú oktatás felé (provokatív kérdésfelvetések)	270
KAPILLER SAROLTA: A <i>Levél a hitveshez</i> tanítása drámapedagógiai eszközökkel	276
FENYŐ D. GYÖRGY: Ötletek és gondolatok a <i>Levél a hitveshez</i> tanításához	283
GORDON GYŐRI JÁNOS: Középiskolás tanulók Radnóti-képe	300
VILCSEK BÉLA: Zárszó	319
ESZLÁRI NÓRA: Abdán – R. M. emlékére	322
KULCSÁR JÁNOS: Abdán, hol ősz van újra	324
A 12 legszebb magyar vers-program	325
A 12 legjobb mondat	327

A 12 LEGSZEBB MAGYAR VERS-PROGRAM HONLAPCÍME:

www.12legszebbvers.hu

MELLÉKLET:

Horváth István *Hol fűzjük ölelik át a napot* című festménye,
mely Radnóti Miklós meggyilkoltatásának közeli környékét ábrázolja

*

Az alábbi linken megtekinthető Magyar Televízió *A Nagy Versmondás 5.*
című filmje, amely Abdán készült 2009. szeptember 25-én, amikor mintegy
600 abdai, győri, kőnyi és körmendi diák és tanár együtt elmondta
Radnóti Miklós *Levél a hitveshez* című versét JORDÁN TAMÁS vezényletével
(szerkesztő: NYITRAI KATA, rendező: FAZEKAS BENCE):

További Nagy Versmondások (szintén 25 perces filmek):

Pilinszky János: *Apokrif* (Szombathely 2008. április 17.)
<http://www.nyugat.hu/tartalom/video/4>

Arany János: *Szondi két apródja* (Drégelypalánk, 2008. szeptember 26.)
<http://www.mtv.hu/videoar/?id=33500>

Babits Mihály: *Esti kérdés* (Esztergom, 2009. április 24.)
<http://videotar.mtv.hu/?k=A+nagy+versmond%C3%A1s>

*

Kiadja a 2006-ban Vas megyei Prima-díjra jelölt SAVARIA UNIVERSITY PRESS
ALAPÍTVÁNY (sup@btk.nyime.hu) ■ Borítóterv: SCHEFFER MIKLÓS

- Az első fedélén a *Levél a hitveshez* kézírata látható Radnóti Miklós
Bori noteszéből ■ A szövegeket CSUTI BORBÁLA gondozta ■
Nyomdai előkészítés: H. VARGA TÍMEA ■ Nyomdai munkák:
BALOGH ÉS TÁRSA, Szombathely, Károli Gáspár tér 4. ■

ISBN 978-963-9438-91-0 Ö (A tizenkét legszebb magyar vers)
ISBN 978-963-9882-49-2 (A tizenkét legszebb magyar vers 5. – *Levél a hitveshez*)

Petőfi Sándor: Szeptember végén

Pilinszky János: Apokrif

Arany János: Szondi két apródja

Babits Mihály: Esti kérdés

Radnóti Miklós: Levél a hitveshez

Kosztolányi Dezső: Hajnali részegség

Nagy László: Ki viszi át a Szerelmet

Ady Endre: Kocsi-út az éjszakában

Berzsenyi Dániel: A közelítő tél

Vörösmarty Mihály: A vén cigány

József Attila: Eszmélet

Weöres Sándor: Valse triste

sp
Savaria University Press

ISBN 963988249-6

9 789639 882492

T I Z E